

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

WSPÓŁCZESNE PRZEKSZTAŁCENIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZE A POTENCJAŁ LUDNOŚCIOWY WSCHODNIEJ POLSKI

Jerzy BAŃSKI
Wiktoria PANTYLEJ
Wojciech JANICKI
Małgorzata FLAGA
Monika WESOŁOWSKA

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXXVI

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

STANISŁAW LESZCZYCKI
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 36

THE IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION ON POPULATION POTENTIAL IN THE EASTERN POLAND

Jerzy BAŃSKI, Wiktoria PANTYLEJ,
Wojciech JANICKI, Małgorzata FLAGA,
Monika WESOŁOWSKA

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXXVI

WSPÓŁCZESNE PRZEKSZTAŁCENIA SPOŁECZNO-GOSPODARCZE A POTENCJAŁ LUDNOŚCIOWY WSCHODNIEJ POLSKI

Jerzy BAŃSKI, Wiktoria PANTYLEJ,
Wojciech JANICKI, Małgorzata FLAGA,
Monika WESOŁOWSKA

WARSZAWA 2014

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH / RURAL STUDIES

RADA REDAKCYJNA / EDITORIAL BOARD:

Jerzy BAŃSKI <i>Polish Academy of Sciences</i>	Michael SOFER <i>Bar-Ilan University</i>
Roman KULIKOWSKI <i>Polish Academy of Sciences</i>	Vladimír SZÉKELY <i>Slovak Academy of Sciences</i>
Toivo MUILU <i>University of Oulu</i>	Antonín VAISHAR <i>Mendel University of Brno</i>
Roman RUDNICKI <i>Nicolaus Copernicus University</i>	Michael WOODS <i>Aberystwyth University</i>

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL COMMITTEE

Redaktor / Editor-in-Chief

Konrad CZAPIEWSKI
Polish Academy of Sciences

Zastępcy Redaktora / Deputy Editors

Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA
Polish Academy of Sciences

Marcin WÓJCIK
University of Lodz

Członkowie Komitetu / Committee Members

Barbara SOLON (Managing Editor)
Polish Academy of Sciences

Edyta REGULSKA
Polish Academy of Sciences

Michał KONOPSKI
(English Language Editor)
Polish Academy of Sciences

Mirosław BICZKOWSKI
Nicolaus Copernicus University

Marcin MAZUR (Cartography Editor)
Polish Academy of Sciences

Krzysztof JANC
University of Wrocław

RECENZENCI / REVIEWERS

Anna KOŁODZIEJCZAK
Adam Mickiewicz University, Poznań

Opracowanie map / Cartographic elaboration

Krzysztof ŁOBODA

Piotr EBERHARDT
Polish Academy of Sciences

Korektor / Proofreader
Ludmiła KWIATKOWSKA

Adres Redakcji / Editorial Office

00-818 Warszawa, Twarda 51/55

phone (+48 22) 697 88 34 fax (+48 22) 620 62 21

e-mail: b.solon@twarda.pan.pl, www.igipz.pan.pl

Skład i łamanie / Typesetting

Janusz KSIEŻAK

Opracowanie powstało w wyniku realizacji projektu badawczego pt. „Wpływ przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy wschodniej Polski - diagnoza i prognoza”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanego na podstawie decyzji nr 7009/B/P01/2011/40.

ISSN 1642-4689

ISBN 978-83-62089-28-4

Oddano do druku w kwietniu 2014 r.

Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.

Spis treści

Wstęp	7
1. Problematyka ludnościowa wschodniej Polski w literaturze naukowej	11
2. Procesy demograficzne we wschodniej Polsce w ujęciu historycznym	13
2.1. Historyczne i polityczne uwarunkowania sytuacji demograficznej regionu przed II wojną światową	13
2.2. Przemiany ludnościowe po II wojnie światowej	16
3. Ludność wschodniej Polski – diagnoza stanu i dynamika zmian	19
3.1. Przestrzenne zróżnicowanie gęstości zaludnienia	19
3.2. Charakterystyka struktury demograficznej.....	23
3.3. Zróżnicowanie i ocena struktury społeczno-zawodowej	33
3.4. Migracje – kierunki i uwarunkowania	39
3.5. Sytuacja zdrowotna ludności	45
3.6. Ludnościowe obszary problemowe.....	53
4. Współczesne przekształcenia gospodarcze we wschodniej Polsce	64
4.1. Struktura funkcjonalna wschodniej Polski	64
4.2. Czynniki rozwoju gospodarczego miast i obszarów wiejskich	73
4.3. Identyfikacja współczesnych procesów gospodarczych.....	78
5. Jakość i poziom życia w ocenie mieszkańców wschodniej Polski	93
5.1. Jakość życia mieszkańców regionu w świetle wybranych wskaźników statystycznych.....	93
5.2. Jakość i poziom życia ludności w ocenie mieszkańców wschodniej Polski	97
6. Wpływ przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy wschodniej Polski	118
6.1. Miary przekształceń społeczno-ekonomicznych	118
6.2. Miary potencjału ludnościowego	121
6.3. Ocena wpływu przekształceń społeczno-gospodarczych po 1989 r. na potencjał ludnościowy regionu	124
7. Perspektywy ludnościowe wschodniej Polski	129
8. Podsumowanie	132
Literatura	135
Streszczenie	145
Summary	149

Wstęp

Pojęcie „wschodnia Polska” ma bardzo różne konotacje historyczne, społeczne i kulturowe oraz nieokreślony zasięg terytorialny. Podobny sąd wyraża G. Gorzelak (2007) mówiąc o niejednoznacznej definicji „Polski Wschodniej”; jego zdaniem obszar ten zazwyczaj kojarzy się z trzema wschodnimi województwami: podlaskim, lubelskim, podkarpackim oraz wschodnim fragmentem woj. mazowieckiego. Zasięg przestrzenny wschodniej Polski wyznaczają współczesne opracowania planistyczne, które włączają do niej województwa: podkarpackie, lubelskie, podlaskie, warmińsko-mazurskie i świętokrzyskie. Wydaje się jednak, że wynika to bardziej z potrzeb praktycznych (tereny wschodnie wspierane są dodatkowymi środkami UE w ramach Programu Rozwoju Polski Wschodniej), niż uwarunkowań geograficznych lub historyczno-kulturowych. Włączenie bowiem do wschodniej Polski regionu świętokrzyskiego nie ma żadnych uzasadnień merytorycznych.

W naszym opracowaniu obszar badań obejmuje trzy wschodnie województwa: podlaskie, lubelskie i podkarpackie oraz wschodni fragment woj. mazowieckiego, które geograficznie zlokalizowane są w sąsiedztwie wschodniej granicy Polski (ryc. 1). Przyjmujemy, że jest to obszar wschodniej Polski wyznaczony granicami administracyjnymi, mając przy tym świadomość ułomności takiej delimitacji. Objęty opracowaniem wschodni fragment woj. mazowieckiego nie zawsze jest przedmiotem szczegółowego omówienia w tekście. Agregacja części danych do poziomu województw często uniemożliwia dokonanie pełnowartościowej analizy porównawczej.

Region wschodni Polski jest bardzo interesującym poligonem badawczym; ma zróżnicowaną przeszłość historyczną, leży na pograniczu kultur Wschodu i Zachodu, stanowi obszar peryferyjny oraz ma bardzo zróżnicowane warunki środowiskowe. Wśród najczęściej identyfikowanych jego cech wyróżnia się na ogół negatywne zjawiska, w tym: niski poziom życia, wysoką stopę ukrytego bezrobocia, niską aktywność gospodarczą, drenaż mózgów wykształconej młodzieży, zaawansowane procesy depopulacji, postępujący proces starzenia się ludności czy polaryzację rozwoju przestrzennego. Wymienione przykłady procesów społecznych i ekonomicznych oraz położenie na pograniczu Unii Europejskiej sprawiają, że region ten zajmuje szczególne miejsce w badaniach przestrzennych (np. Bałtowski 1994, Dębski 1997, Bański 2009, Celińska-Janowicz i in. 2010, Eberhardt i inni 1997, Mischuk i Wesołowska 2012).

Zasoby ludnościowe są jednym z najistotniejszych elementów struktury społeczno-ekonomicznej każdego regionu. Struktura wieku i płci, gęstość zaludnienia, poziom zdrowotności, ruch naturalny, migracje oraz poziom wykształcenia mieszkańców odgrywają ważną rolę w rozwoju regionów, a w praktyce badawczej są często traktowane jako wskaźniki diagnozujące stan rozwoju regionu. Często też stanowią główne wskaźniki w prognozowaniu możliwych kierunków rozwoju.

Wschodnia Polska od wielu lat charakteryzowana jest przez badaczy (Bański 1999, Eberhardt 1989, Piotrowski 1990, Proniewski 1989) jako obszar niekorzystnych przekształceń ludnościowych, w tym nadmiernego odpływu migracyjnego oraz deformacji struktury demograficznej. Zjawiska te zostały dobrze rozpoznane i zidentyfikowane w przestrzeni. W mniejszym stopniu natomiast znamy ich przyczyny i skutki. Na aktualną sytuację społeczno-gospodarczą, w tym ludnościową, wywiera wpływ szeroki wachlarz czynników, zarówno tych ekonomicznych (globalnych i lokalnych), jak i historycznych oraz społeczno-kulturowych. Tym właśnie zagadnieniom poświęcona jest niniejsza publikacja. Jej podstawowym celem jest wskazanie kierunków, skali oraz skutków oddziaływania współczesnych przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy regionów wschodnich.

Przystąpienie Polski do UE było korzystne zwłaszcza dla lepiej rozwiniętych województw, stworzyło jednocześnie zagrożenie peryferyzacją zacofanej gospodarczo i najmniej konkurencyjnej wschodniej Polski. Transgraniczne położenie badanego obszaru z jednej strony może być bodźcem rozwojowym, z drugiej zaś, przy niesprzyjającej sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej państw sąsiedzkich – Ukrainy i Białorusi – może hamować dalszy rozwój społeczno-gospodarczy oraz demograficzny regionu. Wcześniejsze badania autorów wskazują, że obecnie granica wschodnia, jako granica Unii Europejskiej stanowi barierę rozwoju dla terenów przygranicznych (Bański i in. 2010). Na przykład wprowadzenie wiz dla obywateli Ukrainy i Białorusi utrudnia i zniechęca do kontaktów przygranicznych, co odbija się niekorzystnie na rozwoju społeczno-ekonomicznym obszaru.

Jednakże wschodnia Polska stała się ważnym beneficjentem środków unijnych, co w dłuższej perspektywie powinno przynieść korzystne rezultaty w strukturze przestrzennej i gospodarczej tego obszaru. Ważne jest jednak umiejętne i konsekwentne wykorzystanie środków wsparcia, które powinny być kierowane na realizację najważniejszych zadań priorytetowych, a nie na przysłowiowe „łatanie dziur” w obrębie wszystkich sektorów działalności gospodarczej.

Celem opracowania jest zbadanie kierunków, skali oraz skutków oddziaływania współczesnych przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy województw wschodniej Polski. Badanie potencjału ludnościowego ma szerokie ujęcie problemowe i prognostyczne; obejmuje oprócz tradycyjnych parametrów potencjału ludnościowego (analiza struktury wieku i płci, gęstości zaludnienia, poziomu zdrowotności, ruchu naturalnego i migracyjnego oraz poziomu wykształcenia mieszkańców regionu), także takie jego ważne charakterystyki jak stan zdrowia populacji, aktywność społeczną i ekonomiczną oraz stopień zadowolenia z życia. Autorzy wychodzą z założenia, że aktualnym trendem w rozwoju demograficznym wschodniej Polski jest polaryzacja struktury ludnościowej polegająca na kształtowaniu się korzystnych zjawisk w dużych ośrodkach miejskich (stolice regionów i ośrodki subregionalne) i ich bezpośrednim sąsiedztwie oraz na „depresji” demograficznej na terenach peryferyjnych. Dynamika tych procesów zwiększa się prawdopodobnie wraz ze wzrostem tempa rozwoju społeczno-gospodarczego tego obszaru.

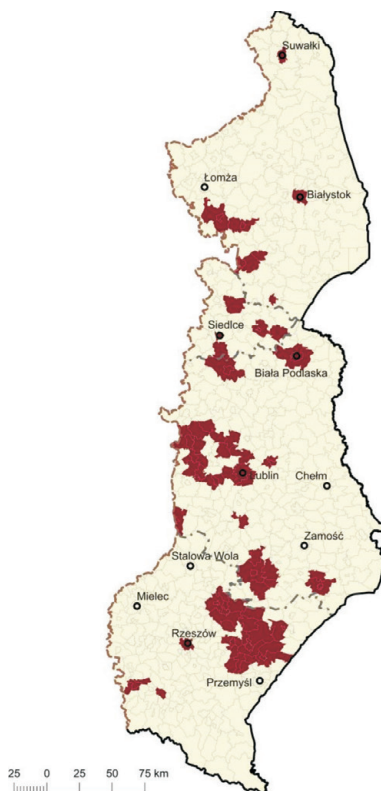
Opracowanie ma ważny charakter aplikacyjny. Efektem badań jest bowiem rozpoznanie zróżnicowania przestrzennego potencjału ludnościowego, wskazanie możliwych kierunków jego zmian w najbliższych dziesięcioleciach oraz ocena wpływu czynników społeczno-ekonomicznych na poszczególne komponenty potencjału ludnościowego.

Podstawowy materiał źródłowy do badań zaczerpnięto z baz danych GUS (Powszechny Spis Ludności, Powszechny Spis Rolny, Bank Danych Lokalnych) oraz z literatury przedmiotu. Ponadto bogaty materiał dokumentacyjny pochodzi z wykonanych badań społecznych (1200 ankiet). Pozwoliły one głębiej przeanalizować poziom i jakość potencjału ludnościowego na obszarze wschodniej Polski oraz odpowiedzieć na postawione pytania badawcze:

- Jaki wpływ na potencjał ludnościowy mają współczesne zmiany społeczno-ekonomiczne?
- Jaka jest skala zmian w zakresie poszczególnych komponentów potencjału ludnościowego?
- Jaki będzie kierunek zmian ludnościowych we wschodniej części kraju w okresie do 2050 roku?
- Jakimi narzędziami można optymalizować zmiany ludnościowe?

Ryc. 1. Obszar badań i miejsca realizacji badań społecznych.

Research area and location of social studies.

Publikację tworzy osiem rozdziałów. Pierwszy jest przeglądem literatury przedmiotu, która została wykorzystana w badaniach. Następnie w rozdziale drugim omówiono przemiany ludnościowe w Polsce wschodniej w ujęciu historycznym, koncentrując uwagę na okresie powojennym. Rozdziały trzeci i czwarty, mające charakter diagnostyczny, są podstawą do dalszych analiz i wyciągania wniosków. Omówiono w nich szczegółowo strukturę ludnościową regionu (zaludnienie, strukturę demograficzną, strukturę społeczno-zawodową, sytuację zdrowotną, kierunki i uwarunkowania migracji, ludnościowe obszary problemowe) oraz bardziej ogólnie współczesne procesy gospodarcze występujące w województwach przygranicznych. Osobną uwagę poświęcono jakości i poziomowi życia ludności (rozdział piąty), które zostały omówione i ocenione na podstawie materiałów ankietowych. Rozdział szósty jest główną częścią opracowania – zawiera analizę uwarunkowań kształtujących współczesne zmiany ludnościowe we wschodniej Polsce. W kolejnym – siódmym – rozdziale podjęto próbę wskazania najbardziej prawdopodobnych kierunków zmian ludnościowych na podstawie aktualnych prognoz demograficznych dotyczących naszego kraju z uwzględnieniem głównych megatrendów. Ostatni rozdział jest podsumowaniem wyników badań.

1. Problematyka ludnościowa wschodniej Polski w literaturze naukowej

Tematyka ludnościowa wschodniej Polski jest zagadnieniem powszechnie podejmowanym w literaturze przedmiotu przez demografów, socjologów i geografów. Świadczy o tym zgromadzona literatura przedmiotu licząca blisko 160 pozycji i w większości odnosząca się do obszaru wschodniej Polski. W opracowaniach wykorzystuje się bogatą statystykę, ale brak w nich ujęć przestrzennych. Bada się zazwyczaj przemiany demograficzne w obrębie wybranych regionów, jednakże skala przestrzenna tych badań jest bardzo ogólna (np. Mackiewicz 2011, Grabowska 2011, Pałach 1999). Zakres tematyczny opracowań jest bardzo obszerny i ogniskuje się wokół takich zagadnień jak: przemiany struktury demograficznej, ruch naturalny, migracje i mobilność, stan zdrowia ludności. Często problematyka demograficzna towarzyszy analizom społeczno-ekonomicznym, służąc do wyjaśnienia zidentyfikowanych zjawisk i procesów (demografia a polityka zatrudnienia, demografia w gospodarce przestrzennej, procesy demograficzne a wyzwania rozwojowe regionów, procesy demograficzne a kapitał społeczny itp.).

Cennym materiałem źródłowym są opracowania statystyczne dotyczące podstawowych zjawisk ludnościowych (np. *Przemiany demograficzne...* 2005, *Migracje ludności...* 2002, *Ludność. Stan...* 2002) w poszczególnych województwach. Zawierają one zestawienia danych uzyskanych w wyniku powszechnych spisów ludności, ale na ogół są pozbawione ich analizy i interpretacji.

Ostatnio problematyka ludnościowa wschodniej Polski poruszana jest w badaniach dotyczących kapitału społecznego, stanowiącego bardzo istotny, aczkolwiek trudno mierzalny czynnik rozwoju regionów (*Miasta i regiony...* 2009, *Atrakcyjność inwestycyjna...* 2010). W ramach badań nad rozwojem regionalnym ocenia się przestrzenne zróżnicowanie czynników lokalizacji, m.in.: wielkość i jakość zasobów pracy, chłonność rynku zbytu, poziom rozwoju infrastruktury społecznej oraz poziom bezpieczeństwa powszechnego. Nieco wcześniej prowadzono także badania wykształcenia, przedsiębiorczości i planów życiowych młodzieży we wschodniej Polsce (Antoszek i Sobczyk 2002, Flaga 2000, Flaga i Wesołowska 2002, Karpyta i Rejman 2007).

W literaturze geograficznej problematyka ludnościowa obszarów wschodnich jest podejmowana na łamach czasopism naukowych, rzadko zaś jest tematem odrębnych opracowań monograficznych. Najczęściej zagadnienie przestrzennego zróżnicowania struktury ludnościowej stanowi tło dla szerszych rozważań o Polsce wschodniej lub jest częścią diagnozy społeczno-gospodarczej tego obszaru lub jego fragmentu (Bański i in. 2010, Janicki 2011, Gorzelak 2000, Pantylej 2008, Malikowski i Sowa 1995). Zagadnienia demograficzne, szczególnie stan i struktura ludności są też analizowane jako jeden z czynników warunkujących współpracę transgraniczną na pograniczu polsko-ukraińskim (Flaga 2008, Kawalko i Miszczuk 2005).

Problematyka ludnościowa często bywa jedną ze składowych opracowań poświęconych problematyce ekonomicznej, najczęściej w kontekście analizy uwarunkowań rozwojowych. Prace te z reguły dotyczą wybranych fragmentów wschodniego pogranicza Polski (np. Janicki 2010, Bański i Janicki 2009a, 2009b, Janicki 2009).

Z kolei w opracowaniach z zakresu problematyki ludnościowej autorzy koncentrują się zwykle na wybranych regionach (np. Flaga 2002, Babiński 1997, Dyczewski 1997, Miszczuk 1993, Miazga 1990, Proniewski 1989, Poskrobko 1996), rzadziej ujmują problematykę całościowo (np. Gawryszewski 2005) i tylko w nielicznych przypadkach odnoszą się do wschodniej Polski, jako odrębnego regionu (Celińska-Janowicz i in. 2010, Miszczuk i Wesołowska 2012). Prace o charakterze przeglądowym i diagnostycznym identyfikują wybrane zjawiska ludnościowe w ujęciu przestrzennym oraz wyjaśniają ich przyczyny, rzadziej zaś oceniają ich skutki.

Szczególne miejsce w literaturze przedmiotu zajmują prace P. Eberhardta (1989, 1996), który badał przestrzenne zróżnicowanie struktury ludnościowej terenów wschodnich oraz identyfikował obszary wyludniające się w okresie powojennym. Uwagę poświęcił zwłaszcza wschodnim obszarom problemów ludnościowych. Jednym ze skutków wyludniania się terenów wschodniej Polski są jego zdaniem przemiany w sieci osadniczej. Zjawiskiem zanikania wsi w województwie lubelskim wywołanym depopulacją zajmowała się też M. Wesołowska (2011a, 2011b, 2012). Na podstawie danych statystycznych oraz badań terenowych autorka przedstawiła proces wyludniania się wsi oraz na wybranych przykładach zaprezentowała zmiany w strukturze osadnictwa związane z tymi procesem.

Najobszerniejszym materiałem źródłowym w geograficznych badaniach ludnościowych są artykuły naukowe. Mają one na ogół charakter szczegółowych rozważań, które obejmują wybrane problemy badawcze i odnoszą się zazwyczaj tylko do fragmentów interesującego nas obszaru wschodniego (Eberhardt 1996, Mościbroda 2008, Flaga 2010a, 2010b, 2010c, Bański 2009, Sasinowski 2002). Ich tematyka dotyczy wyludniania się terenów wiejskich, niekorzystnych zmian w strukturze wieku ludności, procesu migracji stałych i czasowych, itp.

W ostatnich latach za sprawą specjalnych programów UE wspierających rozwój regionu wschodniego pojawiły się liczne opracowania planistyczno-strategiczne zawierające fragmenty poświęcone zagadnieniom ludnościowym lub wyłącznie koncentrujące się na interesującej nas tematyce. Należą do nich na przykład niektóre tomy serii Euroregion Bug, podejmujące problematykę społeczną i demograficzną obszarów przygranicznych Polski, Ukrainy i Białorusi (Eberhardt i in. 1997, Bałtowski 1994) oraz opracowania w ramach programu „Warunki rozwoju Polski Wschodniej w perspektywie 2020” (Boni 2007, Nowak i in. 2007).

Odrębnym zagadnieniem analiz problematyki ludnościowej jest narodowościowe, etniczne i religijne zróżnicowanie wschodniej Polski, zarówno w czasach współczesnych, jak i w ujęciu historycznym. W odniesieniu do współczesności prezentowana jest zazwyczaj struktura narodowościowa lub poszczególne mniejszości narodowe (Barwiński 2008), mniejszości etniczne (Janicki 2000) lub wyz-

naniowe (Barwiński 2004, Skalik 2001, Skibińska-Opoka 1998) żyjące na tym obszarze. Dawna mozaika etniczno-wyznaniowa wschodniej Polski, głównie z okresu międzywojennego jest także przedstawiana jako jeden z regionalnych walorów kulturowych (Czubocha 2007).

Skutkiem przygranicznego położenia województw Polski wschodniej jest również wzmożony, legalny i nielegalny napływ imigracyjny cudzoziemców na te tereny. Tego problemu dotyczy wiele artykułów zamieszczonych w Biuletynie Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej (m.in. Burawska 2011, Kosak-Burcon 2010).

2. Procesy demograficzne we wschodniej Polsce w ujęciu historycznym

2.1. Historyczne i polityczne uwarunkowania sytuacji demograficznej regionu przed II wojną światową

Najbardziej intensywne przemiany ludnościowe rozpoczęły się we wschodnich województwach Polski po zakończeniu II wojny światowej i to one w decydującym stopniu wpłynęły na współczesny obraz demograficzny tej części kraju. Jednakże dla powojennych procesów ludnościowych duże znaczenie miały liczebność, struktura i ogólna kondycja społeczeństwa we wcześniejszych okresach historycznych.

Ważne dla późniejszych przemian cechy ludności wschodniej Polski zaczęły kształtować się w latach zaborów. W związku z różną przynależnością polityczną mieszkańcy badanych terenów wschodnich pozostawali w kręgach odmiennych wpływów kulturowych, warunków ekonomicznych oraz tendencji demograficznych. Przez większość okresu zaborów dzisiejsze województwa podlaskie, lubelskie i badany fragment mazowieckiego należały do strefy oddziaływania Cesarstwa Rosyjskiego, należąc do niego bezpośrednio – jak w przypadku woj. podlaskiego, bądź – jak w pozostałych przypadkach – wchodząc w skład Królestwa Polskiego, znajdującego się pod jurysdykcją rosyjską. Natomiast województwo podkarpackie, stanowiące część Galicji, było objęte wpływami Cesarstwa Austriackiego (późniejszych Austro-Węgier).

Zarówno Galicja, jak i Królestwo Polskie doświadczyły na przełomie XIX i XX w. intensywnego wzrostu liczby ludności, a dynamika tych zmian była zbliżona na obu obszarach (Zamorski 1994). Wielkość rocznej stopy przyrostu ludności, przekraczająca 1,3%, kwalifikowała Galicję i Królestwo do tych regionów Europy, które w końcu XIX w. dopiero wkraczały w pierwsze fazy transformacji demograficznej. Potwierdzają to niezwykle wysokie wartości stopy urodzeń i zgonów, które w 1890 r. dla Galicji wyniosły odpowiednio: ok. 44 i 32‰ (Zamorski 1994). Istotną kwestią w przypadku rozwoju demograficznego tych terenów jest również fakt, że transformacja rozpoczęła się tam ze znacznym przesunięciem

w czasie w odniesieniu nie tylko do krajów Europy Zachodniej, ale również do innych regionów Europy Środkowej, w tym zachodnich części Monarchii Austriackiej. Świadczy to o tym, iż już w latach zaborów na obszarach współczesnej Polski, a tym bardziej jej wschodnich krańcach przemiany demograficzne były słabo zaawansowane i opóźnione w stosunku do zachodnich, lepiej rozwiniętych państw europejskich, a nowe wzorce zachowań demograficznych były raczej przejmowane z Zachodu, aniżeli kreowane na miejscu.

W okresie zaborów po raz pierwszy zarysowały się także specyficzne cechy wschodniej Polski w zakresie rozmieszczenia ludności oraz poziomu urbanizacji. Różnice wewnątrz obszaru badań oraz w odniesieniu do innych części kraju kształtowały się w zależności od warunków naturalnych, ale przede wszystkim w związku z poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Odmienność sytuacji ludnościowej ujawniła się wyraźnie w latach międzywojennych XX w., kiedy ziemie polskie zostały połączone w jeden organizm państwowy.

Pod względem gęstości zaludnienia Galicja przeważała nad wschodnimi terenami Królestwa Polskiego. Na początku XX w., na 1 km² powierzchni w Galicji przypadało od 80 do 120 osób, zaś w Królestwie od 40 do 100. Na obszarze Białostocczyzny zaludnienie było mniejsze niż 60 osób na 1 km². Już wówczas małą liczbą ludności charakteryzowało się Polesie, gdzie w niektórych powiatach gęstość zaludnienia nie przekraczała 25 osób na 1 km². O takiej sytuacji zdecydował „niski stan kultury ludności, zmienność i różnorodność krajobrazu geograficznego i znaczne połacie nieużytków” (cyt. za: Stpiczyński 1997).

Galicja była regionem typowo rolniczym, z dominującą ludnością wiejską. W 1880 r. tylko 21% mieszkańców zamieszkiwało miasta, przy czym były to głównie małe miasta i miasteczka, często swoim wyglądem niewiele odbiegające od wsi. Ich zastój ekonomiczny nie sprzyjał postępowi urbanizacji. Prawie $\frac{3}{4}$ ludności było zatrudnione w rolnictwie, leśnictwie i pokrewnych gałęziach (Buszko 2000). Przeludnienie agrarne powodowało stałe powiększanie się emigracji ze wsi, ale w masowych wyjazdach stałych i sezonowych uczestniczyli także drobnomieszczanie i małomiasteczkowa inteligencja.

Urbanizacja w Królestwie Polskim była silnie powiązana z uprzemysłowieniem i powstawaniem okręgów przemysłowych. Ponieważ rozwijały się one w części Królestwa położonej po lewej stronie Wisły, tak więc tereny prawobrzeżne pozabawione były większych ośrodków miejsko-przemysłowych, a skupiska ludności miejskiej były dość rzadkie. W całym tym regionie tylko Lublin miał charakter wielkomiejski (choć liczył mniej niż 100 tys. ludności), zaś żadne inne miasto do 1913 r. nie przekroczyło 30 tys. mieszkańców. W ówczesnych guberniach lubelskiej i siedleckiej mieszkańcy miast stanowili mniej niż 15% ogółu ludności, podczas gdy np. w guberni warszawskiej miasta zamieszkiwało prawie 47% ludności (Nietyksza 1986).

W całej Polsce nadal dominowała ludność wiejska (75% ogółu mieszkańców), której jedynym źródłem utrzymania była praca w rolnictwie i leśnictwie. Wśród osób czynnych zawodowo tylko 26% stanowili właściciele gospodarstw, zaś aż 59% pomagający członkowie rodzin. W strukturze agrarnej, zwłaszcza w Galicji

przeważały gospodarstwa małe, w których poziom gospodarowania był generalnie niski. Podobnie niezbyt wysoki był poziom życia mieszkańców (Brzoza 2001).

Powstawanie nowych miast i wzrost zaludnienia w już istniejących wiązał się z rozwojem gospodarczym. Dlatego poziom urbanizacji na ówczesnych terenach Polski wschodniej był znacznie niższy aniżeli w województwach zachodnich i centralnych, zaś odsetek ludności miejskiej w latach 1921–1931 zwiększył się tam zaledwie o 2–3%. Liczba miast liczących poniżej 20 tys. mieszkańców, a więc takich, jakie przeważały w Polsce prawobrzeżnej, praktycznie nie uległa zmianom, a ich zaludnienie w całym kraju zwiększyło się o ok. 14% (Stpiczyński 1997).

Ze względu na stały nadmiar siły roboczej kontynuowana była zagraniczna emigracja zarobkowa. Ogólna liczba „ludzi zbędnych” szacowana była w II Rzeczypospolitej na ok. 3 do 5 mln i wiązała się z przeludnieniem agrarnym. Dlatego też zasadniczy trzon międzywojennego polskiego wychodźstwa stanowili chłopci. Utrzymały się dawne, wiodące kierunki emigracji zamorskiej – Stany Zjednoczone, Kanada, Argentyna, Brazylia, gdzie istniały już polskie tradycje osiedleńcze, ale pojawiły się też nowe, takie jak Francja, Łotwa i Palestyna. Francja stała się szczególnie popularnym celem migracji mieszkańców Galicji (Janowska 1981).

W zakresie ruchu naturalnego, w Polsce międzywojennej miał miejsce spadek rodności i umieralności, który rozpoczął się na przełomie stuleci i był zahamowany przejściowo przez powojenną kompensację ludności. Pomimo tendencji malejącej, rodność utrzymywała się na wysokim poziomie, zwłaszcza na wsi, dzięki czemu równoważone były znaczne straty migracyjne ludności i następował generalny wzrost zaludnienia (Stpiczyński 1997).

Fot. 1. Polska wschodnia to obszar zróżnicowanej kultury i religii. Cerkiew i kościół katolicki w Sławatyczach (fot. J. Bański).

Eastern Poland is an area of diverse culture and religion. Eastern Orthodox church and Catholic church in Sławatyczze (photo by J. Bański).

Ważną cechą społeczeństwa Polski okresu międzywojennego XX w. był mieszany skład narodowościowy. Odsetek mniejszości narodowych wzrastał w miarę przesuwania się z centrum kraju w kierunku wschodnim i w niektórych województwach stanowiących Kresy Wschodnie (m. in. w poleskim i wołyńskim) to Polacy byli grupą mniejszościową wśród dominującej nacji ukraińskiej, którą stanowili głównie chłopci. Na Polesiu i Białostocczyźnie znajdowały się skupiska Białorusinów i Litwinów, także zamieszkujących wieś. Rolnikami byli również w większości Rosjanie, których niewielkie grupy żyły w województwach wschodnich. Natomiast w strukturze ludnościowej miast polskich ważną rolę odgrywali Żydzi, będący drugą co do liczebności mniejszością narodową II Rzeczypospolitej. Żydzi stanowili znikomy odsetek w zachodnich częściach kraju, natomiast ich udział zwiększał się wyraźnie w województwach wschodnich i południowych (Brzoza 2001). Tak silnie zróżnicowany skład narodowościowy wschodnich regionów Polski międzywojennej był jednym z czynników intensyfikujących procesy migracyjne w regionie po II wojnie światowej. Nowy przebieg wschodniej granicy i nowa sytuacja polityczna w kraju spowodowały bowiem znaczne przemieszczenia wewnętrzne i zagraniczne, zarówno ludności polskiej, jak i innych grup narodowościowych.

2.2. Przemiany ludnościowe po II wojnie światowej

Druga wojna światowa i kilka niespokojnych lat powojennych przyczyniły się do znacznych strat ludnościowych na całym terytorium Polski, w tym także jej wschodnich terenów. Złożył się na to przede wszystkim ubytek ludności polskiej, jaki nastąpił w wyniku działań wojennych, celowej eksterminacji ze strony hitlerowców oraz podczas przymusowego wychodźstwa do ZSRR. Już po wojnie pewna grupa ludności polskiej, zarówno miejskiej, jak i wiejskiej z ówczesnych województw: białostockiego, lubelskiego i rzeszowskiego wyemigrowała na Ziemię Odzyskane, tworząc tam szereg rozproszonych skupisk (Kosiński 1960). Drugim znaczącym czynnikiem było wyniszczenie ludności żydowskiej, powszechnie zamieszkującej wschodnie regiony Polski. Trzecim elementem, który złożył się na ubytki mieszkańców była wymiana ludności między Polską a wschodnimi sąsiadami, związana z kolejnym przesunięciem wschodniej granicy kraju. Wymiana objęła przede wszystkim mniejszości narodowe, a więc Ukraińców, Białorusinów, Litwinów i Rosjan. Część ludności ukraińskiej została też przesiedlona w inne regiony Polski w ramach akcji „Wisła”. Wszystkie te przemieszczenia ludności przyczyniły się do znacznego wyludnienia wschodniej Polski, zwłaszcza pogranicza polsko-ukraińskiego i polsko-litewskiego, gdyż pogranicze polsko-białoruskie nie wykazywało aż tak silnej depopulacji (Halicka 1939–1946). Ponadto, w całym regionie wschodnim doszło do trwałych zmian w strukturze narodowościowej, wyznaniowej i językowej mieszkańców.

W latach 1950–1960 rozwój ludności Polski odbywał się w warunkach bardziej ustabilizowanej sytuacji gospodarczej i społecznej. Osłabły wielkie ruchy migracyjne wewnętrzne oraz zagraniczne. Wyraźnie zwiększył się przyrost naturalny, który był określany mianem powojennego wyżu kompensacyjnego i stał się głów-

nym czynnikiem ówczesnego wzrostu zaludnienia. Władze państwowe zapoczątkowały politykę szybkiej industrializacji kraju, która stworzyła sprzyjające warunki do odpływu ludności ze wsi do miast i była impulsem do intensywnej urbanizacji.

W kolejnych dekadach socjalizmu na dynamikę zaludnienia miał wpływ przede wszystkim falowo zmieniający się przyrost naturalny, który kształtował się pod wpływem zmian w liczbie urodzeń i w mniejszym stopniu w wyniku stopniowego spadku umieralności. Oba te elementy były silnie powiązane ze strukturą wieku ludności, co uwidoczniło się w przestrzennych układach regionalnych oraz w relacjach miasto-wieś. W pierwszych dekadach powojennych tzw. ziemie dawne charakteryzowały się wyraźnie niższymi współczynnikami urodzeń w porównaniu z Ziemią Odzyskaną. Te różnice zanikały jednak z czasem i już pod koniec lat 80. XX w. o przestrzennym rozkładzie wielkości przyrostu naturalnego decydowały w większym stopniu czynniki kulturowe i społeczno-ekonomiczne aniżeli struktura wieku. Dlatego też, najszybciej przyrost naturalny malał w miastach, zaś najwyższe jego wartości były notowane na terenach wiejskich, słabo zurbanizowanych, gdzie przetrwały tradycje wielodzietnej rodziny. Taka sytuacja miała miejsce m. in. w północnych rejonach obecnego woj. podlaskiego, w niektórych częściach woj. lubelskiego oraz w woj. podkarpackim.

Falowy charakter miały też migracje wewnętrzne ludności, posiadające podłoże ekonomiczne i odbywające się nadal w głównej mierze ze wsi do miast oraz z miast do miast. Ulegały one wzmocnieniu lub osłabieniu w zależności od koniunktury gospodarczej, sytuacji mieszkaniowej w miastach oraz polityki rolnej państwa. W latach 60. XX w. wysoki poziom migracji utrzymywał się w rejonie Bieszczadów i Beskidu Niskiego w związku z zagospodarowaniem tych terenów po powojennych akcjach przesiedleńczych. Masowy odpływ ludności młodej z terenów wiejskich do miast zapoczątkował w latach 70. XX w. procesy depopulacji w niektórych częściach Polski. Na wschodzie kraju zjawisko to objęło początkowo jego północne krańce, a stopniowo zaczęło się rozszerzać na coraz to nowe tereny w całym pasie przygranicznym.

Przejście do gospodarki rynkowej w latach 90. XX w. zintensyfikowało dotychczasowe przemiany ludnościowe w zakresie ruchu naturalnego i zmodyfikowało procesy migracyjne. Wskutek stałego spadku liczby urodzeń, zwłaszcza w miastach, zmniejszeniu ulegał także przyrost naturalny, osiągając w 1999 r. wartość 0‰, a następnie w 2002 r. przechodząc w ubytek naturalny. Od tego momentu wielkości współczynnika przyrostu naturalnego oscylowały wokół zera, a od kilku ostatnich lat przyjmują niewielkie wartości dodatnie.

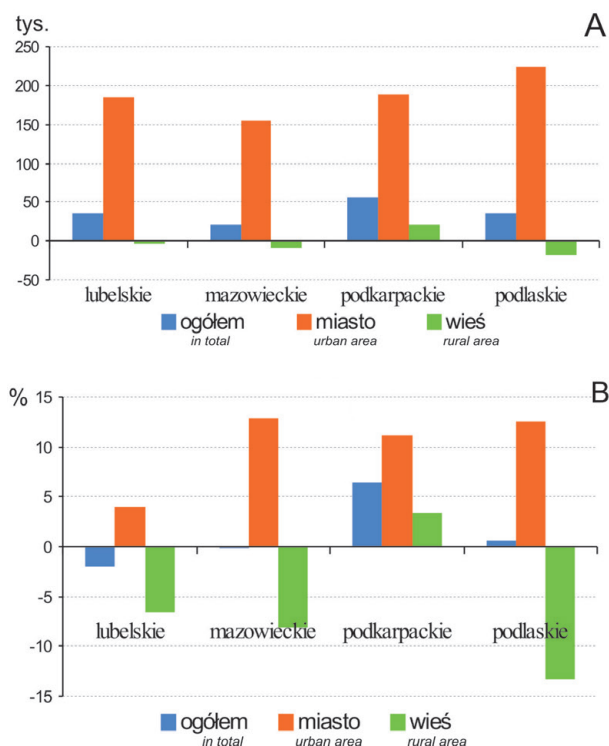
Restrukturyzacja gospodarki i bezrobocie w miastach spowodowały osłabienie napływu ludności z terenów wiejskich. Niemniej, duże aglomeracje miejskie pozostały celem wędrówek ludzi, najczęściej z tego samego oraz najbliższych województw. W przepływach wewnętrznych zaznaczył się ponadto kierunek z miast na sąsiednie tereny wiejskie, który był przejawem procesów suburbanizacji.

Powojenne przemiany ludnościowe we wschodniej Polsce nawiązywały generalnie do tendencji ogólnokrajowych. Rezultatem opisanych procesów był wzrost

zaludnienia badanego obszaru w latach 1950–2011 z niecałych 4 mln do prawie 5,8 mln osób. O ile jednak w okresie socjalizmu ogólna liczba mieszkańców zwiększyła się – chociaż w różnym stopniu – w każdym z województw, to na przełomie XX i XXI w. nastąpił tutaj wyraźny regres demograficzny, a zaludnienie wzrosło w widocznym stopniu jedynie w woj. podkarpackim i bardzo nieznacznie w podlaskim (por. ryc. 2).

Przez wszystkie lata powojenne następował przyrost ludności w miastach, której liczba wzrosła o ok. 1,8 mln osób, natomiast zmniejszyło się zaludnienie na wsi o ponad 100 tys. osób. Do połowy lat 90. XX w. wschodnie województwa należały do obszarów o szczególnie dużych wzrostach liczby ludności miejskiej. Koncentracja ludności następowała zazwyczaj w głównym ośrodku miejskim, najczęściej stolicy województwa, a więc np. w Lublinie czy Białymstoku lub, jak w przypadku terenów południowo-wschodnich w miastach średnich (*Miasta polskie...*, 1965). Największe zmiany w zaludnieniu miast miały miejsce w woj. podlaskim, gdzie jednocześnie w największym stopniu ubyło mieszkańców wsi.

Ryc. 2. Zmiany liczby ludności na badanym obszarze wschodniej Polski w latach 1950–1988 – A oraz 1988–2011 – B (%).

Changes in population number in the examined area of eastern Poland in the years 1950–1988 – A and 1988–2011 – B (%).

Większość terenów wiejskich wschodniej Polski w okresie powojennym ulegała powszechnemu wyludnianiu (ryc. 2), głównie wskutek emigracji ludności. Był to bowiem region słabo uprzemysłowiony, o dominującej funkcji rolnictwa w życiu ekonomicznym wsi i nie zapewniający atrakcyjnych warunków i poziomu życia. Obszary ze spadkiem liczby mieszkańców zwiększały się, tworząc systematycznie coraz bardziej rozległe rejony depopulacyjne. Procesy regresu demograficznego nie uległy osłabieniu w nowych warunkach ustrojowych, a dominującą tendencją pozostały spadki zaludnienia. O ile jednak w okresie Polski Ludowej wynikały one głównie z emigracji mieszkańców, to współcześnie, przy generalnie mniejszym odpływie ludności, są w dużej mierze rezultatem obniżającego się przyrostu naturalnego. Jedynym województwem, w którym liczba ludności na wsi zwiększała się, zarówno w warunkach gospodarki socjalistycznej, jak i po przemianach ustrojowych jest woj. podkarpackie. Czynnikiem, który o tym zdecydował był wysoki przyrost naturalny, tradycyjnie charakterystyczny dla tej części kraju.

Jak wskazują analizy długookresowych przemian demograficznych we wschodniej Polsce, były one silnie powiązane z sytuacją gospodarczą w tej części kraju. Z czasem, w związku z pogarszaniem się sytuacji ekonomicznej, większość niekorzystnych zjawisk ludnościowych ulegała tutaj intensyfikacji. Dodatkowym, równie ważnym czynnikiem kształtującym procesy ludnościowe były uwarunkowania kulturowe, których przejawem są m. in. różne modele rodziny i wzorce zachowań prokreacyjnych. Trzeba więc podkreślić, że pomimo generalnych wspólnych trendów, wschodni region Polski nie był jednorodny pod względem zmian ludnościowych, a każde z badanych województw posiadało pewną specyfikę.

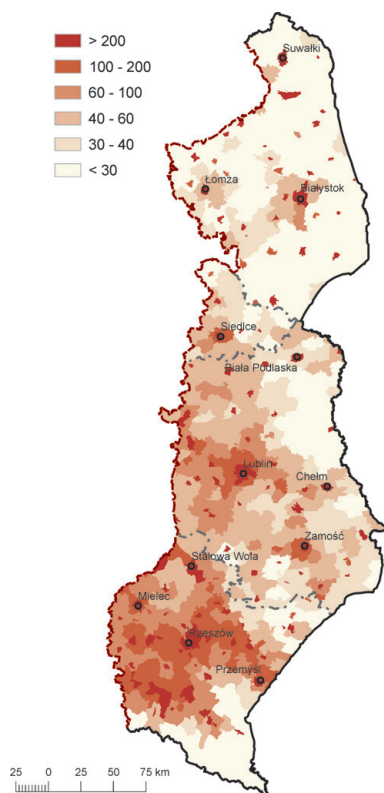
3. Ludność wschodniej Polski – diagnoza stanu i dynamika zmian

3.1. Przestrzenne zróżnicowanie gęstości zaludnienia

Przedstawione w ujęciu historycznym procesy demograficzne nie przekształciły w widoczny sposób zagęszczenia ludności w badanych województwach, lecz jedynie utrwaliły już istniejące różnice w jej przestrzennym rozkładzie. Naturalnymi obszarami największej koncentracji ludności pozostały miasta. Z kolei na obszarach wiejskich nasiliła się polaryzacja gęstości zaludnienia, wywołana procesami suburbanizacji oraz zróżnicowaniem sytuacji gospodarczej i związanymi z nią warunkami i poziomem życia mieszkańców. Najgęściej zaludnione stały się obszary wiejskie znajdujące się wokół dużych miast, a także tereny o największej koncentracji działalności gospodarczej, skupiające zarazem największy potencjał demograficzny. Na obszarach położonych peryferyjnie w stosunku do ośrodków miejskich i cechujących się stosunkowo niskim poziomem rozwoju ekonomicznego i społecznego, gęstość zaludnienia nie tylko była niewielka, ale następował jej, nieraz dosyć wyraźny, spadek.

Ryc. 3. Gęstość zaludnienia w 2010 r.
(osób na 1 km²).

*Population density in 2010
(number of inhabitants per 1 km²).*

Wschodnia część Polski jest podzielona na kilka obszarów o różnej gęstości zaludnienia. Różnice widoczne są zarówno w skali całego badanego obszaru, jak i składających się nań poszczególnych województw (ryc. 3).

Najślabiej zaludniona jest północna część obszaru badań, obejmująca woj. podlaskie, które jednocześnie charakteryzuje najniższa przeciętna gęstość zaludnienia w Polsce. W woj. podlaskim, na 1 km² powierzchni przypada średnio niecałe 60 osób i jest to około połowa przeciętnej w kraju. Największa koncentracja ludności występuje w głównych miastach regionu: Białymstoku, Łomży i Suwałkach oraz w innych ośrodkach miejskich. Gęściej zaludnione są także gminy w bezpośrednim sąsiedztwie Białegostoku i Łomży. Wyraźny rejon podwyższonej koncentracji ludności – do ok. 60 os./km² – tworzą gminy powiatów białostockiego, wysokomazowieckiego i zambrowskiego, położone wzdłuż drogi krajowej biegnącej z Warszawy do Białegostoku i dalej w kierunku przejścia granicznego w Kuźnicy Białostockiej. Gminy te cechują się jednocześnie wysokim poziomem produkcji rolnej w odniesieniu do pozostałych obszarów województwa.

Jednakże przeważająca część województwa podlaskiego – to tereny o bardzo niskiej gęstości zaludnienia, nieprzekraczającej 30 os./km², z rzadką siecią osadniczą. Najmniej ludności przypada na północne krańce regionu, tereny powiatu suwalskiego i sejneńskiego. Bardzo słabo zaludnione są także powiaty w central-

nej (sokólski i moniecki) oraz południowo-wschodniej części województwa (hajnowski i siemiatycki). Są to w większości tereny o dużej lesistości, cenne ze względu na walory przyrodnicze, a przez to objęte różnymi formami ochrony.

Fot. 2. Tereny południowego Podlasia są w dużym stopniu pokryte lasami i mają rzadką sieć osadniczą (fot. M. Flaga).

Areas of southern Podlasie are largely forested with sparse settlement network (photo by M. Flaga).

Rozległy obszar o niskiej gęstości zaludnienia w południowo-wschodniej części woj. podlaskiego znajduje przedłużenie w powiatach woj. mazowieckiego zawartych w granicach badanego terenu. Poza miastem Siedlce tylko sąsiadujące z nim gminy mają większą – do 60 os./km² – gęstość zaludnienia. Pozostałe tereny, zwłaszcza nadbużańskie, położone przy granicy z woj. podlaskim, są słabo zaludnione.

Woj. lubelskie, ze średnią gęstością zaludnienia 86 os./km², pod względem rozmieszczenia ludności dzieli się na kilka rejonów. Wyraźnie gęściej zaludniona jest zachodnia i centralna jego część, znajdująca się w obrębie Wyżyny Lubelskiej. Widoczne jest skupienie ludności wokół Lublina (ponad 100 os./km²) i na mniejszą skalę wokół Zamościa, wynikające z intensywnego zasiedlania gmin ośrodkowych. Koncentracja ludności na terenach podmiejskich następuje w pewnym stopniu również w przypadku mniejszych miast województwa, np. Chełma i Tomaszowa Lubelskiego. Gęstość zaludnienia ponad 60 os./km² charakteryzuje także gminy w pasie pomiędzy Lublinem a Puławami oraz Lublinem a Kraśnikiem, w których prowadzona jest dość intensywna gospodarka rolna, w tym uprawa owoców.

W północno-wschodniej i południowej części woj. lubelskiego istnieją natomiast rozległe rejon o niskich wskaźnikach gęstości zaludnienia obszarów wiejskich. Na wschodzie województwa bardzo słabo zaludnione są przede wszystkim leśne i podmokłe tereny Polesia Lubelskiego. Obszar o gęstości zaludnienia mniejszej niż 30 os./km² zajmuje ok. 55% powierzchni Polesia. Szczególnie niskie są wskaźniki gęstości zaludnienia – zaledwie kilkanaście os./km² – w gminach powiatów parczewskiego, włodawskiego i chełmskiego, w centrum tej krainy, obejmujące jej najcenniejsze przyrodniczo części, głównie Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, Garb Włodawski i fragmenty Równiny Parczewskiej. Wyludniony obszar Polesia ograniczają gminy o wyższej gęstości zaludnienia, powyżej 30 os./km², które tworzą pas okalający region od północy, zachodu i południa. Kontrast między słabo zaludnionym wnętrzem Polesia i gęściej zasiedlonymi obrzeżami jest dodatkowo podkreślony poprzez zlokalizowane tam miasta. Rozwinęły się one na pograniczu krain fizjograficznych, przy dawnych szlakach handlowych, które omijały trudny do przebycia, ze względu na warunki naturalne, obszar Polesia. Do słabiej zaludnionych (kilkaset os./km²) należą miasta położone na południowych obrzeżach krainy – Rejowiec Fabryczny i Krasnystaw, gęstość powyżej 1000 os./km² charakteryzuje zaś dawne miasta wojewódzkie: Białą Podlaską i Chełm oraz położone na granicy Polesia i Wyżyny Lubelskiej: Łęczną i Parczew.

Na południu województwa lubelskiego niską gęstością zaludnienia – do 40 os./km² – cechują się niektóre gminy w powiatach zamojskim, biłgorajskim i tomaszowskim, położone w granicach Rostocza. Są one w znacznej mierze pokryte lasami i objęte różnymi formami ochrony przyrody, a tylko w pewnym stopniu zasiedlone i wykorzystywane rolniczo. Bardzo słabo zaludnione są także południowe krańce powiatu hrubieszowskiego i wschodnie tomaszowskiego, peryferyjne w stosunku do większych ośrodków miejskich, a ponadto przylegające do granicy państwowej z Ukrainą.

Spośród trzech analizowanych województw, podkarpackie ma największą gęstość zaludnienia – średnio 118 os./km², ale zmienia się ona w bardzo szerokim zakresie: od ponad 1500 os./km² w stolicy regionu, Rzeszowie do kilkunastu w gminach powiatu bieszczadzkiego.

W województwie wyróżniają się dwie części o całkowicie odmiennym zagęszczeniu ludności, zaś granica pomiędzy nimi wyraźnie nawiązuje do granic krain fizycznogeograficznych. Północne (poza lubaczowskim) i środkowe powiaty regionu, sięgające do pasa gór, to obszary gęsto zaludnione, gdzie na powierzchnię 1 km² przypada przeciętnie ponad 60 osób. Koncentracja ludności ma miejsce zarówno w miastach (powyżej 1000 os./km²), które są znaczącymi ośrodkami gospodarczymi: Rzeszowie, Przemyślu, Mielcu, Krośnie, Dębicy, Jasle i Sanoku, jak i na otaczających je obszarach wiejskich (nawet ponad 100 os./km²). Stymulująco wpływa na gęstość zaludnienia także przebieg głównych drógowych i kolejowych szlaków komunikacyjnych.

Z kolei bardzo słabo zaludniona część województwa obejmuje przede wszystkim powiaty bieszczadzki i leski oraz południowe krańce powiatów sanockiego, krośnieńskiego i jasielskiego. Są to tereny górskie Beskidu Niskiego, Bieszczad

oraz Beskidów Wschodnich. Gęstość zaludnienia nie przekracza tu 30 os./km², zaś w gminie Lutowska wynosi zaledwie 5 os./km². Polityczne przyczyny wyludnienia tych obszarów zostały omówione wcześniej, natomiast dodatkowym czynnikiem ich niewielkiego zasiedlenia są też trudne warunki naturalne (wysoka leśnistość, górską rzeźba i gleby) niesprzyjające osadnictwu i prowadzeniu gospodarki rolnej.

3.2. Charakterystyka struktury demograficznej

Współczesna struktura ludności według płci i wieku we wschodniej Polsce jest wynikiem powojennych przemian demograficznych, wynikających z ruchu naturalnego i migracji. Główną rolę w kształtowaniu struktury demograficznej odegrał wieloletni odpływ ludności. Miał on tutaj charakter trwały, a przy tym selektywny, gdyż objął przede wszystkim osoby młode, w tym głównie kobiety. Od połowy lat 90. XX w. coraz silniejszy wpływ na strukturę ludności miało zmniejszanie się liczby urodzeń i ostatecznie depresja urodzeniowa na początku pierwszej dekady XXI w. Czynnikiem migracji i urodzeń zadecydował przede wszystkim o ogólnej strukturze wieku mieszkańców, ale wpłynął również na proporcje pomiędzy płciami w niektórych grupach wieku.

Struktura ludności według płci

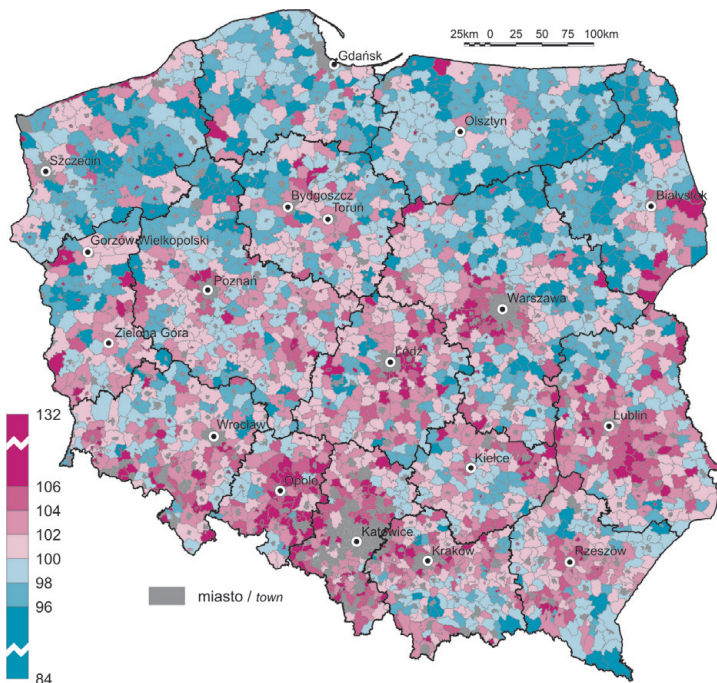
Struktura płci jest istotną cechą, mówiącą o możliwościach reprodukcyjnych ludności. Mierzy się ją zazwyczaj współczynnikiem feminizacji wyrażonym ilorazem liczby kobiet do liczby mężczyzn. Przeciętna wartość współczynnika w kraju wynosi około 107. Natomiast na terenach wiejskich współczynnik feminizacji ma wartość około 101, ale przy tym jest bardzo zróżnicowany w zależności od regionu (ryc. 4). Na przykład wartości przekraczające średnią krajową są typowe przede wszystkim dla środkowej i południowej części kraju, zaś wyraźne niedobory kobiet występują na północy, w tym przede wszystkim na zachodnim Podlasiu, północnym i wschodnim Mazowszu, Warmii i Mazurach oraz Pojezierzach: Pomorskim, Lubuskim i Wielkopolskim.

Tabela 1. Współczynnik feminizacji w województwach wschodniej Polski w 2010 r.

Województwo	Liczba kobiet na 100 mężczyzn		
	ogółem	w miastach	na wsi
Podlaskie	105	111	108
Lubelskie	106	112	102
Podkarpackie	105	109	101

Źródło: www.stat.gov.pl.

Ryc. 4. Współczynnik feminizacji ogółem na obszarach wiejskich, 2007.

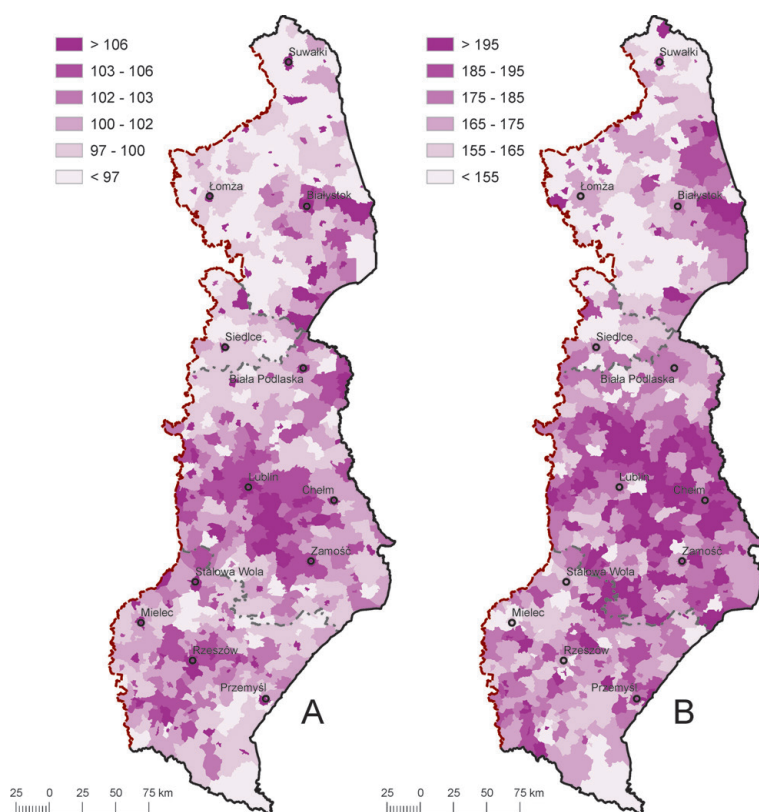
Total feminization index in rural areas, 2007.

Źródło/source: J. Bański 2009a.

Struktura ludności według płci we wschodnich województwach Polski nie podlegała wyraźnym zmianom w ciągu pierwszej dekady XXI w. Liczba kobiet stanowi nieco ponad 51% ludności każdego z analizowanych województw. Współczynnik feminizacji, o przeciętnej wartości 105 kobiet na 100 mężczyzn, nie odbiega od średniej wartości w kraju (107). Tradycyjnie większą przewagą kobiet cechowały się miasta wszystkich województw, zaś największa różnica w tym względzie zaznaczyła się w woj. lubelskim (tab. 1).

Pomimo nadwyżki liczby kobiet w każdym z województw występują obszary, na których proporcje pomiędzy płciami są wyrównane lub nawet zaznacza się przewaga mężczyzn. Ma to miejsce na obszarach, gdzie sytuacja społeczno-gospodarcza spowodowała odpływ kobiet i tereny te są aktualnie słabo zaludnione, tj. na północnym i zachodnim Podlasiu, we wschodniej części woj. mazowieckiego i sąsiadujących z nią północnych powiatach woj. lubelskiego. Mniejsza liczba kobiet w stosunku do mężczyzn charakteryzuje też Polesie, Roztocze, a w woj. podkarpackim obszary górskie i Pogórze Przemyskie (ryc. 5A).

Ryc. 5. Liczba kobiet na 100 mężczyzn w 2010 r.: A – ogółem, B – w wieku powyżej 70 lat.
Number of women per 100 men in 2010. A – in total, B – over 70 years of age.

Specyficzną cechą wschodnich województw Polski jest wysoki współczynnik feminizacji w najstarszych grupach wieku. W przedziale wieku powyżej 70 lat na 100 mężczyzn przypadają 183 kobiety, jednak na niektórych terenach wiejskich liczba kobiet jest nawet ponad dwukrotnie wyższa aniżeli mężczyzn (ryc. 5B). Do takich obszarów należą gminy powiatów sokólskiego i białostockiego czy wschodnia część woj. podlaskiego przy granicy z Białorusią. Podobna sytuacja ma miejsce w górskich, graniczących ze Słowacją gminach powiatów jasielskiego i krośnieńskiego w woj. podkarpackim. Najwyraźniejsza i niemal powszechna jest jednak przewaga kobiet w najstarszych grupach wieku w woj. lubelskim, szczególnie w jego centralnej i wschodniej części (np. Rejowiec Fabryczny – 241 kobiet na 100 mężczyzn, Ruda-Huta – 236 oraz Firlej – 229).

Przyczyną tak istotnych dysproporcji w strukturze płci w najstarszych grupach wieku jest znaczna różnica przeciętnej długości trwania życia kobiet i mężczyzn. Jak podaje GUS, w 2010 r. przeciętne trwanie życia dla mężczyzn wynosiło 72,1 lat, zaś dla kobiet – 80,6 lat. Różnica dochodziła więc do 8,5 lat i w ostatnich

latach wzrastała wskutek powszechnej w Polsce wysokiej nadumieralności mężczyzn. W okresie 2007–2010 ogólna umieralność wśród mężczyzn była o ponad 90% wyższa niż wśród kobiet. Z kolei od początku lat 90. ubiegłego wieku, w grupach wieku 50–69 lat umieralność mężczyzn dwu-trzykrotnie przekraczała umieralność kobiet. Trzeba zaznaczyć, że w woj. lubelskim ta nadumieralność jest szczególnie wyraźna: w 1999 r. w miastach Lubelszczyzny wskaźnik dotyczący mężczyzn przewyższał wskaźnik dla kobiet o około 87%, natomiast na obszarach wiejskich był on ponad dwukrotnie wyższy (Stępień 2001).

Struktura ludności według wieku

Rozpoznanie struktury wieku ludności pozwala na ocenę potencjału demograficznego państwa, prognozowanie kierunków i wielkości zmian ludnościowych oraz szacowanie przyszłych zasobów siły roboczej. Jak wskazuje struktura ludności wg grup wiekowych, wschodnie województwa Polski należą do regionów o zrównoważonej strukturze demograficznej. Udział młodszych grup wieku jest zbliżony do udziału grup najstarszych, co wynika z jednej strony z obniżania poziomu urodzeń, z drugiej strony z wydłużania czasu trwania życia. Jednak współcześnie w strukturze tej zachodzą istotne zmiany, wynikające z procesów starzenia się ludności (tab. 2).

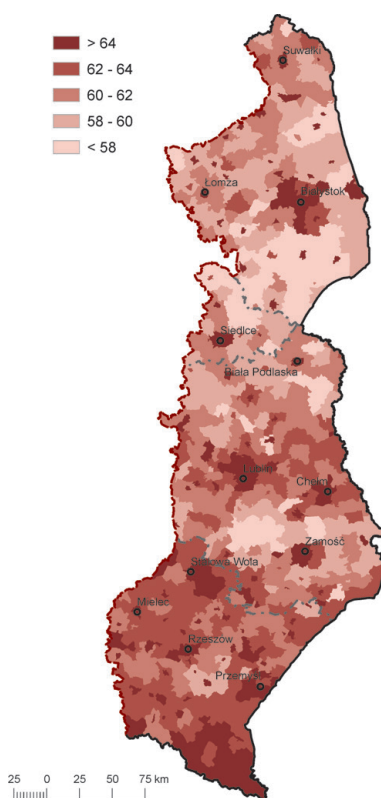
Tabela 2. Struktura ludności według ekonomicznych grup wieku w województwach wschodniej Polski w latach 2005 i 2010.

Województwo	Udział osób w grupach wieku w ogóle ludności w %					
	wiek przedprodukcyjny		wiek produkcyjny		wiek poprodukcyjny	
	2005	2010	2005	2010	2005	2010
Podlaskie	21,7	18,8	61,7	63,6	16,6	17,6
Lubelskie	21,6	19,2	61,9	63,1	16,5	17,7
Podkarpackie	23,1	19,9	62,0	64,1	14,9	16,0

Źródło: www.stat.gov.pl.

W 2010 r. ludność wschodnich województw stanowiły głównie osoby w wieku produkcyjnym. Rozpatrując ich udział w całkowitej liczbie mieszkańców, można stwierdzić, że ogólna sytuacja badanych regionów nie odbiegała rażąco od przeciętnego stanu w Polsce. Udział grupy produkcyjnej w ogóle mieszkańców kraju wynosił 64,4%, wartości w regionach wschodnich były więc nieco poniżej średniej krajowej. Z kolei w miastach odsetek osób w wieku produkcyjnym wynosił około 66% i był nieznacznie wyższy aniżeli przeciętnie w kraju (65,2%). Natomiast na obszarach wiejskich wschodniej Polski grupa w wieku produkcyjnym miała wyraźnie mniejszy udział – od niecałych 60% w woj. podlaskim do poniżej 63% w podkarpackim.

Ryc. 6. Udział (%) osób w wieku produkcyjnym w ogóle ludności w 2010 r.
Share of population at working age (%) in total population, 2010.

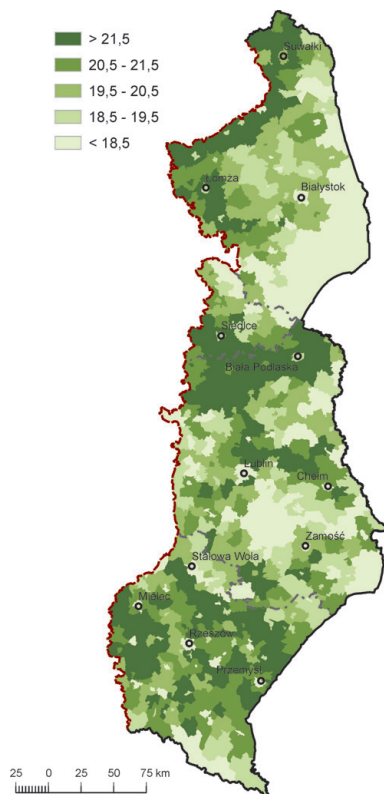

Rejony o największym udziale osób w wieku produkcyjnym występowały wyspowo (ryc. 6). Składały się na nie miasta oraz gminy okołomiejskie, zamieszkiwane głównie przez młodą ludność napływową z miast. Szczególnie duży udział takiej ludności, przekraczający 64%, był typowy dla otoczenia największych ośrodków miejskich, m.in. Białegostoku, Lublina i Przemyśla. Równie wysokim udziałem ludności w wieku produkcyjnym cechowały się tereny Beskidu Niskiego oraz Bieszczadów. Z kolei relatywnie niski odsetek tej grupy wiekowej – poniżej 60% – miały wschodnie i południowe części woj. podlaskiego, większość badanych terenów woj. mazowieckiego oraz gminy w południowo-środkowej części Wyżyny Lubelskiej.

Osoby w wieku przedprodukcyjnym stanowiły mniej niż 1/5 ludności badanego obszaru, przy czym udziały na obszarach wiejskich były wyższe niż w miastach (odpowiednio około 21% i niecałe 18%). Najkorzystniejsza sytuacja w tym zakresie była w woj. podkarpackim, którego wieś o silnych tradycjach rodzinnych zawsze charakteryzował wysoki poziom urodzeń, a dzięki temu wysoki odsetek ludności w młodych grupach wieku (21,4%). Woj. podlaskie i lubelskie, chociaż więcej ludności w wieku przedprodukcyjnym było również na terenach wiejskich, mimo wszystko odbiegały in minus od innych obszarów kraju (ryc. 7). Warto dodać,

że wśród ludności miejskiej wschodnich województw odsetek osób w grupie przedprodukcyjnej (prawie 18%) był wyższy niż ogółem w miastach Polski (ok.17%).

Ryc. 7. Udział (%) osób w wieku przedprodukcyjnym w ogóle ludności w 2010 r.
Share of population at pre-working age (%) in total population, 2010.

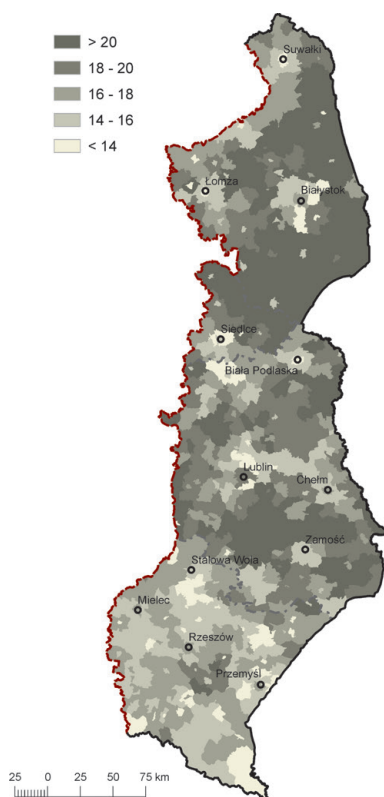

Przestrzenny rozkład udziału ludności w najmłodszych grupach wiekowych wykazywał pewne prawidłowości w każdym z badanych województw. W woj. podlaskim ludności w tym przedziale najczęściej jest na jego zachodzie, na terenach będących przedłużeniem znacznie młodszych demograficznie obszarów woj. warmińsko-mazurskiego. Stopniowo ten udział maleje w kierunku południowo-wschodnim, osiągając niskie wartości w gminach przylegających do granicy z Białorusią (powiaty hajnowski i siemiatycki). Znaczny odsetek osób młodych jest charakterystyczny dla południowego fragmentu badanego obszaru woj. mazowieckiego, zwłaszcza powiatu siedleckiego. W woj. lubelskim wyróżnia się z kolei część północna, podlaska, o wysokim odsetku ludności w wieku przedprodukcyjnym. Pozostały rozległy obszar ma zróżnicowany udział osób młodych w strukturze ludności; można wyróżnić kilka podregionów o niewielkich odsetkach: Polesie, zachodnią część Wyżyny Lubelskiej (powiat opolski, puławski i rycki) i przede wszystkim wymieniony już wcześniej południowo-centralny fragment Wyżyny. Natomiast w woj. podkarpackim wyróżniają się obszary górskie, o najniższym w skali regionu udziale ludności młodej.

Najmniej liczną grupę ludności stanowiły w 2010 r. osoby w wieku poprodukcyjnym. W woj. podlaskim i lubelskim, z których przez wszystkie lata powojenne następował odpływ ludności młodej i które tradycyjnie uchodzą za jedne z najstarszych pod względem demograficznym w Polsce, udział tej grupy w ogóle mieszkańców jest wyższy niż przeciętnie w kraju (16,9%) i wynosi ok. 17,6%. Natomiast stosunkowo niski odsetek osób w wieku poprodukcyjnym, zarówno na tle kraju, jak i badanego obszaru charakteryzuje woj. podkarpackie (ryc. 8). Ponadto na Podkarpaciu nie ma większych różnic pod tym względem pomiędzy miastami i obszarami wiejskimi, gdzie odsetek osób w najstarszych przedziałach wieku oscyluje wokół 16%. Odmienna sytuacja ma miejsce w woj. lubelskim i w jeszcze większym stopniu w podlaskim – tam tereny wiejskie cechują się wyższym udziałem osób w wieku poprodukcyjnym w ogóle ludności w porównaniu z miastami. W woj. lubelskim różnica ta wynosi 2 punkty procentowe, zaś w podlaskim – aż 5 punktów. O ile w miastach badanych województw osób z najwyższych przedziałów wieku jest mniej (od 15,7 do 16,7%) aniżeli przeciętnie w kraju (17,7%), o tyle obszarów wiejskich – zwłaszcza woj. podlaskiego i lubelskiego – dotyczy starość demograficzna. Odsetek osób starszych wynosi 20,5% w podlaskim i 18,6% w lubelskim, podczas gdy w kraju wielkość ta nie przekracza 16%.

Ryc. 8. Udział (%) osób w wieku poprodukcyjnym w ogóle ludności w 2010 r.

Share of population at post-working age (%) in total population, 2010.

Udział osób w wieku poprodukcyjnym na ogół przekracza 18%, a w rozległych rejonach nawet 20%. Wyraźnie niższy jest udział tej ludności – do 18% – tylko w gminach wokół największych miast obu województw, m.in.: Białegostoku, Łomży, Suwałk, Białej Podlaskiej, Lublina, Chełma i Zamościa oraz w niektórych spośród nich. Zgodnie z obserwowanymi współcześnie tendencjami w kraju, wsie okołomiejskie, dzięki napływowi ludzi młodych z miast, zmieniają swoją strukturę demograficzną i ulegają odmłodzeniu. Podobnie niskim odsetkiem osób w najstarszych grupach wieku cechują się gminy w zachodniej części woj. podlaskiego, położone wzdłuż granicy z woj. warmińsko-mazurskim oraz badane gminy woj. mazowieckiego. Stanowią one niejako strefę przejściową pomiędzy „starymi” województwami Polski wschodniej a sąsiadującymi z nimi regionami o znacznie młodszej strukturze wieku.

Obserwowane zmiany udziału poszczególnych grup wieku w ogólnej strukturze ludności wschodnich obszarów Polski świadczą o postępującym starzeniu się tamtejszej ludności. We wszystkich województwach systematycznie zwiększała się mediana wieku ludności. W okresie 2005–2010 przeciętny wzrost wyniósł około 1,6 i zaznaczył się szczególnie w „najmłodszym” jak dotychczas woj. podkarpackim. Najwyższy wiek środkowy ludności zanotowano w miastach woj. lubelskiego (ponad 38 lat) oraz wsiach podlaskiego (bez mała 39 lat; tab. 3).

Tabela 3. Mediana wieku ludności w województwach wschodniej Polski w latach 2005 i 2010.

Województwo	Mediana wieku					
	ogółem		w miastach		na wsi	
	2005	2010	2005	2010	2005	2010
Podlaskie	36,4	38,1	35,6	37,7	37,7	38,7
Lubelskie	36,5	37,8	36,3	38,3	36,6	37,5
Podkarpackie	34,6	36,5	35,8	37,7	33,9	35,7

Źródło: www.stat.gov.pl.

Istotna zmiana, jaka następuje współcześnie, to spadek liczby osób w wieku przedprodukcyjnym (por. tab. 3); w połowie ubiegłej dekady najmłodsze grupy ludności stanowiły ponad 21%, a w woj. podkarpackim ponad 23% mieszkańców, obecnie zaś ich udział nie przekracza 20% i według prognoz demograficznych będzie nadal malał.

Przyczyną takiego spadku była zmiana średniej dzietności kobiet, która spowodowała zmniejszenie liczby urodzeń. Sytuacja w tym względzie we wschodnich województwach Polski nawiązuje do trendów ogólnokrajowych. Wzrost przeciętnego wieku rodzących kobiet do około 29 lat w obecnej dekadzie oraz wieku kobiet rodzących pierwsze dziecko do około 27 lat stał się przyczyną przesunięcia najwyższej płodności kobiet do grupy 25–29 lat i wzrostu płodności kobiet w wie-

ku 30–34 lat. Tym zmianom towarzyszył, trwający już od początku lat 90. XX w., gwałtowny spadek współczynnika dzietności kobiet, który w 2010 r. w badanych regionach osiągnął poziom 1,3–1,4. Tradycyjnie na obszarach wiejskich współczynnik ten był nieco wyższy (ok. 1,4) aniżeli w miastach (1,2), ale nigdzie nie gwarantował prostej zastępowalności pokoleń.

Fot. 3. Starość demograficzna i zdecydowana przewaga kobiet w strukturze ludności w wieku poprodukcyjnym jest cechą wielu obszarów wschodniej Polski (fot. J. Bański).

Population aging and excess of women at post-working age in population structure is a characteristic of numerous areas in eastern Poland (photo by J. Bański.)

Dalsze zmiany liczebności grupy przedprodukcyjnej, przy względnie stabilnym obecnie współczynniku dzietności kobiet, będą następować głównie w zależności od pojawiających się po sobie wyżów i niżów demograficznych. Ich skutki będą ujawniać się w różnych okresach w postaci zmiennej liczby rodzących się dzieci, zasilających najmłodsze grupy ludności. Poziom urodzeń będzie także zależny od struktury populacji kobiet, przede wszystkim udziału kobiet w wieku reprodukcyjnym. Po obserwowanym w kilku ostatnich latach niewielkim wzroście liczby urodzeń, będącym rezultatem realizacji odłożonych planów rodzicielskich osób z wyżu demograficznego lat 80. XX w., w najbliższym czasie przewidywane jest ponowne osłabienie procesów reprodukcyjnych ludności.

O generalnym starzeniu się wschodnich regionów świadczy również wzrost udziału osób w wieku poprodukcyjnym w strukturze ludności, w okresie 2005–2010 średnio o 1 punkt procentowy. Można się spodziewać, że odsetek tych osób będzie się nadal zwiększał w związku z systematycznym wydłużaniem się przeciętnego trwania życia ludności Polski. Na przestrzeni wspomnianych lat, długość życia kobiet zwiększyła się w badanych województwach o około 1 rok, zaś mężczyzn o 1,5 roku i zapewne będzie dalej się wydłużać.

Grupa osób w wieku produkcyjnym dotychczas wykazuje wzrost udziału w ogólnej strukturze ludności. Niemniej w perspektywie kolejnych lat zmiany zarówno samej liczebności, jak i relacji do pozostałych grup wieku mogą przyjąć niekorzystny kierunek spadkowy. Część osób w wieku produkcyjnym niemobilnym przejdzie bowiem do grupy poprodukcyjnej, zaś w grupie produkcyjnej pojawią się mało liczne roczniki urodzone w latach 90. ubiegłego wieku.

Obciążenie demograficzne

Zmiany liczebności poszczególnych grup wieku przełożyły się w badanych województwach na wielkości wskaźnika obciążenia demograficznego (tab. 4). Główną tendencją był jego spadek. W 2005 r. na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadały tam średnio 62 osoby w wieku nieprodukcyjnym, zaś w roku 2010 było to już 57 osób. O ile w miastach regionów współczynnik obciążenia w latach 2005–2010 nie uległ szczególnym zmianom, o tyle na terenach wiejskich znacznie się obniżył. Głównym podłożem tego zjawiska były negatywne procesy związane ze wspomnianym w poprzednim rozdziale zmniejszeniem liczby osób w wieku przedprodukcyjnym. Natomiast drugi składnik wskaźnika obciążeń, tzn. liczba osób starszych, nieznacznie wzrastał.

Tabela 4. Współczynnik obciążenia demograficznego w województwach wschodniej Polski w latach 2005 i 2010.

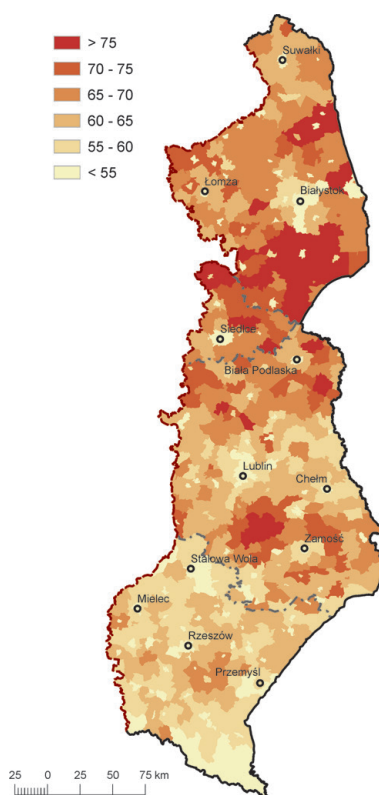
Województwo	Liczba osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym					
	ogółem		w miastach		na wsi	
	2005	2010	2005	2010	2005	2010
Podlaskie	62	57	53	51	77	68
Lubelskie	62	58	51	52	72	64
Podkarpackie	61	56	52	51	68	60

Źródło: www.stat.gov.pl.

Na wielkość współczynnika w 2010 r. składały się w większym stopniu osoby w wieku przedprodukcyjnym. W woj. podkarpackim na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 31 osób w wieku przedprodukcyjnym, przy 25 osobach w wieku poprodukcyjnym; w pozostałych dwóch województwach odpowiednio 30 i 28 osób.

Bardziej obciążeni ludnością nieprodukcyjną byli mieszkańcy obszarów wiejskich wschodnich województw. Zarówno w miastach, jak i na wsi składały się na to głównie osoby w wieku przedprodukcyjnym, jednak ich przewaga nie była znaczna. Jedynie w woj. podkarpackim zaznaczało się dużo większe obciążenie ludności wiejskiej osobami z najmłodszych grup wieku.

Ryc. 9. Rozkład współczynnika obciążenia demograficznego w 2010 r.
Spatial distribution of demographic dependency ratio, 2010

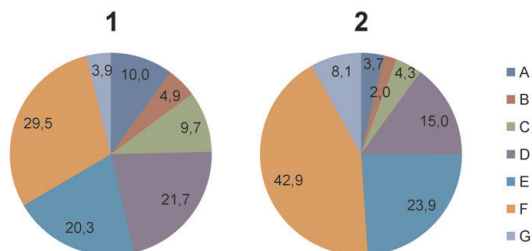

W ujęciu przestrzennym obszary z najwyższym współczynnikiem obciążenia demograficznego – powyżej 70 osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w produkcyjnym – pokrywały się częściowo z terenami, na których duży udział w ogóle ludności miały osoby w wieku poprodukcyjnym. Były to powiaty wschodniej i południowej części woj. podlaskiego oraz przylegające do nich północne fragmenty woj. mazowieckiego (ryc. 9). W woj. lubelskim wysokim współczynnikiem obciążenia cechowały się niektóre północne gminy, zaś inny wyraźny obszar powstał w południowo-środkowej części, w pasie pomiędzy Lublinem a Zamościem. Najniższe współczynniki obciążeń były charakterystyczne dla powiatów otaczających miasta, a w woj. podkarpackim zaznaczyły się szczególnie na terenach górskich.

3.3. Zróżnicowanie i ocena struktury społeczno-zawodowej

Jednym z analizowanych elementów struktury społeczno-zawodowej ludności jest struktura wykształcenia ludności. Poziom wykształcenia mieszkańców Polski wschodniej stopniowo się poprawia; przybywa mieszkańców z wykształceniem średnim i wyższym. Jednak nadal najliczniejszą grupę stanowią osoby z wykształceniem podstawowym (36%) oraz zasadniczym zawodowym (22%). Porównanie struktury wykształcenia ludności miejskiej i wiejskiej ukazują wyraźne deficyty

wykształcenia tej ostatniej (ryc. 10). Wśród mieszkańców miast przeciętny odsetek osób z wykształceniem wyższym wynosił 10% w 2002 r., w tym samym czasie w gminach wiejskich wschodniej Polski tylko 3,7%.

Ryc. 10. Struktura wykształcenia mieszkańców wschodniej Polski, 2002.

1 – miasta, 2 – obszary wiejskie, A – wyższe, B – policealne, C – średnie ogólnokształcące, D – średnie zawodowe, E – zasadnicze zawodowe, F – podstawowe ukończone, G – podstawowe nieukończone i bez wykształcenia.

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

Educational structure of population in eastern Poland, 2002.

1 – urban areas, 2 – rural areas, A – higher, B – post-secondary, C – general secondary, D – vocational secondary, E – basic vocational, F – primary completed, G – primary incomplete and without education.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Z kolei w gminach wiejskich był bardzo wysoki udział osób z wykształceniem podstawowym, blisko 43%, podczas gdy w miastach wynosił on o 10% mniej. Przyczyną takiego stanu jest utrudniony (ze względów ekonomicznych) dostęp do szkół ponadpodstawowych uczniów wywodzących się z biedniejszych rodzin wiejskich. W konsekwencji uczniowie z terenów wiejskich często kończyli edukację na poziomie podstawowym i podejmowali pracę w gospodarstwie rodzinnym. Poza tym na terenach wiejskich zapotrzebowanie na wysoko wykwalifikowanych pracowników jest niewielkie.

Trzeba jednak zauważyć, że wykształcenie najniższe, niepełne podstawowe lub brak wykształcenia dotyczy prawie wyłącznie osób w podeszłym wieku, zamieszkujących południowo-wschodnią część województwa podlaskiego (ryc. 11).

Mieszkańcy Polski wschodniej na tle przeciętnych wartości ogólnopolskich mają niższy stopień wykształcenia. Prawdopodobnie wynika to z niskiego poziomu urbanizacji, w tym również z gorszego poziomu wyposażenia tego obszaru w infrastrukturę oświatową i szkolnictwo wyższe (Bański i in. 2010). Rozkład przestrzenny odsetka ludności z wyższym wykształceniem (ryc. 12) potwierdza obserwację, że najlepiej jest wykształcona ludność miast oraz wiejskich obszarów napływowych, tj. stref suburbanizacyjnych miast wojewódzkich i ośrodków subregionalnych. Najlepiej wykształcona ludność wiejska zamieszkuje strefy podmiejskie Lublina, Białegostoku, Suwałk, Rzeszowa i Krosna. Natomiast na obszarach typowo depopulacyjnych mieszka ludność gorzej wykształcona. W gminach: Miast-

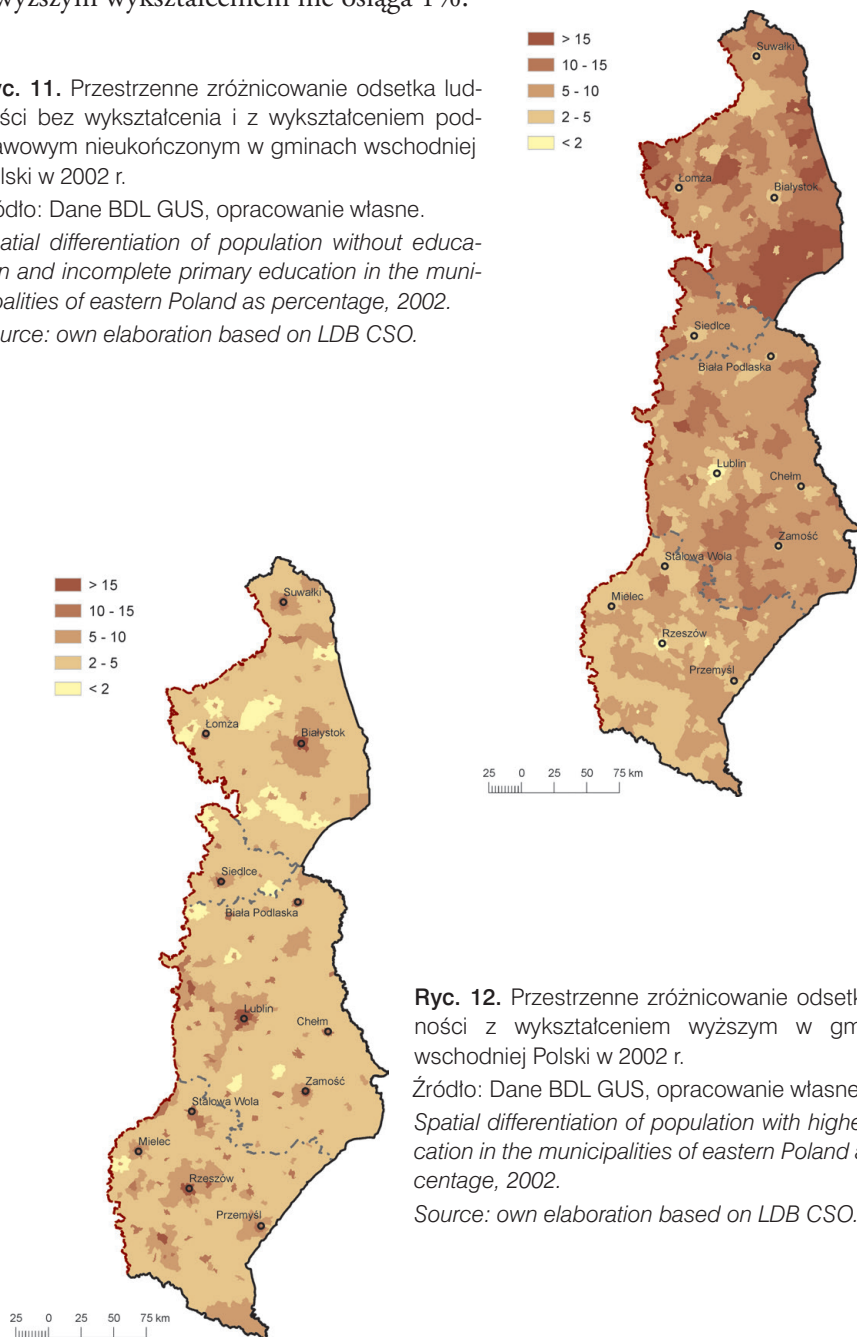
kowo, Lipsk, Cerańów, Zbójna, Kosów Lacki, Stawiski, Chłopice, Tykocin, Kleszczce, Rokietnica, Brańsk, Żmudź, Radziłów i Radomyśl Wielki udział ludności z wyższym wykształceniem nie osiąga 1%.

Ryc. 11. Przestrzenne zróżnicowanie odsetka ludności bez wykształcenia i z wykształceniem podstawowym nieukończonym w gminach wschodniej Polski w 2002 r.

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

Spatial differentiation of population without education and incomplete primary education in the municipalities of eastern Poland as percentage, 2002.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

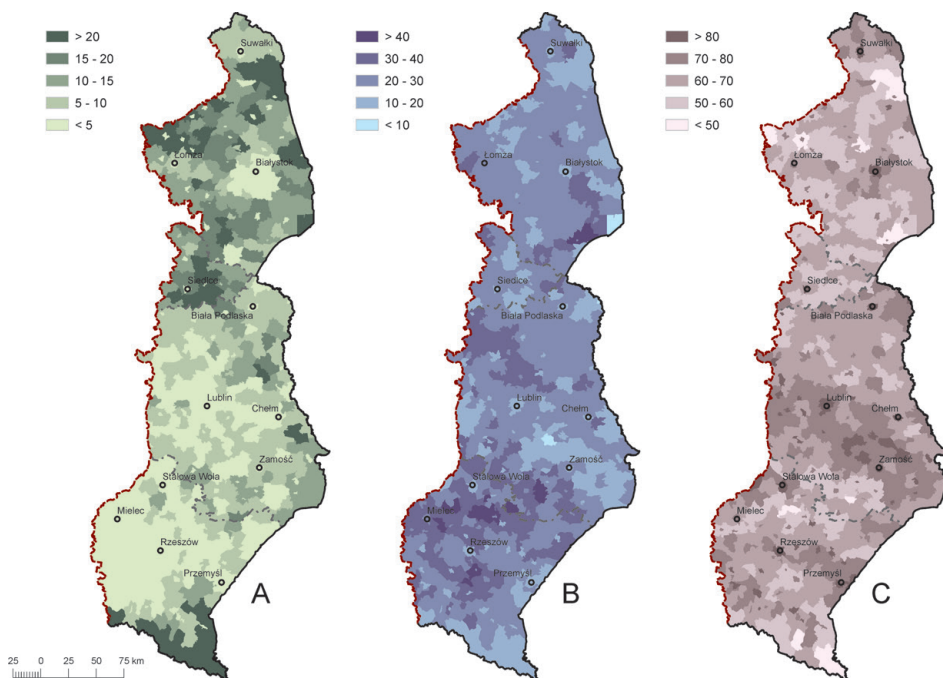
Ryc. 12. Przestrzenne zróżnicowanie odsetka ludności z wykształceniem wyższym w gminach wschodniej Polski w 2002 r.

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

Spatial differentiation of population with higher education in the municipalities of eastern Poland as percentage, 2002.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

W 2011 r. na terenie gmin wschodniej Polski pracowało 1046 tys. osób. Według oficjalnych danych GUS 7,2% osób pracowało w sektorze I, 25% – w sektorze II i 67,8% – w III. Najwięcej zatrudnionych w sektorze I było na południu regionu, co miało związek z państwowymi gospodarstwami leśnymi w lasach bieszczadzkich, oraz w województwie podlaskim, gdzie funkcjonowały duże gospodarstwa rolne związane z chowem bydła (ryc. 13). Największy udział pracujących w przemyśle i budownictwie charakteryzował mieszkańców woj. podkarpackiego.

Ryc. 13. Zatrudnienie (%) w sektorach gospodarki narodowej.

Sektor I – rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo, Sektor II – przemysł i budownictwo, Sektor III – usługi.

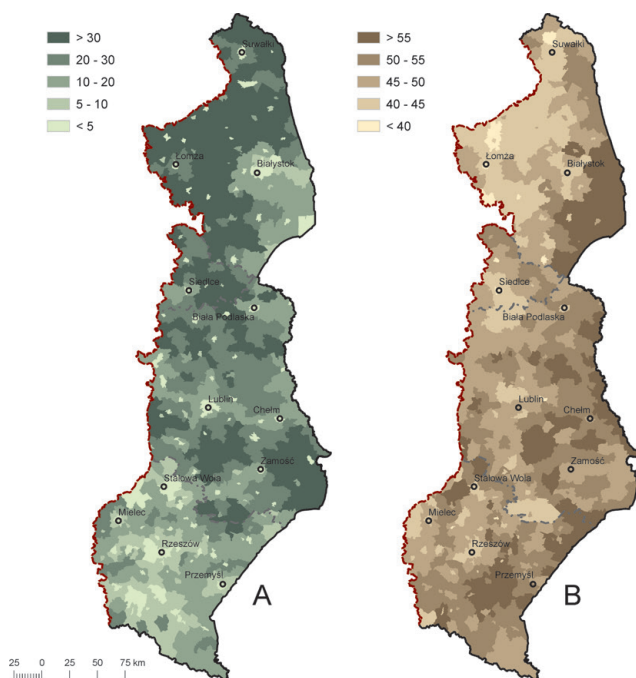
Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

Employment in sectors of national economy (%).

Sector I – agriculture, forestry and fishery, Sector II – industry and construction craft, Sector III – services.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Po analizie źródeł utrzymania ludności okazuje się jednak, że najwięcej osób deklarowało swoje utrzymanie z niezarobkowych źródeł – 49% (emerytura, renta, świadczenia socjalne) i z rolnictwa – 20% (ryc. 14). Wynika to z faktu, że badany region jest typowym obszarem rolniczym, z bardzo słabo rozwiniętymi funkcjami pozarolniczymi. Ponadto dużą część ludności stanowi ludność w wieku poprodukcyjnym.

Ryc. 14. Źródła utrzymania ludności, 2002 (%).

A – rolnictwo, B – źródła niezarobkowe: emerytura, renta, inne.

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

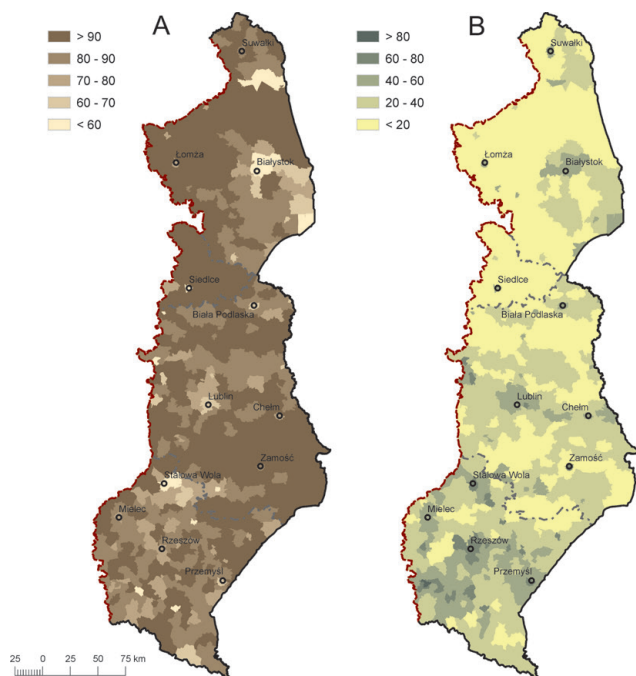
Sources of population livelihood, 2002 (%).

A – agriculture, B – non-profit sources: retirement pension, pension, other.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Z rolnictwa utrzymują się przede wszystkim mieszkańcy gmin północno-zachodniej części woj. podlaskiego oraz północnej i południowej Lubelszczyzny. Natomiast dominującym źródłem utrzymania dla ludności wschodniej części badanego obszaru są źródła niezarobkowe. Potwierdzają to wyniki Powszechnego Spisu Rolnego z 2010 r., które wykazały, że w niemal całym województwie podlaskim, lubelskim i północnej części województwa podkarpackiego większość gospodarstw rolnych (ponad 80%) prowadzi własną działalność (ryc. 15). Należy jednak podkreślić, że na południe od Lublina dużo jest gospodarstw małych, do 1 ha powierzchni. Są to gospodarstwa nierynkowe, samozaopatrzeniowe, a pochodzące z nich produkty stanowią uzupełnienie innych źródeł dochodów (często niezarobkowych – porównaj ryc. 14).

Ryc. 15. A – udział (%) gospodarstw prowadzących działalność rolniczą i B – udział (%) gospodarstw małych do 1 ha w 2010 r.

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

A – Share (%) of households with agricultural activity and B – share (%) of small farms up to 1 hectare, 2010.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Wyraźna dominacja sektora rolniczego na tych terenach miała też wpływ na poziom bezrobocia. W 2011 r. liczba zarejestrowanych bezrobotnych przekraczała 412 tys. Należy jednak założyć, że faktyczne bezrobocie mogło być zdecydowanie wyższe, ze względu na znaczne rozmiary bezrobocia ukrytego w rolnictwie. Udział bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym wyniósł 9,6% w 2010 r., jednak aż w 245 gminach (ponad 40%) wartość ta przekroczyła 10% (ryc. 16). Najwyższy poziom bezrobocia dotyczy ludności zamieszkującej obszary wiejskie woj. podkarpackiego, wschodnią część lubelskiego i podlaskiego, oraz północno-zachodnią podlaskiego.

Struktura społeczno-zawodowa ludności zamieszkującej gminy wschodniej Polski wyraźnie odstaje od wskaźników ogólnopolskich. Są to tereny, które wykazują wiele cech charakterystycznych dla obszarów depresji społeczno-gospodarczej. Dominującym źródłem dochodów są gospodarstwa rolne i źródła niezarobkowe. Niekorzystny stosunek cen dóbr i usług oferowanych rolnictwu w porównaniu z cenami uzyskiwanymi w innych sektorach gospodarki powoduje, że duża część

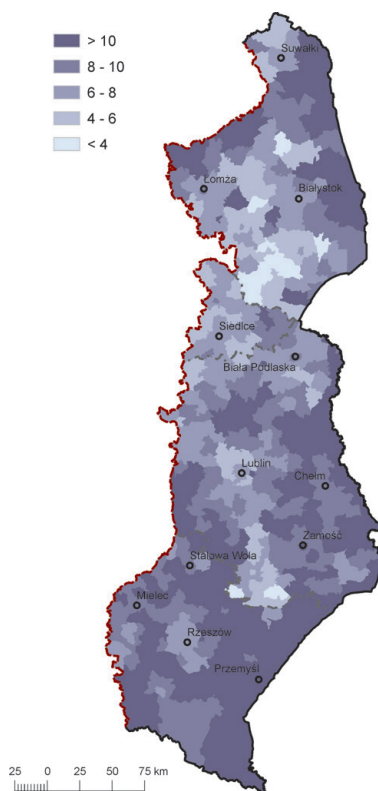
omawianego regionu określana jest mianem obszaru problemowego (szerzej na ten temat w następnych rozdziałach). Ze społecznego punktu widzenia obszary położone w sąsiedztwie granicy wykazują najczęściej cechy peryferii, tj. stagnację gospodarczą i słabe wyposażenie w elementy infrastruktury (w tym społecznej).

Ryc. 16. Udział (%) bezrobotnych zarejestrowanych w liczbie ludności w wieku produkcyjnym w 2010 r.

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

Share (%) of registered unemployed in population at working age, 2010.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

3.4. Migracje – kierunki i uwarunkowania

Ruchy wędrownicze ludności są wypadkową sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej na danym obszarze. Im jest ona trudniejsza, tym większa grupa osób opuszcza na stałe taki obszar. Zdaniem wielu badaczy spadek liczby ludności należy uznać za zjawisko negatywne, bo jego konsekwencją jest stagnacja demograficzna i ekonomiczna obszaru. Podłożem procesów migracyjnych we wschodniej Polsce są przede wszystkim przyczyny ekonomiczne i lokalizacyjne. Położenie obszaru w strefie oddziaływania bariery przestrzennej, jaką jest granica oraz wysoki udział ludności związanej z mało efektywnym rolnictwem są czynnikami wpływającymi na ujemny bilans migracyjny tego obszaru (tab. 5); w 2011 roku region ten utracił blisko 10 tys. ludności wskutek ruchów migracyjnych. Dodatkowo duża część mieszkańców tego obszaru uczestniczy w migracjach czasowych – dane GUS wskazują na blisko 120 tys. osób czasowo nieobecnych w miejscu swojego zameldowania w 2011 roku.

Tabela 5. Ruch migracyjny ludności Polski wschodniej w 2011 r. (osoby)

Zameldowania			Wymeldowania			saldo migracji
z miast	ze wsi	z zagranicy	do miast	na wieś	za granicę	
27 036	25 733	1938	32 654	29 872	2148	-9967

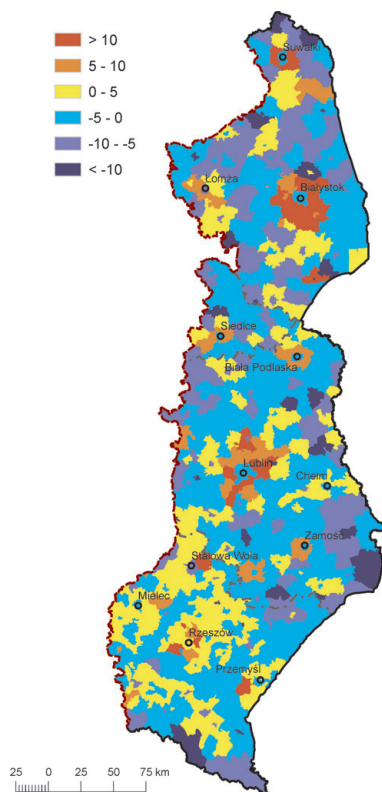
Źródło: obliczenia własne na podstawie BDL GUS.

Ryc. 17. Przestrzenne zróżnicowanie salda migracji w gminach wschodniej Polski w 2011 r. (w promilach).

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

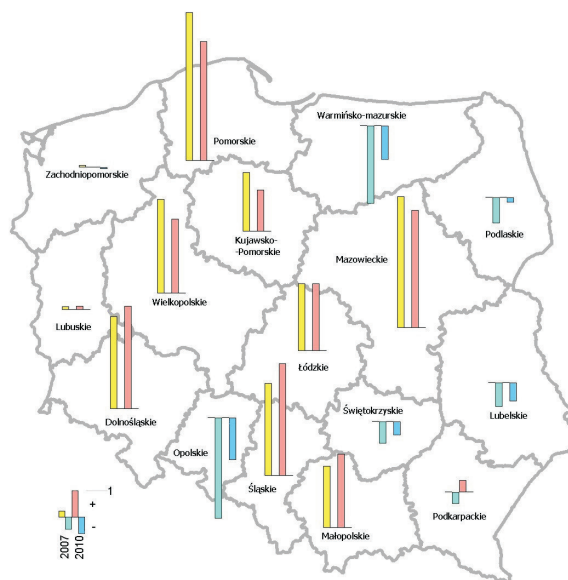
Spatial differentiation of net migration rate in the municipalities of eastern Poland, 2011 (per mil).

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Region nie jest jednak jednorodny pod względem migracji. Mieszkańcy obszarów wiejskich uczestniczą głównie w migracjach wewnętrznych. Analiza przepływów ludności na kierunku miasto–wieś wskazuje jednoznacznie na tendencję do przenoszenia się mieszkańców dużych i średnich miast na ich obrzeża i tworzenia się stref o charakterze podmiejskim. Przyrost migracyjny cechuje przede wszystkim strefy podmiejskie większych miast, tj.: Suwałk, Białegostoku, Lublina, Rzeszowa, Łomży, Siedlec, Białej Podlaski, Zamościa, Mielca i Przemyśla (ryc. 17). Jest to efekt typowy dla całej Polski (Wesołowska 2006). Największy ubytek migracyjny dotyczy więc miasta oraz peryferyjne gminy – zwłaszcza położone na południowy wschód od Zamościa, na północ od Suwałk i na południe od Przemyśla.

Jednakże na tle innych województw odpływ migracyjny w województwach wschodniej Polski z terenów wiejskich ma wyraźnie negatywny charakter (ryc.18). W grupie migrujących są zazwyczaj ludzie młodzi, wśród których przeważają kobiety. Proces odpływu ludności ze wsi do miast i stref podmiejskich należy uznać za trwały i uzasadniony. Świadczy on o urbanizacji i rozwoju gospodarczym kraju. Nie może jednak przybierać takiego natężenia, jak miało to miejsce w regionach wschodnich.

Ryc. 18. Saldo migracji na obszarach wiejskich wg województw w latach 2007 i 2010.

Źródło: Raport MRiRW, pt. Szanse i zagrożenia oraz potencjalne kierunki rozwoju obszarów wiejskich w Polsce w ujęciu regionalnym, 2012.

Net migration rate in rural areas by voivodships in the years 2007 and 2010.

Source: Ministry of Agriculture and Rural Development Report "Opportunities, threats and potential development objectives of rural areas in Poland by region", 2012.

Głównym kierunkiem odpływu międzywojewódzkiego ludności z Polski wschodniej jest województwo mazowieckie (blisko 45% migrantów), na drugim miejscu znajduje się małopolskie (ponad 15% migrantów).

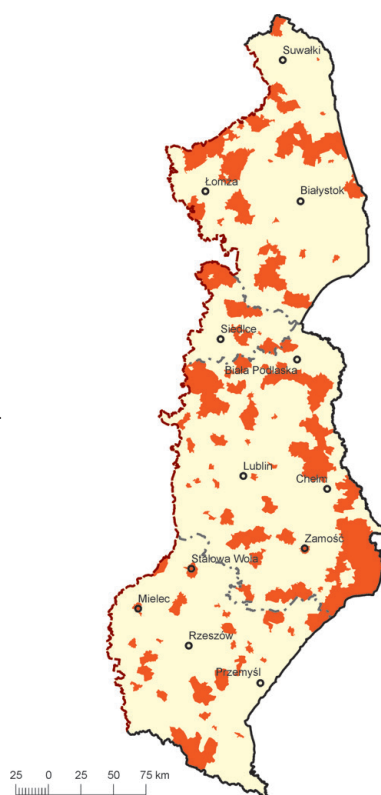
Dużym problemem niektórych gmin jest długotrwały odpływ ludności. Według danych GUS w co piątej gminie badanych województw w latach 2000–2010 odnotowano stały ubytek ludności wywołany migracjami. Jest to zwarty pas gmin położonych na wschodzie województwa lubelskiego, duże skupienie gmin na południowy zachód od Łukowa, oraz na północ od Łomży i Białegostoku (ryc. 19). Migracje wynikają przede wszystkim z motywów ekonomicznych: chęci znalezienia atrakcyjnej pracy oraz satysfakcjonującego wynagrodzenia, a także podniesienia standardu warunków mieszkaniowych.

Ryc. 19. Tereny wschodniej Polski z utrzymującym się od roku 2000 ujemnym saldem migracji.

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

Areas of eastern Poland with persistent negative net migration rate since 2000.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Proces przemieszczania się ludności przyczynia się, ze względu na selektywność migracji (przede wszystkim ludzie młodzi, lepiej wykształceni, bardziej przedsiębiorczy i innowacyjni), do zmniejszania potencjalnych zasobów pracy i obniżania ich jakości. Nie dość, że obserwuje się odpływ ludzi młodych i dobrze wykształconych, to szybko postępuje proces starzenia się społeczności, także za sprawą obniżającego się przyrostu naturalnego.

Migracje zagraniczne wg oficjalnych danych mają stosunkowo małe znaczenie. Jednakże oficjalne statystyki migracji nie oddają prawdopodobnie rzeczywistej skali zjawiska, ze względu na niedopełnianie przez emigrantów obowiązku meldunkowego, przede wszystkim w odniesieniu do migracji czasowych na okres powyżej 3 miesięcy (Wesołowska 2011a).

Istotne znaczenie w badanym regionie odgrywają migracje wahadłowe, związane z codziennym przemieszczaniem się ludności do pracy. Największe nasilenie obserwuje się w strefach okołomiejskich. Mieszkańcy dużych miast przenoszą się do gmin podmiejskich, ale nie zrywają więzi funkcjonalnych z miastem, codziennie dojeżdżając do pracy, szkół czy usług (ryc. 20). Migrują też mieszkańcy gmin, w których ulokowane są duże zakłady pracy, głównie przemysłowe: gmina Puchaczów (kopalnia węgla kamiennego), Narew (producent maszyn rolniczych),

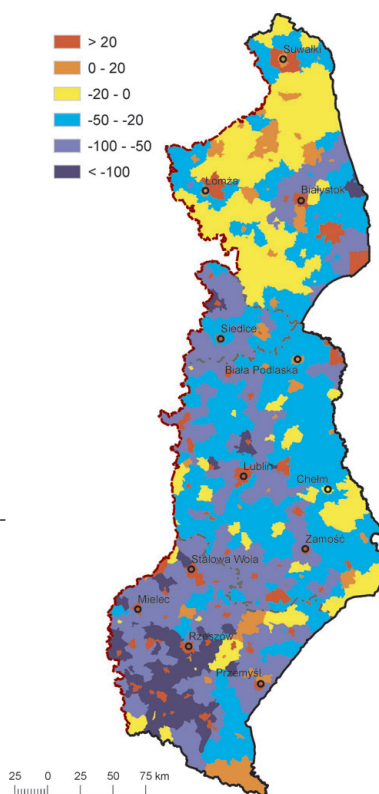
Piątnica (Okręgowa Spółdzielnia Mleczarska), Goniądz (zakłady mięsne), Łosice (Zakłady mleczarskie Laktopol), Puławy (Zakłady Azotowe), Ropczyce (cukrownia, zakłady magnezytowe), Krosno (huta szkła, Lotnicze Zakłady Produkcyjno-Naprawcze Aero-Kros, Zakład Urządzeń Naftowych NAFTOMET) czy Jasło (zakład gazowniczy). Na południu regionu, w Bieszczadach (gminy Lutowiska i Cisna), zwarty obszar migracji wahadłowych tworzą gminy z rozwiniętą gospodarką leśną.

Ryc. 20. Przestrzenne zróżnicowanie migracji wahadłowych w gminach wschodniej Polski w 2006 r. (w promilach).

Źródło: Dane BDL GUS, opracowanie własne.

Spatial differentiation of daily migration in the municipalities of eastern Poland, 2006 (per mil).

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Ze względu na migracje i starzenie się społeczeństwa badany obszar traci ludność. Według szacunków Głównego Urzędu Statystycznego w regionie do roku 2035 ubędzie około 10% ludności, a największy ubytek nastąpi w województwie lubelskim (tab. 6).

Interesujących wniosków na temat procesów migracyjnych dostarcza analiza wyników ankiet przeprowadzonych w wybranych obszarach wschodniej Polski. Respondenci zostali zapytani o to, czy mieszkają na terenie tej samej gminy od urodzenia. Około 65% pytanych odpowiedziało twierdząco (ryc. 21). Pozostałe osoby osiedliły się w nowym miejscu głównie ze względu na zmianę stanu cywilnego. Zapytano też o chęć zmiany zamieszkania w ciągu najbliższych 2 lat. Niespełna 10% pytanych deklaruje taką zmianę, a dalszych 20% jest niezdecydowanych.

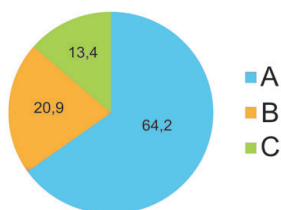

Tabela 6. Prognozowana liczba ludności województw wschodniej Polski w 2035 r.

Województwo	Ludność w tys.				Ubytki ludności	
	2010	2020	2030	2035	w tys.	%
Lubelskie	2151,8	2063,1	1946,6	1871,1	280,7	13,0
Podkarpackie	2103,5	2085,8	2037,4	1992,7	110,8	5,3
Podlaskie	1188,3	1153,5	1105,6	1072,3	116,0	9,8

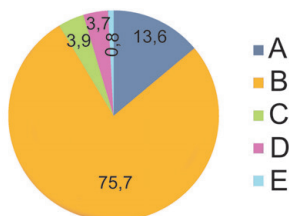
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych statystycznych z BDL GUS i *Prognozy demograficznej...* 2009.

Głównym powodem decyzji o opuszczeniu aktualnego miejsca zamieszkania jest poszukiwanie lepszej pracy i wyższych zarobków bądź chęć podjęcia nauki (odpowiednio 40% i 20% wskazań). Przedstawione wyniki oraz odpowiedzi na pytanie dotyczące migracji w ostatnich 5 latach (ryc. 22) świadczą o małej mobilności ludności na tych terenach. Mieszkańcy, pomimo trudnej sytuacji materialnej, nie decydują się na opuszczenie swoich rodzinnych stron w celu poprawy jakości życia.

Ryc. 21. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy ktoś z członków Pana/Pani najbliższej rodziny zmienił na stałe miejsce (gminę) zamieszkania w okresie ostatnich pięciu lat? A – nie, B – tak, jedna osoba, C – tak, więcej niż jedna osoba. Źródło: badania ankietowe.

Distribution of answers to the question: Has any of your closest family members permanently changed place of residence (municipality) in the last five years? A – no, B – yes, one person, C – yes, more than one person. Source: survey results.

Ryc. 22. Rozkład odpowiedzi na pytanie: Czy w okresie ostatnich pięciu lat przebywał/a Pan/ Pani za granicą w celach zarobkowych przez czas dłuższy niż trzy miesiące bez przerw?

A – nie, mój pobyt był krótszy niż 3 miesiące, B – nie, nigdy nie byłem za granicą, C – tak, jeden raz, D – tak, kilkakrotnie, E – tak, większość czasu. Źródło: badania ankietowe.

Distribution of answers to the question: Have you been staying abroad in the last five years for earning purposes for a period longer than three months continuously?

A – no, my stay was shorter than 3 months, B – no, I have never been abroad, C – yes, once, D – yes, several times, E – yes, most of the time. Source: survey results.

3.5. Sytuacja zdrowotna ludności

Stan zdrowia ma istotny wymiar dla każdego człowieka, ponieważ decyduje o jego jakości życia. To z kolei przykładą się na wydajność pracy i w konsekwencji na rozwój gospodarczy regionu i kraju. Choroby cywilizacyjne, które cechują się stałym wzrostem na obszarze krajów wysoko rozwiniętych, w tym Polski, z reguły mają długotrwały przebieg, powodują czasową lub trwałą niezdolność do pracy i w związku z tym są czynnikiem istotnie spowalniającym rozwój społeczny i gospodarczy krajów w wymiarze lokalnym i regionalnym. Wschodnia część Polski od wielu dekad traktowana jest jako ludnościowy obszar problemowy (Eberhardt 1989, Bański 1999), z nadmiernym odpływem migracyjnym, deformacją struktury wieku, procesami defeminizacji oraz stosunkowo złą kondycją zdrowotną ludności. Badacze zwracali przy tym uwagę na problemy ludnościowe regionu, natomiast w mniejszym stopniu analizowali potencjał zdrowotny ludności, który jest ważnym elementem potencjału ludnościowego, a także istotnym elementem jakości życia ludzi.

Stan zdrowia ludności jest oceniany za pomocą mierników subiektywnych i obiektywnych. Dane dotyczące subiektywnego stanu zdrowia ludności na poziomie wojewódzkim na temat samooceny stanu zdrowia w zależności od wieku, płci, miejsca zamieszkania dostarczają przeprowadzane od roku 1996 badania GUS. Porównując odpowiednie dane dla Polski, zarówno w przypadku kobiet, jak i mężczyzn, w okresie 2004–2009 odnotowujemy ogólną poprawę stanu zdrowotności społeczeństwa; udział osób oceniających stan swojego zdrowia jako dobry wzrósł o 4,5%, a osób oceniających stan swojego zdrowia jako zły i bardzo zły spadł o 1,7%. Wyniki badań wykazały, że najważniejsze czynniki decydujące o ocenie stanu zdrowia to płeć osoby, wiek oraz miejsce zamieszkania. Zależność polega na tym, że wraz ze wzrostem wieku rośnie odsetek osób gorzej oceniających swój stan zdrowia, zwłaszcza wśród kobiet. Można to wytłumaczyć naturalnym procesem starzenia się ludzkiego organizmu i pojawianiem się licznych dolegliwości wieku podeszłego. Gorsza ocena zdrowia kobiet w stosunku do mężczyzn wiąże się z większą dbałością i obawą kobiet o swoje zdrowie. Porównując wyniki badań dla województw wschodniej Polski, odnotowujemy, że mieszkańcy woj. lubelskiego (zwłaszcza jego obszarów wiejskich), zarówno kobiety, jak i mężczyźni, częściej określają swój stan zdrowia jako gorszy (tab. 7).

Do obiektywnej oceny stanu zdrowia ludności zdecydowano się posłużyć miernikami: zgony ludności ogółem, zgony niemowląt oraz zgony według przyczyn. Według S. Sitka (2010) dane takie pozwalają zidentyfikować największe zagrożenia zdrowotne i wskazać kierunki oraz skalę działania czynników warunkujących umieralność, takich jak: poziom życia mieszkańców, charakter wykonywanej pracy, styl życia, poziom dostępności i jakości pomocy medycznej, a także stan cywilny i miejsce zamieszkania.

Wskaźnikiem, który skutecznie eliminuje wpływ starzenia się społeczeństwa na liczbę zgonów jest zestawienie zgonów osób w przedziale wiekowym 0–39 lat

z liczbą ludności w tym przedziale wieku. Stwierdzono, że w latach 2002–2010 rozkład przestrzenny tego wskaźnika praktycznie się nie zmienił (ryc. 23) i wystąpił ogólnie korzystny trend – obniżenie współczynnika zgonów ludności w wieku 0–39 lat na 10 tys. osób w odpowiedniej grupie wieku. W ujęciu przestrzennym w najgorszej sytuacji znalazły się jednostki zachodniej części województwa podlaskiego (zwłaszcza powiaty augustowski, grajewski), powiat sokołowski (woj. mazowieckie) oraz chełmski (woj. lubelskie), w najlepszej zaś – północna i południowo-zachodnia część województwa podkarpackiego. Skrajne wartości liczby zgonów ludności w wieku 0–39 lat w przeliczeniu na 10 tys. osób w powiatach badanego obszaru różnią się nawet 4,5 raza.

Tabela 7. Ocena stanu zdrowia ludności wschodniej Polski* w latach 2004–2009 (%).

Wyszczególnienie	Bardzo dobry i dobry		Taki sobie, ani dobry, ani zły		Zły i bardzo zły	
	2004	2009	2004	2009	2004	2009
Polska ogółem,	61,0	65,7	26,4	23,4	12,6	10,9
w tym: obszary wiejskie	60,1	65,5	26,4	23,0	13,5	11,5
mężczyźni	64,5	69,1	24,0	21,5	11,5	9,4
kobiety	58,3	62,7	28,2	25,0	13,5	12,3
Woj. lubelskie,	57,2	61,4	26,8	23,9	16,0	14,7
w tym: obszary wiejskie	54,8	58,8	26,7	24,3	18,5	16,9
mężczyźni	60,1	65,5	25,6	21,8	14,3	12,7
kobiety	54,9	57,9	27,7	25,7	17,4	16,4
Woj. podkarpackie,	62,7	68,1	24,8	22,2	12,5	9,7
w tym: obszary wiejskie	62,7	66,7	25,2	22,8	12,1	10,5
mężczyźni	65,4	72,3	23,8	19,4	10,8	8,3
kobiety	60,6	64,4	25,6	24,7	13,8	10,9
Woj. podlaskie,	59,3	64,1	28,3	23,7	12,4	12,2
w tym: obszary wiejskie	56,8	62,2	27,8	23,8	15,4	14,0
mężczyźni	60,9	70,2	26,9	20,3	12,2	9,5
kobiety	58,0	58,8	28,9	26,6	13,1	14,6

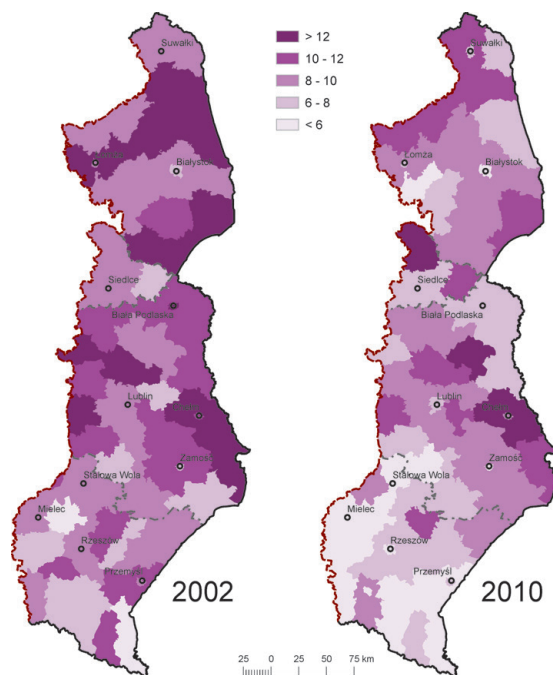
* z wyłączeniem badanej części województwa mazowieckiego.

Źródło: obliczenia własne wg *Stan zdrowia...* 2007, 2011.

Najważniejszą przyczyną zgonów są choroby układu krążenia. Współczynniki zgonów z powodu tej choroby wykazują tendencję wzrostową w odniesieniu zarówno do całego kraju, jak i do badanych województw. Szczególnie duży wzrost odnotowano w przypadku woj. podlaskiego – o 6,5%, przy tylko 0,2% w podkarpackim (tab. 8).

W ujęciu przestrzennym w najlepszej sytuacji znalazły się miasta wojewódzkie i miasta powiatowe, a także niektóre południowe powiaty województwa podkarpackiego (ryc. 24). Można to wytłumaczyć lokalizacją szpitali, w tym kardiologicznych lub ich oddziałów, w miastach powiatowych i wojewódzkich. Ludność

północnej, zachodniej oraz wschodniej części województwa lubelskiego – stosunkowo „stara” demograficznie, a także powiatu hajnowskiego (woj. podlaskie) i łosickiego (mazowieckie) okazała się najmniej uprzywilejowana pod tym względem.

Ryc. 23. Zgony w wieku 0–39 lat na 10 tys. mieszkańców w wieku 0–39 lat wg powiatów wschodniej Polski, 2002 i 2010.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Deaths at the age of 0–39 years per 10 thous. inhabitants aged 0–39 years by the counties of eastern Poland, 2002 and 2010.

Source: own elaboration based on CSO.

Czynnikami odpowiedzialnymi za poziom zgonów z powodu chorób układu krążenia są, oprócz naturalnych (np. wiek ludności), czynniki szeroko rozumianego stylu życia – stres psychospołeczny, mała aktywność ruchowa, nadmierne spożycie alkoholu lub papierosów. Według badań J. Czapińskiego (*Diagnoza społeczna...* 2011) udział palących papierosy w 2011 r. w badanych województwach wynosi 20,1–24,1% ogółu ludności przy średniej krajowej 27,2%. Dzięki kampanii antynikotynowej w okresie 2000–2011 odnotowano spadek liczby palaczy o 5,2%, przy tym w województwie lubelskim aż o 8,3%. W przypadku spożycia alkoholu, to według tego samego źródła w latach 2005–2011 wzrosła liczba osób pijących dużo alkoholu o 1,1 raza dla całej Polski. Spośród badanych województw najwyższy udział respondentów pijących zbyt dużo alkoholu w roku 2011 był w podlaskim – ponad 7,3%, podczas gdy w podkarpackim 5,4% (*Diagnoza społeczna...* 2011).

Tabela 8. Wybrane wskaźniki sytuacji zdrowotnej ludności wschodniej Polski na tle Polski w latach 2002–2010*.

Wskaźniki	Polska		Woj. lubelskie		Woj. podkarpackie		Woj. podlaskie	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Zgony ludności z powodu chorób układu krążenia na 100 tys. ludności	449,8	455,5	501,2	550,9	458,4	454,9	422,4	452,1
Zgony ludności z powodu nowotworów złośliwych na 100 tys. ludności	228,3	242,4	210,1	215,4	183,9	187,0	217,5	233,4
Zgony ludności z powodu chorób układu oddechowego na 100 tys. ludności	40,8	50,6	40,6	50,8	31,4	49,3	45,2	52,0
Zgony ludności z powodu przyczyn zewnętrznych na 100 tys. ludności	64,8	61,9	58,8	68,5	51,9	53,6	75,2	70,5
Zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych	7,5	5,0	7,8	4,7	6,9	5,2	7,2	4,5
Zachorowalność na gruźlicę czynną na 100 tys. ludności	27,4	19,7	39,4	30,0	28,8	14,4	25,1	13,3
Zachorowalność na nowotwory złośliwe na 100 tys. ludności	287,21	343,92	256,51	359,22	269,61	343,82	284,21	246,32
Zachorowalność na AIDS na 100 tys. ludności	0,3	0,3	0,0	0,3	0,0	0,2	0,2	0,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

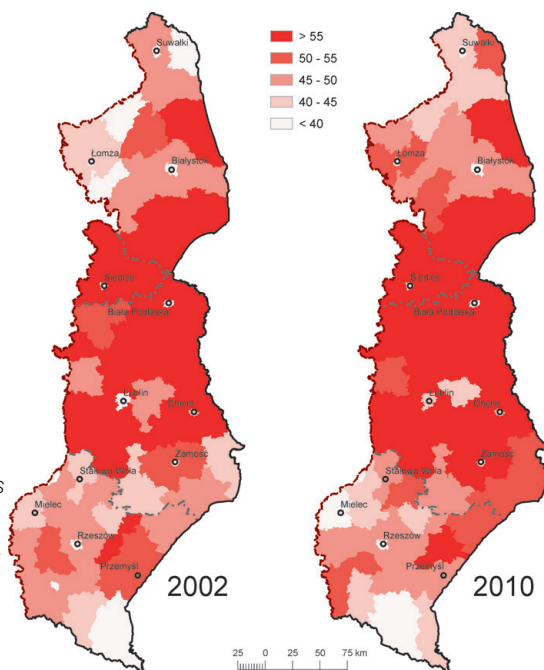
Choroby nowotworowe są drugą przyczyną pod względem liczebności zgonów ludności. Obserwuje się stały wzrost współczynników zgonów z powodu tej grupy chorób zarówno w Polsce, jak i w badanych województwach (tab. 8). Wzrastającą liczbę zgonów na nowotwory, a także poziom zapadalności na te choroby wiązać można przede wszystkim ze zwiększeniem ekspozycji na czynniki rakotwórcze i z trybem życia sprzyjającym rozwojowi raka (palenie tytoniu, spożywanie alkoholu i zażywanie narkotyków), a także z pogorszeniem warunków życia ludności. Niewątpliwą przyczyną istniejącego stanu rzeczy jest też stres psychospołeczny, spowodowany kryzysem gospodarczym roku 2008 i niska skuteczność programów wczesnej diagnostyki i leczenia nowotworów (Pantylej 2008).

Ryc. 24. Zgony z powodu chorób układu krążenia na 10 tys. ludności wg powiatów wschodniej Polski, 2002 i 2010.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Deaths due to cardiovascular disease per 10 thous. inhabitants by the counties of eastern Poland, 2002 and 2010.

Source: own elaboration based on CSO.

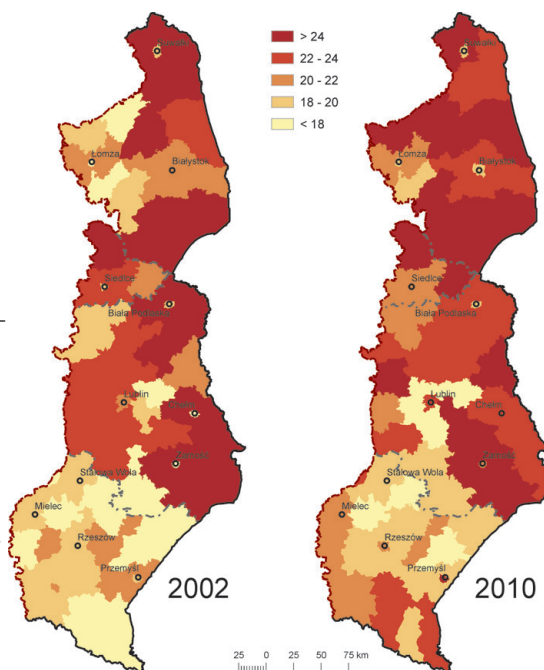

Ryc. 25. Liczba zgonów z powodu nowotworów na 10 tys. ludności wg powiatów wschodniej Polski, 2002 i 2010.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Deaths due to neoplasm per 10 thous. inhabitants by the counties of eastern Poland, 2002 and 2010.

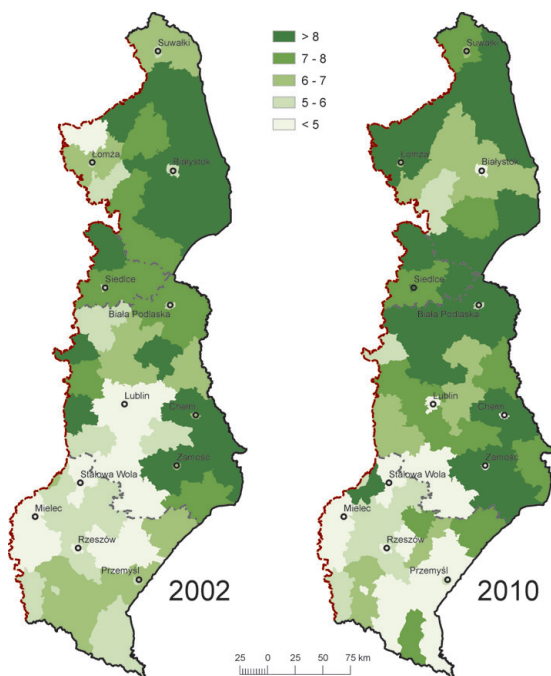
Source: own elaboration based on CSO.

W ujęciu przestrzennym w roku 2002 w najgorszej sytuacji znajdowały się rolnicze powiaty: hajnowski, sejneński, suwalski (woj. podlaskie) oraz bielski (woj. lubelskie), zaś w roku 2010 obszar zwiększonej liczby zgonów z powodu nowotworów objął także północne i zachodnie powiaty woj. lubelskiego, praktycznie całą powierzchnię podlaskiego, a także powiaty sokołowski i łosicki woj. mazowieckiego (ryc. 25).

Trzecią co do znaczenia grupą przyczyn zgonów w badanych województwach są wypadki komunikacyjne, a następnie utonięcia, zatrucia, samobójstwa i zabójstwa – zwane razem przyczynami zewnętrznymi. Województwa wschodniej Polski cechują się współczynnikami zgonów z wyżej wymienionych przyczyn znacznie przewyższającymi średnie krajowe wartości (z wyjątkiem podkarpackiego). Najgorsza sytuacja pod tym względem była w powiatach hajnowskim, siedmiogrodzkim i grajewskim województwa podlaskiego, a także w powiecie łosickim (mazowieckie) i lubartowskim (lubelskie) (ryc. 26).

Ryc. 26. Zgony z powodu przyczyn zewnętrznych na 10 tys. ludności wg powiatów wschodniej Polski, 2002 i 2010.

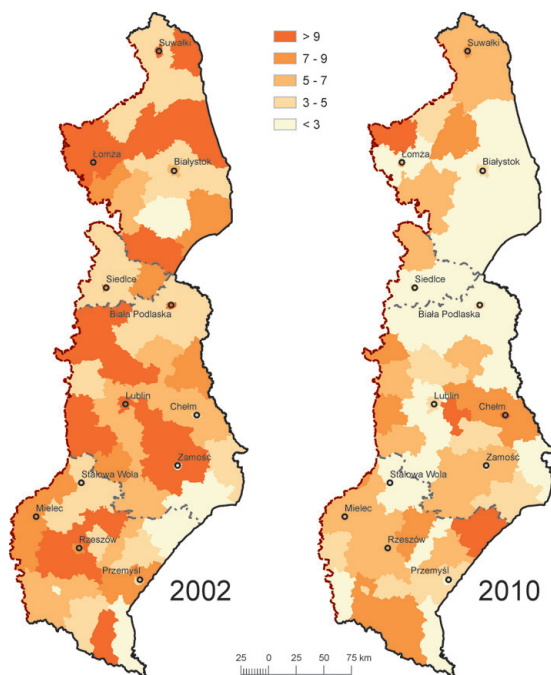
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Deaths due to external causes per 10 thous. inhabitants by the counties of eastern Poland, 2002 and 2010.

Source: own elaboration based on CSO.

Szczególną grupę wśród przyczyn zewnętrznych zgonów zajmują samobójstwa (lubelskie było w 2010 r. na drugim miejscu w Polsce po województwie lubuskim; współczynnik zgonów z powodu samobójstw – 2,17 na 100 tys. ludności).

Umieralność niemowląt jest uważana za ważny wskaźnik sytuacji zdrowotnej społeczeństwa. Województwa wschodniej Polski nieznacznie odbiegają od przeciętnej w kraju pod tym względem. Najbardziej niekorzystną sytuację zanotowano w woj. podkarpackim, gdzie w okresie 2002–2010 współczynnik zgonów niemowląt obniżył się tylko o 24%. Powiaty zarówno z wysoką, jak i niską wartością współczynnika są rozproszone po badanych województwach (ryc. 27).

Ryc. 27. Umieralność niemowląt na 1000 urodzeń żywych wg powiatów, 2002 i 2010.

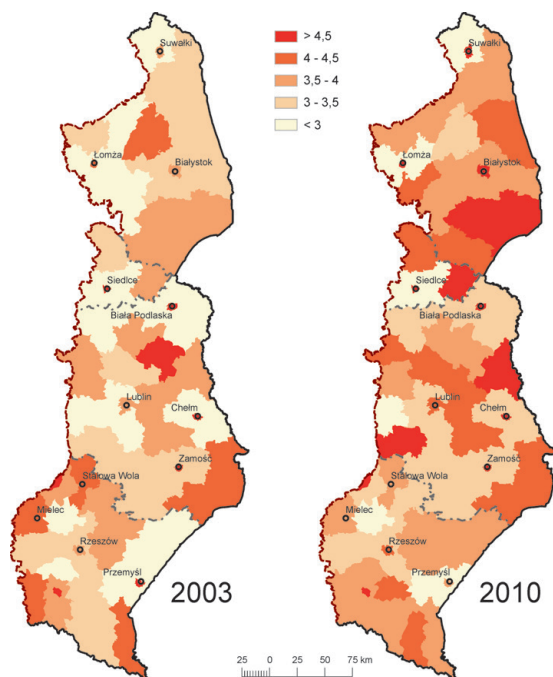
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Infant mortality per 1000 live births by the counties of eastern Poland, 2002 and 2010.

Source: own elaboration based on CSO.

Na szczególną uwagę wśród mierników sytuacji zdrowotnej ludności zasługuje też zapadalność ludności na gruźlicę czynną. Powszechnie uważa się ją za chorobę ludzi biednych, często niedożywionych, o złych warunkach życia, chociaż ostatnio pojawia się nowa postać gruźlicy – lekooporna, która dotyczy nie tylko osób biednych, lecz i innych warstw społecznych (Miller 2001). W województwie lubelskim w roku 2010 odnotowano najwyższy w Polsce wskaźnik zapadalności na gruźlicę czynną, prawie 30 przypadków na 100 tys. ludności.

Pod względem kondycji zdrowotnej ludności wschodnia Polska jest specyficznym regionem. Cechuje się relatywnie złą sytuacją zdrowotną mieszkańców, zwłaszcza woj. lubelskiego i podlaskiego (z wyjątkiem umieralności niemowląt). Relatywnie wysokie współczynniki zgonów z podstawowych przyczyn zgonów, a także wysokie współczynniki zapadalności na choroby społeczne oraz cywilizacyjne dają podstawę do stwierdzenia, że mieszkańcy Polski wschodniej w sposób szczególny przechodzą przez transformację epidemiologiczną, charakterystyczną dla krajów wysoko rozwiniętych¹. Polega ona na przesunięciu akcentu głównych przyczyn zgonów, a także zapadalności, z chorób zakaźnych na choroby niezakaźne, przewlekłe. W regionach Polski wschodniej następuje jednak nałożenie na siebie wzrastającego poziomu zapadalności na choroby cywilizacyjne i nieznacznego obniżenia poziomu zapadalności na choroby społeczne, zwłaszcza na gruźlicę czynną.

Ryc. 28. Porady opieki zdrowotnej na 1 mieszkańca wg powiatów wschodniej Polski, 2003 i 2010.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Health care advices per 1 inhabitant by the counties of eastern Poland, 2003 and 2010.

Source: own elaboration based on CSO.

¹ Transformacja epidemiologiczna – przesunięcie przyczyn zgonów, a także zapadalności, z chorób zakaźnych na choroby niezakaźne, przewlekłe (nowotwory złośliwe, choroby układu krążenia).

W ocenie stanu zdrowotności społeczeństwa ważną kwestią jest dostępność do służby zdrowia. Dostępność, szczególnie do specjalistycznych placówek, jest w Polsce wschodniej oceniana przez mieszkańców jako niedobra, ponieważ czas oczekiwania na poradę lekarską, pobyt w szpitalu bądź zabieg medyczny jest długi, głównie w wyniku niewłaściwej redystrybucji środków z NFZ oraz wymogów finansów publicznych (Węgrzyn 2003). Na przykład, w przypadku endoprotezo-plastyki stawu biodrowego oczekiwanie na zabieg wynosi nawet 4 lata, zaś w przypadku zabiegu wszczepienia soczewki (zaćma) – nieco ponad 2 lata (www.nfz.gov.pl).

Dostępność do usług medycznych ocenia się m.in. za pomocą liczby świadczeń medycznych / porad opieki zdrowotnej na 1 mieszkańca. W najlepszej sytuacji są pod tym względem miasta wojewódzkie oraz miasta powiatowe. W latach 2003–2010 obraz przestrzenny analizowanego zjawiska prawie się nie zmienił przy ogólnej tendencji do zwiększania liczby porad lekarskich w roku 2010 (ryc. 28).

3.6. Ludnościowe obszary problemowe

Problemowym nazywamy taki obszar, który charakteryzuje anormalność jednego lub wielu elementów przestrzeni (środowiska przyrodniczego, warunków demograficznych, struktury ekonomicznej itp.). W obszarze problemowym zatem występują negatywne zjawiska społeczne, ekonomiczne i przyrodnicze, które utrudniają jego prawidłowy rozwój (Bański 1999). W opracowaniach na ten temat używa się też zamiennie terminów: obszary konfliktowe, obszary niedostatku, obszary depresyjne, obszary rezerw produkcyjnych, obszary opóźnione w rozwoju.

Według A. Zagożdżona (1988) obszarem problemowym jest ta część przestrzeni geograficznej, którą cechuje występowanie negatywnych zjawisk ze sfery społecznej, ekonomicznej i technicznej, wywołujących określone anomalie wewnętrzne (w strukturze przestrzennej) i anormalność obszaru. Z kolei wg S. Cioka (1994) obszar problemowy ma niską efektywność struktur społeczno-gospodarczych i przestrzennych, a więc wymaga ze strony planowania i polityki regionalnej specjalnych posunięć potrzebnych do rozwiązania problemów.

W Polsce szczególnie dużo prac na temat obszarów problemowych powstało w latach 80. XX w. i na początku lat 90. XX w. Były one wówczas tematem licznych analiz naukowych w ujęciu krajowym (Dembowska 1994, Eberhardt 1989, Jelonek 1988, Kassenberg i Rolewicz 1984) i regionalnym (Ciok 1994, Heffner 1990, Jasiulewicz 1989, Jedut 1990, Szlachta 1984). Największe zainteresowanie zyskały trzy typy obszarów problemowych: obszary zagrożeń ekologicznych, ludnościowe obszary problemowe i rolnicze obszary problemowe.

Obszary problemowe występują w wielu typologiach regionów. Podejście do tego zagadnienia jest bardzo zróżnicowane, ale wszystkie koncepcje zmierzają do wyłonienia regionów o zachwianych możliwościach rozwoju. J. Friedmann (Friedmann i Alonso 1964) wyróżnia regiony depresyjne (*depressed regions*), L. Klaassen (1965) – obszary biedy (*distressed areas*), B. Berry i in. (1976) – systemy upadające (*no-growth systems*), a G. Gorzelak (1989) – regiony słabe.

Jednym z najczęściej identyfikowanych typów są ludnościowe obszary problemowe. Badania na ten temat realizowane są w Polsce od dawna w różnych ośrodkach naukowych. Koncentrowały się one na problematyce depopulacji i deformacji struktur ludnościowych. Największe zainteresowanie budziły od dawna obszary wyludniające się. Na przykład szczegółowe badania P. Eberharda (1989) wykazały istnienie obszarów, na których problem depopulacji ma charakter długotrwały i cechuje go duże natężenie.

Wśród ludnościowych obszarów problemowych można wyróżnić:

- obszary niekorzystnej struktury płci,
- obszary zachwianej struktury wieku,
- obszary nadmiernego i długotrwałego odpływu ludności,
- obszary bierności społecznej i ekonomicznej.

Pierwsze trzy typy obszarów odnoszą się do zagadnień demograficznych, zaś ostatni ma charakter społeczny.

Obszary niekorzystnej struktury płci

Struktura płci jest istotną cechą, mówiącą o możliwościach reprodukcyjnych ludności. Mierzy się ją zazwyczaj współczynnikiem feminizacji wyrażonym ilorazem liczby kobiet do liczby mężczyzn. Wyraźne odchylenie od przeciętnych jego wartości (współczynnik feminizacji w kraju wynosi około 107) może wskazywać na występowanie sytuacji problemowej.

W Polsce rodzi się więcej mężczyzn niż kobiet i ich udział w liczbie urodzeń żywych zawiera się w przedziale 0,51–0,52 (Holzer 1999). Jednakże umieralność kobiet jest mniejsza niż mężczyzn, dlatego struktura płci wyrównuje się w średniej grupie wiekowej. W starszych grupach wiekowych przeważają natomiast kobiety. W krajach lepiej rozwiniętych przeciętna długość życia kobiet jest o około 5–8 lat większa niż mężczyzn (Wrona 2009).

Struktura płci jest także zróżnicowana w układzie miasto–wieś. Na ogół miasta charakteryzuje nadreprezentacja kobiet, co jest przede wszystkim wynikiem napływu większej liczby kobiet ze wsi, natomiast obszary wiejskie mają zrównoważoną liczbę mężczyzn i kobiet. W skali kraju na 100 mężczyzn mieszkających w miastach przypada 111 kobiet, zaś w przypadku terenów wiejskich jest to około 101 kobiet.

Szczególnie niekorzystna struktura płci występuje w północnej części obszaru badań, w pasie ciągnącym się od Pojezierza Suwalskiego, po wschodnią część Mazowsza (ryc. 29). Północno-wschodnia Polska jest od dawna identyfikowana jako jeden z największych ludnościowych obszarów problemowych. Drugi zwarty obszar o podobnych cechach tworzą gminy bieszczadzkie i Beskidu Niskiego. Skupiska obszarów o niekorzystnej strukturze płci znajdują się też przy granicach województw. Są to na ogół tereny peryferyjne o ograniczonej dostępności komunikacyjnej, z odpływem migracyjnym.

W procesach reprodukcyjnych najważniejszą rolę odgrywają osoby w wieku matrymonialnym (20–29 lat)². Na przykład niedobór jednej z płci w tym wieku może powodować spadek liczby zawieranych małżeństw lub związków partnerskich, a to z kolei przyczynia się do spadku liczby urodzeń i nasilenia procesów starzenia się ludności. Obszary, na których dochodzi do takich zjawisk, przestają się rozwijać demograficznie i ekonomicznie.

Według D. Celińskiej-Janowicz i in. (2010) problem niekorzystnej struktury płci w wieku matrymonialnym dotyka całej wschodniej Polski³. W 2009 r. wartość współczynnika feminizacji dla grupy wiekowej 20–24 lata wynosiła 94, dla 25–29 – 89,6, a dla 30–34 tylko 89. W porównaniu z 2002 rokiem nastąpił wyraźny wzrost wskaźnika w grupie wiekowej 20–24 lata (o 5 pkt), natomiast w przypadku pozostałych dwóch grup zanotowano spadek wartości współczynnika (odpowiednio o 1,2 i 2,3 pkt). Jest to tendencja ogólnokrajowa, ale jej dynamika jest największa na wschodzie kraju.

Zmiana struktury płci jest wynikiem selektywnego odpływu migracyjnego, w którym przeważają kobiety. Według GUS w przypadku migracji wewnętrznych kobiet w grupie wiekowej 20–34 lata całą ostatnią dekadę we wschodniej Polsce charakteryzowała przewaga ich odpływu nad napływem. Względne saldo migracji kobiet w tej grupie wiekowej było dwukrotnie wyższe niż mężczyzn. Mała liczba średnich i dużych miast sprawia, że kobiety migrują poza badany makroregion, pogłębiając niekorzystne procesy demograficzne, w tym nierównowagę płci w wieku prokreacyjnym.

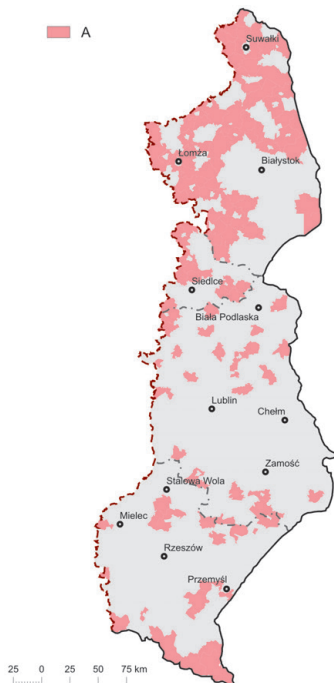
Obszary o bardzo niskim współczynniku feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat występują wyspowo w województwach lubelskim i podlaskim oraz w badanym fragmencie woj. mazowieckiego (ryc. 28). W pierwszej dekadzie XXI wieku można było tam obserwować spadek współczynnika feminizacji w grupie wiekowej 20–29 lat. Trudno doszukiwać się jakichś prawidłowości przestrzennych, bo obszary o zachwianej strukturze płci rozmieszczone są równomiernie. Jednakże największa kumulacja niekorzystnych zjawisk występuje na terenach wiejskich położonych peryferyjnie, tj. przy granicy państwowej lub na pograniczu regionów. Są to na ogół tereny monofunkcyjne, zdominowane przez rolnictwo, słabo zaludnione. Natomiast w dużych miastach regionu (Białystok, Lublin, Rzeszów) mamy do czynienia z nadreprezentacją młodych kobiet, gdzie na 100 mężczyzn przypada nawet 110 kobiet w badanej grupie wiekowej. Miasta te stanowią cel migracji kobiet poszukujących pracy.

² Ostatnie lata przynoszą zmiany w strukturze wieku rodzących kobiet. Generalnie rozszerza się zakres wiekowy rodzących kobiet i wzrasta wiek przeciętnej matki. Na przykład wg Rocznika Demograficznego (2010) w 2009 r. liczba urodzeń żywych na 1000 kobiet w grupie wiekowej 30–34 lata była po raz pierwszy wyższa niż w grupie wiekowej 20–24 lata. Dlatego w przyszłości analizy dotyczące grupy w wieku rozrodczym należy rozszerzyć o ludność w wieku 30–34 lata.

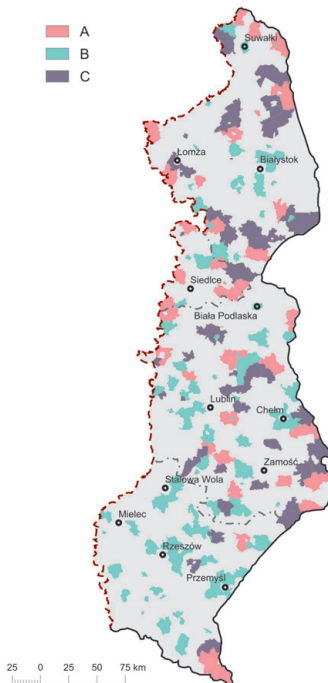
³ Autorzy włączają do Polski wschodniej województwa: warmińsko-mazurskie, podlaskie, lubelskie, świętokrzyskie i podkarpackie.

Skutkiem zachwiania struktury płci na terenach rolniczych jest stagnacja ekonomiczna wielu gospodarstw rolnych. W gminach peryferyjnych nawet co piąty gospodarz nie znajdzie kandydatki na żonę⁴. Wobec braku rodziny oraz następcy do przejęcia gospodarstwa w przyszłości, trudno oczekiwać, aby takie gospodarstwo mogło się rozwijać. Konsekwencją tego jest również starzenie się wsi oraz wzrost obciążenia demograficznego.

Ryc. 29. Obszary o niekorzystnej strukturze płci, A – współ. feminizacji poniżej 98 (2010).
Areas of unfavorable sex structure, A - feminization index below 98 (2010).

Ryc. 30. Obszary o niekorzystnej strukturze płci w wieku matrymonialnym, A – współczynnik feminizacji w grupie wiekowej 20–29 poniżej 85 (2010), B – spadek współczynnika feminizacji w grupie wiekowej 20–29 w latach 2000–2010 o ponad 5, C – jednocześnie spełniony warunek A i B).

Areas of unfavorable sex structure at marital age, A – feminization index below 85 in age group 20-29 (2010), B – feminization index decrease by 5% in age group 20-29 in years 2000-2010, C – conditions A and B fulfilled simultaneously.

⁴ Według Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań z 2002 r. około 35% mężczyzn na wsi to kawalerowie, zaś wśród kobiet udział panien wynosi tylko 22,7%. Pocieszające jest jednak, że w okresie 1988–2002 wzrost odsetka panien był wyższy niż kawalerów, co świadczyć może o powolnym łagodzeniu tych dysproporcji.

Analizy D. Celińskiej-Janowicz i in. (2010) wykazały pozytywną zależność współczynnika feminizacji od gęstości zaludnienia (współczynnik korelacji Pearsona 0,81) oraz zatrudnienia w sektorze usług (0,75), zaś negatywną zależność z udziałem zatrudnionych w sektorze rolniczym (-0,71). Podobne korelacje, lecz słabsze, odnoszą się do współczynnika feminizacji w grupie wiekowej 20–34 lata.

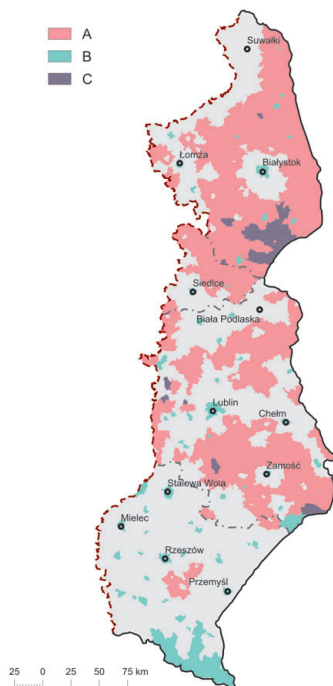
Obszary zachwianej struktury wieku

Struktura wiekowa ludności jest istotną cechą kondycji demograficznej. Do obszarów problemowych zaliczymy te, które charakteryzuje nadmierny udział ludności starej⁵. Zjawisko to występuje przede wszystkim na terenach wiejskich i ma silny związek z niekorzystną strukturą płci oraz procesem odpływu młodzieży do miast i za granicę.

Starzenie się ludności jest procesem znanym i obszernie analizowanym, o wymiarze nie tylko regionalnym, ale także krajowym i kontynentalnym. Występuje w większości krajów Europy. Składa się na to wiele przyczyn, wśród których najważniejsze to: wydłużenie się przeciętnego trwania życia (jako następstwo zmian cywilizacyjnych i postępu usług medycznych), selektywne migracje do dużych ośrodków miejskich, zmniejszenie się współczynnika dzietności oraz zmiany wzorców kulturowych (nowy model rodziny, opóźniony wiek prokreacji, związki partnerskie).

Ryc. 31. Obszary o zachwianej strukturze wieku, A – odsetek mieszkańców w wieku 65 lat lub wyższym ponad 16% (2010), B – wzrost odsetka mieszkańców w wieku 65 lat lub wyższym w latach 2000–2010 o ponad 2 punkty procentowe, C – jednocześnie spełniony warunek A i B.

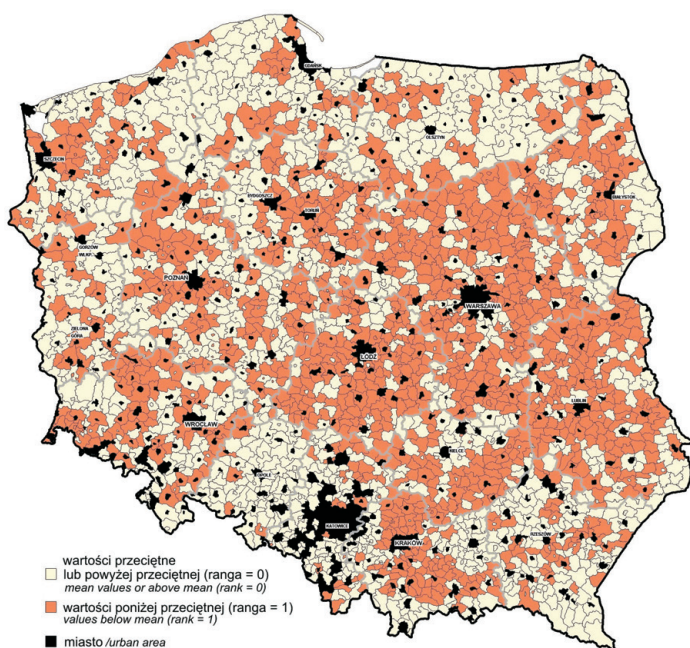
Areas of disturbed age structure, A - percentage of population aged 65 or older greater than 16% (2010), B - an increase in the percentage of inhabitants aged 65 or older in 2000–2010 by more than 2 percentage points, C - conditions A and B fulfilled simultaneously.

⁵ Do obszarów problemowych zalicza się też obszary nadmiernego obciążenia demograficznego (ludności w wieku produkcyjnym ludnością w wieku przed- i poprodukcyjnym).

Wschodnia Polska jest szczególnym przypadkiem obszaru starzejącego się, bo zjawisko to obserwowane jest tam od dawna (Eberhardt 1989, Jelonek 1986). Starość demograficzna charakteryzuje województwo podlaskie (z wyjątkiem części zachodniej) wraz ze wschodnią częścią woj. mazowieckiego oraz trzy duże obszary w woj. lubelskim (Pojezierze Włodawsko-Łęczyńskie i Polesie Lubelskie, Wyżynę Lubelską z Roztoczem oraz gminy sąsiadujące z woj. świętokrzyskim). Województwo podkarpackie jest młodsze demograficznie, co jest następstwem uwarunkowań historyczno-kulturowych (ryc. 31).

Starzenie się ludności związane jest przede wszystkim z procesem depopulacji. W ciągu dekady 2000–2010 wzrost udziału ludności starej w porównaniu z okresem wcześniejszym był powolniejszy. Na tle innych regionów kraju wschodnią Polskę cechował największy ubytek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym i stosunkowo mniejszy wzrost liczby ludności w wieku poprodukcyjnym. Najbardziej intensywnie starzenie się postępowało w południowo-wschodniej części woj. podlaskiego, w Bieszczadach i Beskidzie Niskim oraz strefach podmiejskich dużych miast. Ogólnie pod względem zmiany wskaźnika starości w ostatniej dekadzie obszar wschodniej Polski, w tym przede wszystkim woj. lubelskie, wypada na tle innych regionów kraju raczej korzystnie (ryc. 32). Wynika to prawdopodobnie z „nasylenia” wschodniej Polski ludnością starą.

Ryc. 32. Ocena gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich wg zmian wskaźnika obciążenia demograficznego (starości demograficznej) w okresie 2000-2010.

Evaluation of rural municipalities and rural areas in urban-rural municipalities by changes in demographic dependency ratio (demographic aging) in the period of 2000-2010.

Źródło/Source: Bański 2012.

Duży ubytek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym (w okresie 2000–2010 o około 20%) spowoduje w perspektywie najbliższych lat dalsze ograniczenie zasobów pracy, spadek popytu na usługi edukacyjne i konieczność wzrostu nakładów na opiekę społeczną i związany z nią rozwój infrastruktury społecznej. Prawdopodobnie trzeba się z tym pogodzić, bo aktualna sytuacja społeczno-gospodarcza Polski i Unii Europejskiej nie wskazuje na możliwość dużego wsparcia tych terenów.

Obszary nadmiernego i długotrwałego odpływu ludności

Ruchy wędrownicze ludności są wypadkową sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej. Im jest ona trudniejsza, tym większa liczba osób opuszcza na stałe dany obszar. Są to zazwyczaj ludzie młodzi, wśród których przeważają kobiety. Zdaniem większości badaczy odpływ ludności jest zjawiskiem negatywnym.

W opracowaniu analizowany jest ruch migracyjny ludności w okresie 2000–2010. Analiza ruchów migracyjnych przebiegała w następujący sposób. W każdej gminie wiejskiej obliczony został wskaźnik salda migracyjnego R dla kolejnych 10 lat (2000, ... 2010).

$$R_j(tk) = a_j(tk) - b_j(tk)$$

gdzie:

$a_j(tk)$ – wartość wskaźnika napływu ludności w jednostce j ,

$b_j(tk)$ – wartość wskaźnika odpływu ludności w jednostce j ,

tk – kolejne lata (2000, ... 2010).

Wartości wskaźnika $R_j(tk)$ znormalizowano według założenia: jeżeli jest dodatnia lub równa 0 uzyskuje rangę 1, jeżeli ujemna – rangę 0. Wyraża to funkcja logiczna:

jeżeli $R_j(tk) \geq 0$ to $Z_j(tk) = 1$,

jeżeli $R_j(tk) < 0$ to $Z_j(tk) = 0$,

gdzie

$Z_j(tk)$ – znormalizowana wartość wskaźnika $R_j(tk)$.

Ostatnim krokiem jest wyznaczenie sumy rang S_j w poszczególnych jednostkach, tj. zsumowanie przyznanych rang dla wszystkich 10 lat.

$$S_j = \sum_{k=1}^{10} Z_j(t_k)$$

Może ona przybierać wartość od 0 do 10. Dodatkowo wyznaczone zostały obszary silnego (powyżej 5% ogólnej liczby mieszkańców) i umiarkowanego odpływu migracyjnego (poniżej 5%). W efekcie gminy podzielono na cztery grupy:

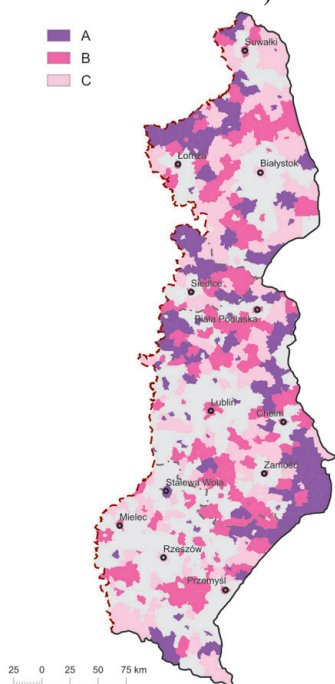
- 1) takie, które charakteryzuje 9 lub 10 lat z ujemnym saldem migracji i saldo odpływu poniżej -5% mieszkańców;
- 2) z 9 lub 10 latami z ujemnym saldem migracji i saldem odpływu powyżej -5% mieszkańców;
- 3) 7 lub 8 lat z ujemnym saldem migracji;
- 4) inne.

Większość obszaru badań charakteryzuje depopulacja o różnym stopniu natężenia. Wyjątek stanowią tereny w sąsiedztwie średnich i dużych miast, gdzie obserwować można napływ ludności miejskiej, związany z rozwojem funkcji mieszkaniowej. Największe natężenie odpływu migracyjnego dotyczy obszarów peryferyjnych w woj. lubelskim (głównie wzdłuż granicy państwowej) i podlaskim (położone przy granicy z woj. warmińsko-mazurskim). Obszar północno-wschodniej części kraju dotknięty był najsilniejszą depopulacją w całej historii powojennej. P. Eberhardt (1989) wskazywał go jako depopulacyjny na podstawie analiz zmian ludnościowych w latach 1946–1978.

Podobnie jak to miało miejsce w latach wcześniejszych i innych regionach kraju, zmiany ludnościowe przebiegały dwukierunkowo. W sąsiedztwie miast saldo migracji było dodatnie i jego wartość stopniowo malała w kierunku peryferii. Na obszarach położonych peryferyjnie saldo migracji jest już na ogół wyraźnie ujemne (ryc. 33).

Odpływ ludności dotyczy przede wszystkim obszarów wiejskich. Jest to proces trwały i powszechny; świadczy o urbanizacji i rozwoju gospodarczym kraju. Nie może jednak przybierać takiego natężenia, jak ma to miejsce na zachodnim Podlasiu i terenach pogranicza na Lubelszczyźnie. W wyniku nadmiernego odpływu mieszkańców wieś traci potencjał rozwojowy, co pociąga za sobą inne niekorzystne zjawiska społeczne i gospodarcze. Największe ubytki liczby ludności mają miejsce w gminach monofunkcyjnych, w których dominuje funkcja rolnicza. Chodzi tu szczególnie o obszary reprezentujące tradycyjne rolnictwo (Bański 2005). Proces ten może mieć jednakże pozytywny skutek w postaci koncentracji ziemi w

dużych gospodarstwach rolnych. Jest to szczególnie istotne na Wyżynie Lubelskiej i Podkarpaciu, gdzie przeciętne gospodarstwo rolne jest zbyt małe, aby sprostać współczesnej konkurencji na rynku rolnym.

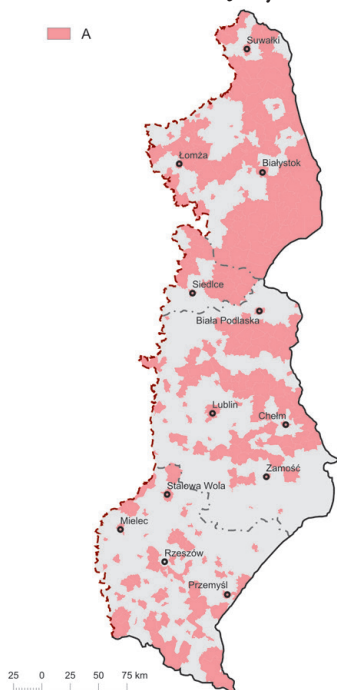
Ryc. 33. Obszary odpływu ludności, A – w okresie 2000–2010, 9 lub 10 lat z ujemnym saldem migracji i saldo odpływu poniżej -5% mieszkańców, B – w okresie 2000–2010, 9 lub 10 lat z ujemnym saldem migracji i saldo odpływu powyżej -5% mieszkańców, C – w okresie 2000–2010, 7 lub 8 lat z ujemnym saldem migracji.

Areas of population outflow, A – in the years 2000–2010, 9 or 10 years of negative net migration and net population outflow of less than -5%, B – in the years 2000–2010, 9 or 10 years of negative net migration and net population outflow of more than -5%, C – in the years 2000–2010, 7 or 8 years of negative net migration.

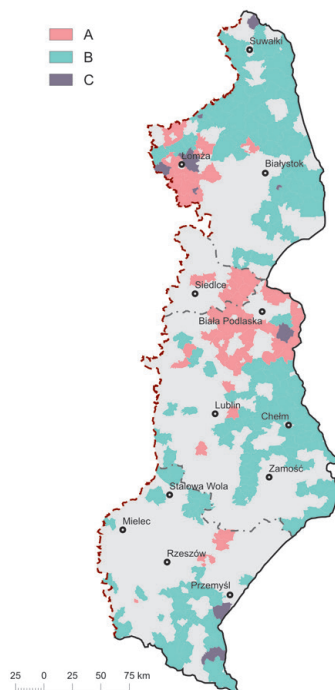
Obszary bierności społecznej i ekonomicznej

Badanie aktywności ekonomicznej i społecznej mieszkańców nastęrcza wiele trudności związanych z brakiem odpowiednich mierników. W skali szczegółowej (studium przypadku) aktywność możemy badać różnorodnymi metodami społecznymi. Natomiast w szerszych analizach przestrzennych wykorzystujemy mierniki pomocnicze, które wymagają dodatkowych interpretacji, ale i tak mogą one prowadzić czasem do błędnych wniosków.

Ryc. 34. Obszary o niskiej aktywności ekonomicznej, A – przyrost liczby podmiotów gospodarczych w okresie 2000–2010 o mniej niż 20%.

Areas of low economic activity, A – increase in the number of entities in the period of 2000–2010 by less than 20%.

Ryc. 35. Obszary o niskiej aktywności społecznej, A – wzrost liczby stowarzyszeń i organizacji pozarządowych w okresie 1998–2007 o mniej niż 50%, B – przeciętna frekwencja w wyborach parlamentarnych 2001, 2005 i 2007 poniżej 40%, C – jednocześnie spełniony warunek A i B.

Areas of low social activity, A – increase in the number of associations and NGOs in 1998–2007 of less than 50%, B – average turnout in parliamentary elections in 2001, 2005 and 2007 of less than 40%, C – conditions A and B fulfilled simultaneously.

W badaniu aktywności ekonomicznej wykorzystano wskaźnik zmiany liczby podmiotów gospodarczych w okresie 2000–2010. Ułomność takiej analizy może wynikać z faktu, że nie wszystkie podmioty gospodarcze rejestrują zakończenie swojej działalności, pozostając „bytami na papierze”. Ponadto niektóre obszary mogą być już „wysyczone” działalnością gospodarczą, dlatego rozwój nowych podmiotów jest powolny.

Zastosowany miernik aktywności gospodarczej identyfikuje dużą i zwartą grupę gmin we wschodniej części woj. podlaskiego oraz północnej części lubelskiego (ryc. 34). Wymienione obszary charakteryzuje także niska aktywność społeczna mierzona frekwencją podczas wyborów parlamentarnych (ryc. 35).

Nieco inaczej zlokalizowane są obszary o najniższym tempie przyrostu liczby stowarzyszeń i organizacji społecznych. Zwarte obszary o najniższej dynamice są na Ziemi Łomżyńskiej w rejonie Białej Podlaskiej. Interpretacja rozmieszczenia takich obszarów wymaga odrębnych badań.

Obszary koncentracji problemów ludnościowych

Dotychczasowy przegląd czterech typów ludnościowych obszarów problemowych pozwala zidentyfikować miejsca ich koncentracji. Szczególna kumulacja problemów ludnościowych charakteryzuje środkową i wschodnią część woj. podlaskiego (powiaty: Sejny, Augustów, Sokółka, Białystok, Hajnówka, Kolno, Grajewo, Mońki), gdzie zidentyfikowano równocześnie 3 lub 4 typy obszarów problemowych (ryc. 36). Najgorsza jest sytuacja w gminach Lipsk, Płaska, Czarna Białostocka, Szczuczyn, Wąsosz, Stawiski, Goniądz, Krasnopol, Sejny, Nurzec, Sokółka i Szudziałowo.

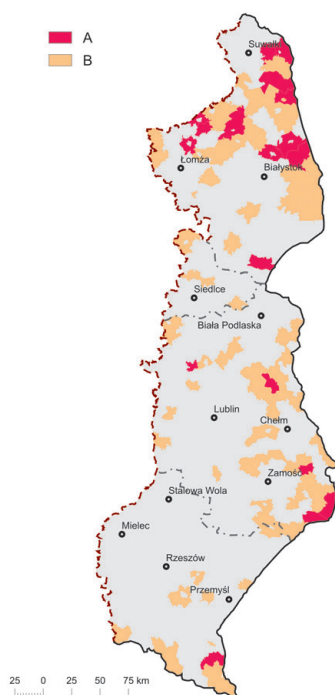
W województwie lubelskim można wskazać dwa obszary kumulacji problemów ludnościowych: Polesie Lubelskie i pogranicze południowo-wschodnie. Szczególnie nagromadzenie problemów występuje w gminach: Dołhobyczów, Ulhówek, Trzeszczany, Jeziorzany, Stary Brus.

Woj. podkarpackie ma dużo korzystniejsze warunki demograficzne, toteż obszary problemowe są niewielkie. Pewne nagromadzenie problemów ludnościowych dotyczy Bieszczadów, kilku gmin na pograniczu polsko-słowackim oraz rejonu Przemyśla.

Obszary koncentracji problemów ludnościowych położone są na ogół peryferyjnie, z dala od głównych ciągów komunikacyjnych i dużych ośrodków miejskich. Największa liczba gmin zaliczonych do takich obszarów znajduje się w sąsiedztwie granicy państwowej oraz administracyjnych granic regionów. Wyjątek stanowi Białystok, w pobliżu którego zidentyfikowano zwarty obszar problemowy. Prawdopodobnie miasto nie wytworzyło silnej strefy ekonomicznego oddziaływania i jest celem migracji ludności z gmin sąsiedzkich. Z kolei duża grupa mieszkańców Białegostoku migruje do innych regionów.

Ryc. 36. Obszary koncentracji problemów społeczno-demograficznych, A – cztery typy problemowe, B – trzy typy problemowe.

Areas of socio-demographic problems concentration, A – four problem types, B – three problem types.

Fot. 4. Jeden ze skutków problemów ludnościowych – porzucone gospodarstwo rolne w rejonie Dorohuska (fot. J. Bański).

One of the consequences of population problems – abandoned farm in the area of Dorohusk (photo by J. Bański).

Można przyjąć, że problemy dotyczące zidentyfikowanych obszarów mają charakter trwały, bo były wskazywane przez badaczy we wcześniejszych dekadach. Raczej nie należy oczekiwać poprawy sytuacji ludnościowej tych terenów, ale dynamika negatywnych procesów powinna ulec osłabieniu, są to bowiem obszary pozabawione już młodej i mobilnej ludności.

4. Współczesne przekształcenia gospodarcze we wschodniej Polsce

4.1. Struktura funkcjonalna wschodniej Polski

Przestrzenne zróżnicowanie struktury funkcjonalnej

Wschodnia Polska jest mozaiką struktury funkcjonalnej. Jednakże największą grupę tworzą gminy o przewadze funkcji rolniczej oraz o wybitnych funkcjach rolniczych (tab. 9)⁶. Obszary wybitnie rolnicze charakteryzuje wysoka jakość rolniczej przestrzeni produkcyjnej i wyraźnie produkcyjny i towarowy charakter gospodarki rolnej. Są to w większości przypadków obszary monofunkcyjne.

Największe skupisko gmin wybitnie rolniczych występuje w zachodniej części woj. podlaskiego i jest związane z tzw. „podlaskim zagłębiem mleczarskim” (ryc. 37). Tamtejsze rolnictwo jest wyspecjalizowane w chowie bydła mlecznego. Mleczny kierunek produkcji rolniczej ma na tym obszarze długie tradycje, ale jego największy rozkwit nastąpił w połowie lat 80. i był związany ze Spółdzielnią Mleczarską Mlekovita oraz promocją tej gałęzi produkcji. Grupa kapitałowa Mlekovita w 2007 r. skupiała zakłady zajmujące się przetwórstwem i dystrybucją wyrobów mleczarskich znajdujące się w 15 innych miastach w kraju, między innymi w Bielsku Podlaskim, Białymstoku, Morągu, Lubawie, Działdowie, Łodzi i Wyszakowie.

W ciągu ostatnich dwudziestu lat zachodnie Podlasie stało się terenem najintensywniejszego chowu bydła mlecznego w Polsce. W kilkunastu gminach obsada bydła w przeliczeniu na jednostkę powierzchni rolniczej kilkakrotnie przekracza przeciętny poziom tego wskaźnika dla kraju (Bański 2008).

Na Lubelszczyźnie gminy wybitnie rolnicze koncentrują się na terenach wydzielonych na południe od Lublina oraz w rejonie zamojsko-hrubieszowskim. Produkcja związana jest przede wszystkim z uprawami roślinnymi. Dzięki bardzo dobrym warunkom glebowym możliwa jest intensywna uprawa buraków cukrowych, rzepaku, warzyw i owoców, tytoniu i chmielu.

⁶ Typy funkcjonalne określono za pomocą następujących mierników: gęstość zaludnienia, 2010; liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w systemie REGON na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym, 2010; saldo migracji w okresie 2007–2010; udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej, 2010; udział gospodarstw rolnych produkujących głównie na rynek, 2002; udział gospodarstw rolnych prowadzących wyłącznie działalność rolniczą, 2002; liczba udzielonych noclegów na 1000 mieszkańców, 2010; liczba obiektów turystycznych zbiorowego zakwaterowania na 100 km², 2010; udział lasów w powierzchni ogólnej gminy, 2010; pozyskanie grubizny drewna w m³/km², 2010.

Tabela 9. Cechy typów funkcjonalnych gmin i ich liczebność w Polsce wschodniej.

Typ funkcjonalny gminy	Cechy i kryteria delimitacji	Liczebność
1. Gminy miejskie	Intensywne struktury punktowe i liniowe (produkcja, usługi, komunikacja, mieszkalnictwo, turystyka, handel) i brak znaczenia struktur powierzchniowych (użytki rolne, tereny chronione, lasy). Kryterium delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • obszary w granicach administracyjnych miast różnego szczebla (wszystkie gminy miejskie). 	51
2. Obszary urbanizowane	Koncentracja struktur intensywnych (w tym głównie: mieszkalnictwo, usługi, produkcja, rekreacja). Kryteria delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • położenie poza granicami administracyjnymi gmin miejskich, • gęstość zaludnienia w 2010 r. ponad 100 osób na 1 km² (kryterium UE), • liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w systemie REGON na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym przekracza 140, • dodatnie saldo migracji w okresie 2007–2010. 	3
3. Wielofunkcyjne obszary przejściowe	Występowanie struktur punktowych i powierzchniowych o różnym stopniu natężenia. Stanowią formę przejściową pomiędzy obszarami urbanizowanymi a tradycyjnymi obszarami wiejskimi. Kryteria delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • położenie poza granicami obszarów 1 i 2, • liczba zarejestrowanych podmiotów gospodarczych w systemie REGON na 1000 mieszkańców w wieku produkcyjnym ponad 100, • dodatnie saldo migracji w okresie 2007–2010. 	43
4. Obszary wybitnie rolnicze	Dominacja funkcji rolniczej, koncentracja użytków rolnych, korzystne warunki przyrodnicze do produkcji rolnej oraz wysoki udział gospodarstw towarowych. Kryteria delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • położone poza obszarami 1, 2 i 3, • udział użytków rolnych ponad 80% powierzchni ogólnej, • udział gospodarstw produkujących głównie na rynek ponad 70% (dane: Spis Rolny 2002). 	120
5. Obszary z przewagą funkcji rolniczej	Przewaga rolnictwa nad innymi funkcjami gospodarczymi. Rolnictwo jest różnicowane (od wysoko towarowego po ekstensywne). Kryteria delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • położenie poza obszarami 1, 2, 3, 4 i 6, • udział użytków rolnych ponad 70% powierzchni ogólnej, • udział gospodarstw rolnych prowadzących wyłącznie działalność rolniczą przekracza 70% ogólnej liczby gospodarstw rolnych (dane: Spis Rolny 2002). 	202
6. Obszary o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych	Znaczący udział turystyki w gospodarce gminy i towarzyszące funkcje rolnicze lub leśne o zróżnicowanym znaczeniu. Kryteria delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • położenie poza obszarami 1, 2, 3, 4, • liczba udzielonych noclegów na 1000 mieszkańców powyżej 1000, • liczba obiektów turystycznych zbiorowego zakwaterowania ponad 10 na 100 km². 	39
7. Obszary o funkcjach leśnych	Znaczący udział leśnictwa związany z przetwórstwem drewna i towarzyszące funkcje turystyczne i rolnicze. Kryteria delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • położenie poza obszarami od 1 do 6, • udział lasów przekracza 50% powierzchni ogólnej gminy, • pozyskanie grubizny drewna przekracza 10 m³/km². 	10
8. Obszary o funkcjach mieszanych	Brak wyraźnej specjalizacji funkcjonalnej, mieszane funkcje gospodarcze, na ogół z przewagą rolnictwa, usług, turystyki i rekreacji. Kryteria delimitacji: <ul style="list-style-type: none"> • położenie poza obszarami typu od 1 do 7, • niespełnianie wcześniej wymienianych kryteriów. 	50

Źródło: opracowanie własne.

Funkcja rolnicza na obszarach wybitnie rolniczych powinna podlegać ochronie, a inne funkcje gospodarcze nie powinny kolidować z potrzebami wielofunkcyjnego rozwoju rolnictwa (przetwórstwo rolno-spożywcze, rzemiosło, agroturystyka). Obszary takie powinny być chronione przed inwestycjami i rozwojem funkcji gospodarczych zagrażających lub wchodzących w konflikt z rolnictwem.

Najliczniejsze są gminy z przewagą funkcji rolniczej. Najwięcej jest ich w całym regionie lubelskim oraz na badanym fragmencie woj. mazowieckiego, na południu Podlasia i w środkowej części woj. podkarpackiego. Obszary te wykazują bardzo duże zróżnicowanie pod względem funkcji uzupełniających. Zróżnicowana jest także sama gospodarka rolna – od wyspecjalizowanego i towarowego rolnictwa po rolnictwo tradycyjne. Obszary z przewagą rolnictwa położone są na ogół peryferyjnie w stosunku do głównych centrów rozwoju i dlatego słabo rozwinięte gospodarczo. Na obszarach o niskiej konkurencyjności rolnictwa wskazany jest rozwój funkcji pozarolniczych (leśnictwo, turystyka i rekreacja, usługi) wzmacniających potencjał endogeniczny, w tym poziom kapitału społecznego.

Fot. 5. Cechą obszarów wiejskich wschodniej Polski jest dominacja funkcji rolniczej (fot. J. Bański).

Prevalence of agricultural function is a characteristic of rural areas in eastern Poland (photo by J. Bański).

Pozostałe typy funkcjonalne są mniej licznie reprezentowane, na ogół przez kilkadziesiąt jednostek. Gminy miejskie można podzielić na polifunkcyjne i (dużo rzadziej spotykane) – monofunkcyjne. Typowymi obszarami wielofunkcyjnymi są stolice regionów (Lublin, Białystok, Rzeszów), ośrodki subregionalne (np. Chełm, Zamość, Siedlce, Suwałki, Przemyśl, Biała Podlaska, itp.) i niektóre mniejsze miasta. Gminy miejskie monofunkcyjne – to głównie małe miasta rolnicze

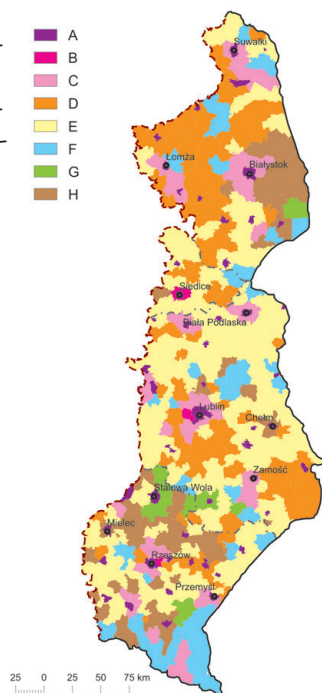
(obsługujące najbliższe zaplecze). W przypadku woj. lubelskiego są to na przykład Bełżyce, Hrubieszów, Opole Lubelskie.

Obszary urbanizowane występują w sąsiedztwie Lublina, Rzeszowa i Siedlec. Nie stwierdzono takiego typu funkcjonalnego w sąsiedztwie Białegostoku. Wielofunkcyjne obszary przejściowe występują w sąsiedztwie miast dużych i średniej wielkości, w tym głównie byłych stolic regionów. Są formą przejściową pomiędzy miastem a obszarem wiejskim i cechują się silnym powiązaniem funkcjonalnym z miastem. Wśród funkcji gospodarczych przeważają na ogół rolnictwo oraz turystyka i rekreacja uzupełniane mieszkalnictwem, usługami i funkcjami produkcyjnymi. Rozwój obszarów przejściowych stwarza wyzwania dla planowania przestrzennego w zakresie utrzymania ładu przestrzennego i poprawy jakości powiązań komunikacyjnych. Można oczekiwać, że w najbliższych latach obszary te będzie cechowała nadal presja indywidualnych inwestorów budowlanych i wzrost inwestycji w zakresie usług.

Obszary o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych charakteryzuje przede wszystkim wysoka atrakcyjność środowiska przyrodniczego. Są to przede wszystkim Bieszczady i Beskidy wraz z niektórymi terenami podkarpackimi, Roztocze i Pojezierze Łęczyńsko-Włodawskie, Puszcza Białowieska oraz Pojezierze Suwalskie. Obszary o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych wymagają szczególnych starań w kierunku ochrony środowiska i zachowania atrakcyjności krajobrazowej. Funkcja turystyczna jest także ważnym uzupełnieniem na innych obszarach, ale jej rola jest często przeceniana.

Ryc. 37. Typy funkcjonalne gmin, 2010: A – gmina miejska, B – typ urbanizowany, C – typ wielofunkcyjny przejściowy, D – typ wybitnie rolniczy, E – typ z przewagą funkcji rolniczej, F – typ turystyczny i rekreacyjny, G – typ leśny, H – typ o funkcjach mieszanych.

Functional types of municipalities, 2010: A – urban municipality, B – type being urbanized, C – transitional multifunctional type, D – notably agricultural type, E – predominantly agricultural type, F – tourism and recreation type, G – forest type, H – type of assorted functions.

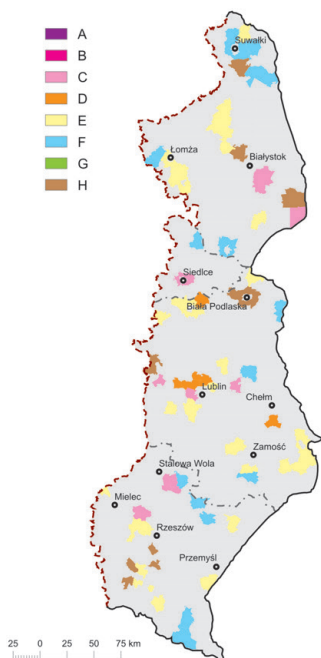

Północną i południową część woj. podkarpackiego oraz środkowo-wschodnią część woj. podlaskiego charakteryzuje stosunkowo duża liczba gmin o funkcjach mieszanych. Złożona struktura funkcjonalna ukształtowała się w wyniku rozwoju zarówno rolnictwa, leśnictwa oraz turystyki bez wyraźnej specjalizacji.

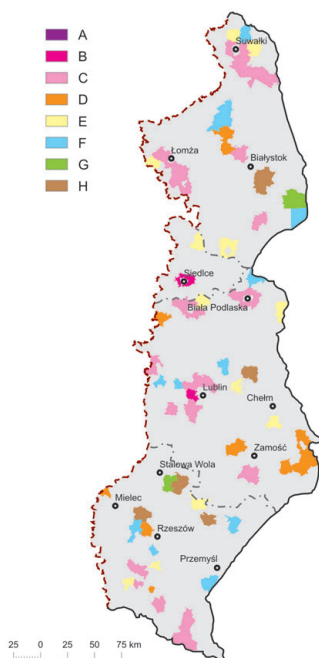
Zmiany struktury funkcjonalnej

Podobne analizy na analogicznych wskaźnikach wykonane dla 2002 roku pozwalają ocenić kierunek i dynamikę zmian struktury funkcjonalnej badanego obszaru w okresie ostatniej dekady. Zmiana objęła w sumie 69 gmin i dotyczyła przede wszystkim jednostek z przewagą funkcji rolniczej oraz z przewagą funkcji turystycznej i rekreacyjnej (ryc. 38 i 39).

Ryc. 38. Zmiany typów funkcjonalnych gmin w okresie 2002–2010, A – z gminy miejskiej, B – z typu urbanizowanego, C – z typu wielofunkcyjnego przejściowego, D – z typu wybitnie rolniczego, E – z typu z przewagą funkcji rolniczej, F – z typu turystycznego i rekreacyjnego, G – z typu leśnego, H – z typu o funkcjach mieszanych.

Changes in functional types of municipalities in the period of 2002–2010, A – of urban municipality, B – of type being urbanized, C – of transitional multifunctional type, D – of notably agricultural type, E – of predominantly agricultural type, F – of tourism and recreation type, G – of forest type, H – of assorted functions type.

Ryc. 39. Zmiany funkcji gmin w okresie 2002–2010, A – na gminę miejską, B – na typ urbanizowany, C – na typ wielofunkcyjny przejściowy, D – na typ wybitnie rolniczy, E – na typ z przewagą funkcji rolniczej, F – na typ turystyczny i rekreacyjny, G – na typ leśny, H – na typ o funkcjach mieszanych.

Changes in municipalities functions in the period of 2002–2010, A – into urban municipality, B – into type being urbanized, C – into transitional multifunctional type, D – into notably agricultural type, E – into predominantly agricultural type, F – of tourism and recreation type, G – into forest type, H – into assorted functions type.

Gminy z przewagą funkcji rolniczej w 2002 roku przekształciły się w wielofunkcyjne obszary przejściowe (dotyczy to jednostek położonych na ogół w sąsiedztwie miast), obszary wybitnie rolnicze (na terenach o dobrych warunkach agroekologicznych) oraz na obszary o przewadze funkcji turystycznej (gminy położone na terenach atrakcyjnych przyrodniczo). Taki kierunek zmian wskazuje na rosnącą specjalizację funkcjonalną jednostek. Słabnie przy tym rola rolnictwa na terenach, gdzie jego możliwości produkcyjne są ograniczone (ze względu na uwarunkowania przyrodnicze i społeczno-ekonomiczne), wzrasta zaś na terenach o wysokiej jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej. Potwierdza to również fakt, że aż 30 gmin, które charakteryzowała w 2002 r. przewaga funkcji rolniczej zmieniło typ funkcjonalny na inny, zaś w przeciwnym kierunku zmiana dotyczyła tylko 12 gmin.

Redukcji uległa również liczba gmin o przewadze funkcji turystycznej i rekreacyjnej. Kierunek zmian był zróżnicowany, z tym że największa liczba gmin „przeszła” do wielofunkcyjnych obszarów przejściowych lub obszarów o funkcjach mieszanych. Jak już wcześniej wskazywano, wielofunkcyjne obszary przejściowe położone są w sąsiedztwie miast, dlatego można wnioskować, że „utrata” funkcji turystycznej wynika z rozwoju intensywnych funkcji (mieszkaniowe, usługowe itp.). W siedmiu gminach o przewadze funkcji turystycznej wystąpił raczej negatywny kierunek zmian – na obszary o przewadze rolnictwa.

Ważny wniosek wynikający z analizy zmian struktury funkcjonalnej gmin jest taki, że około 50% zmian polegało na przekształceniu jednostki w wielofunkcyjny obszar przejściowy – może to wskazywać na trend rozwojowy.

Inne klasyfikacje funkcjonalne

Inną typologię obszarów funkcjonalnych, opierającą się na podejściu lokalizacyjnym i dzielącym terytorium ze względu na położenie w kontinuum miastowieś (od centrum do peryferii), zastosowano w *Koncepcji Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* (KPZK 2030). Elementem nadrzędnym jest miejski obszar funkcjonalny, którego dostępność wyznacza dwa typy wiejskich obszarów funkcjonalnych: 1) uczestniczące w procesach rozwojowych (dobrze dostępne) i 2) wymagające wsparcia procesów rozwojowych (słabo dostępne).

We wschodnich województwach dominują wiejskie obszary funkcjonalne wymagające wsparcia rozwojowego. Głównie w sąsiedztwie stolic regionów zidentyfikowano obszary uczestniczące w procesach rozwojowych. W przypadku woj. podkarpackiego zajmują one nieco większy obszar, co jest wynikiem wyższego poziomu urbanizacji i wielofunkcyjnego charakteru obszarów wiejskich.

Inną metodę delimitacji, dzielącą wiejskie obszary funkcjonalne na dwie analogiczne jak w KPZK grupy, opracował J. Bański (2012). Autor przeanalizował 6 społeczno-ekonomicznych wskaźników diagnostycznych pod kątem dynamiki ich zmienności w okresie dziesięciu lat 2000–2010 i na podstawie porównania z wartościami przeciętnymi w kraju podzielił tereny wiejskie na uczestniczące w procesach rozwojowych i wymagające wsparcia procesów rozwojowych. Uzyskany wynik w znacznym stopniu odpowiada wnioskowi z innych prac podejmujących podobną problematykę, w których obszary większego rozwoju gospodar-

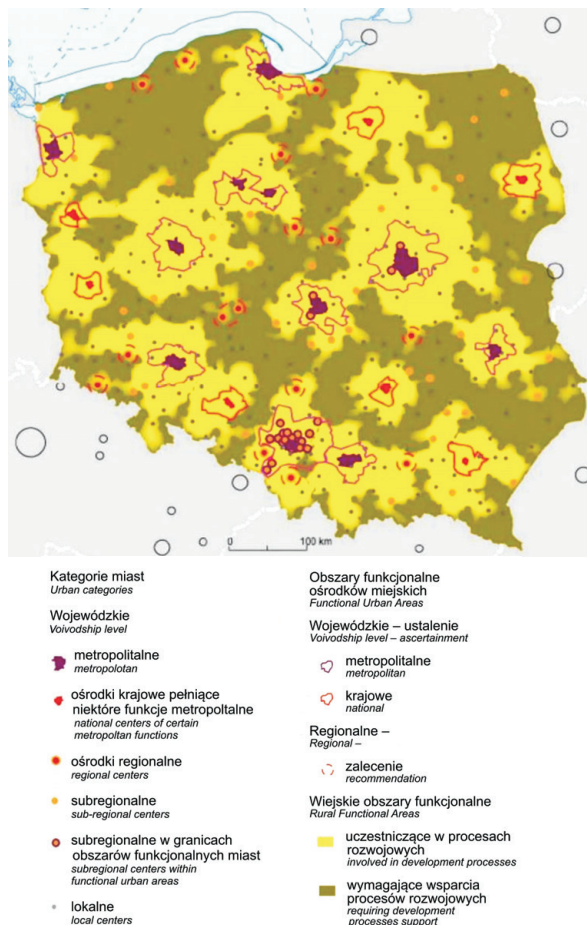
czego identyfikowane są w centralnej części kraju (Dziwoński i Malisz 1978, *Koncepcja ...* 2001, Bański 2007). Wskazuje on wyraźnie na zdecydowaną przewagę w badanych województwach obszarów wiejskich wymagających wsparcia procesów rozwojowych.

Ryc. 40. Obszary funkcjonalne wg KPZK.

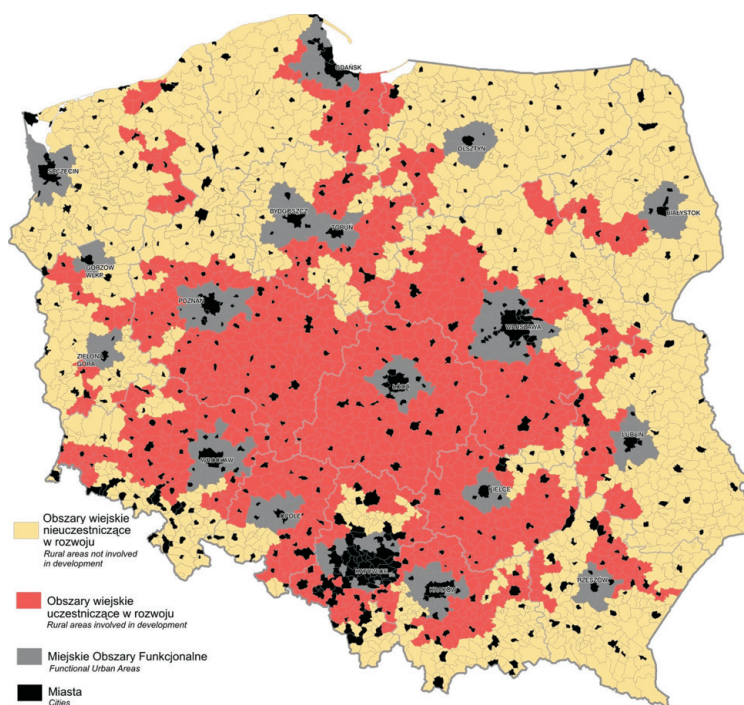
Źródło: KPZK 2011.

Functional areas by the National Spatial Development Concept.

Source: National Spatial Development Concept, 2011.

Podjęcie dynamiczne wykazało, że zdecydowana większość terenów wiejskich we wschodnich województwach wymaga wsparcia procesów rozwojowych; wyjątek stanowią przede wszystkim tereny położone w rejonie Centralnego Okręgu Przemysłowego. W podejściu lokalizacyjnym, w stosunku do innych regionów w kraju (z wyłączeniem województw północnej Polski) stwierdzono dużą powierzchnię wiejskich obszarów peryferyjnych. Najbardziej zróżnicowane wyniki uzyskano w podejściu strukturalnym. Na Podlasiu stwierdzono przewagę wiejskich obszarów produkcyjnych i mieszanych, na Lubelszczyźnie dominację obszarów wiejskich o przewadze funkcji konsumpcyjnych, zaś w woj. podkarpackim funkcje produkcyjne występują przede wszystkim w środkowej części, a na terenach peryferyjnych przeważają funkcje konsumpcyjne.

Ryc. 41. Wiejskie obszary funkcjonalne według założeń KPZK.
Rural functional areas according to National Spatial Development Concept.

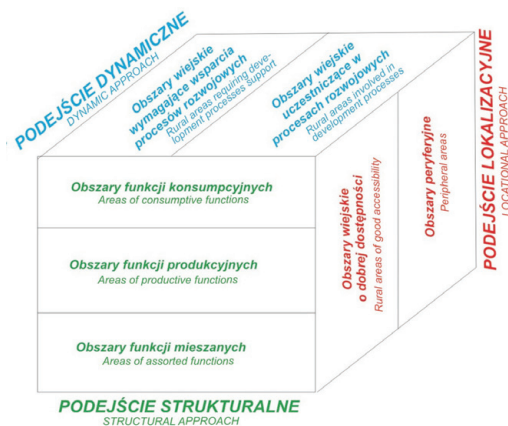
W 2013 roku na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa i Rozwoju Wsi wykonano kolejną próbę klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich, w której wykorzystano trzy niezależne wymiary analizy określające cechy obszaru wiejskiego pod względem jego struktury gospodarczej, lokalizacji i tempa rozwoju (Bański i inni 2013).

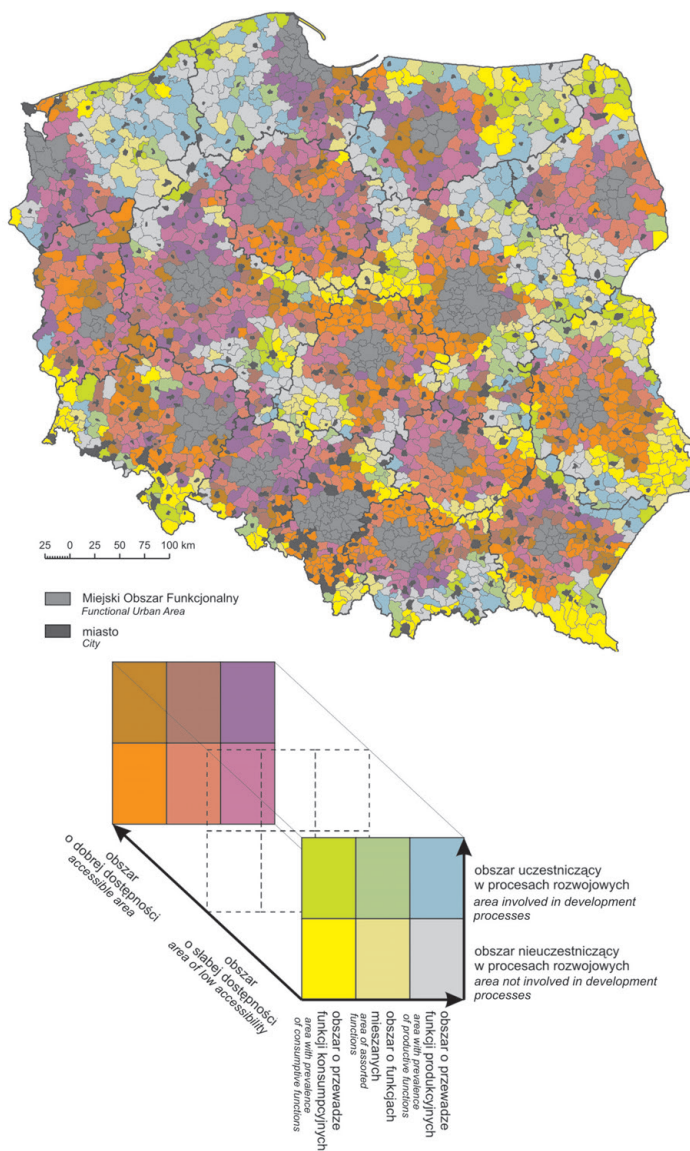
Ryc. 42. Schemat syntezy wiejskich obszarów funkcjonalnych.

Źródło: Bański i inni 2013.

Scheme for synthesis of rural functional areas.

Source: Bański et al. 2013.

Ryc. 43. Wiejskie obszary funkcjonalne.
Rural functional areas.

4.2. Czynniki rozwoju gospodarczego miast i obszarów wiejskich

Na rozwój gospodarczy miast i wsi mają wpływ zarówno czynniki endogeniczne, jak i egzogeniczne. Do pierwszej grupy zaliczyć należy kapitał społeczny, infrastrukturę techniczną, popyt wewnętrzny, poziom inflacji, regulacje prawne. W drugiej grupie można wymienić m.in. sposób kierowania regionem, innowacyjność, jakość wytwarzanych produktów i usług (Markowski i Zaleski 2006).

P. Churski i R. Perdał (2008) podzielili najważniejsze czynniki wpływające współcześnie na rozwój gospodarczy na 3 grupy:

- kapitał ludzki, czyli wyposażenie regionu w zasoby wykwalifikowanej i wykształconej siły roboczej mającej dostęp do oferty edukacyjnej umożliwiającej kształcenie ustawiczne, a przez to dostosowywanie się do zmieniających się potrzeb rynku pracy;
- infrastrukturę techniczną, rozumianą jako wyposażenie obszaru i dostęp jego mieszkańców do sieci wodociągowej, kanalizacyjnej, energetycznej, gazowej, telekomunikacyjnej, transportowej, itd.;
- czynniki miękkie, tworzące warunki do budowania gospodarki opartej na wiedzy (dostęp do nowych technologii, dyfuzja innowacji, kultura przedsiębiorczości, zdolność do tworzenia sieci współpracy i skupisk przedsiębiorstw, wyposażenie instytucjonalne).

Pierwsza grupa czynników, określana jako kapitał ludzki, jest najważniejszym rodzajem kapitału w procesie rozwoju miast i wsi. Składa się z tej części zasobów ludzkich, która aktywnie lub potencjalnie uczestniczy w działalności społeczno-gospodarczej ze względu na posiadane kwalifikacje, umiejętności i wiedzę. Stan i strukturę kapitału ludzkiego warunkuje sytuacja ludnościowa w regionie (m.in. ruch naturalny, struktura wieku, stopa bezrobocia). Struktura kapitału ludzkiego została szczegółowo omówiona w rozdziałach wcześniejszych. Generalnie Polska wschodnia charakteryzuje się niekorzystnymi uwarunkowaniami demograficznymi kapitału ludzkiego, przejawiającymi się w wysokim udziale ludności w wieku poprodukcyjnym, niskim udziale ludności w najmłodszych grupach wiekowych oraz niskim wskaźnikiem urodzeń.

Zdaniem J. Hryniewicza (2000) najważniejszymi czynnikami, które wywierają wpływ na rozwój gospodarczy miast i regionów są mobilizacja społeczna, import kulturowy i wykształcenie. Według autora odgrywają one o wiele większą rolę niż infrastruktura, przedsiębiorczość czy rodzaj własności.

Mobilizacja społeczna, która jest mierzona wskaźnikiem liczby organizacji politycznych i społecznych, sprzyja przedsiębiorczości, tworzeniu infrastruktury gospodarczej i przyciąganiu inwestycji zagranicznych. Na obszarze Polski wschodniej udział stowarzyszeń i organizacji typu non-profit jest nieduży, w województwie lubelskim i podkarpackim wynosi on po ok. 6% zasobu krajowego, najmniejszy udział ma woj. podlaskie – 3% (tab. 10).

Tabela 10. Liczba organizacji na 10 tys. mieszkańców w 2010 r. (%).

Wyszczególnienie	Ogółem	Fundacje	Stowarzyszenia i organizacje społeczne razem	Stowarzyszenia kultury fizycznej	Ochotnicze straże pożarne	Koła łowieckie	Pozostałe stowarzyszenia i organizacje społeczne
POLSKA	19,9	1,8	17,6	4,8	3,9	0,6	8,3
lubelskie	22,5	1,4	20,7	5,0	7,2	0,5	8,0
podkarpackie	22,6	0,7	21,2	6,8	5,4	0,5	8,5
podlaskie	19,7	1,2	18,0	4,4	4,8	0,7	8,1

Źródło: na podstawie danych BDL GUS

Z kolei wykształcenie (zostało opisane w podrozdziale 3.3) wpływa pośrednio na rozwój, gdyż ułatwia mobilizację społeczną, sprzyja przedsiębiorczości i pro-rozwojowym motywacjom. Z niskim poziomem mobilizacji społecznej i niskim wykształceniem wiąże się trwała stagnacja gospodarcza, natomiast duże zasoby edukacyjne i wysoki poziom mobilizacji są gwarancją trwałego rozwoju.

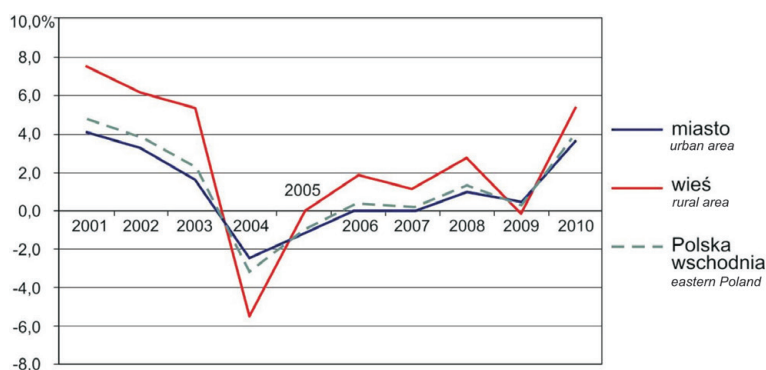
Poziom wyposażenia Polski wschodniej w elementy infrastrukturalne jest wyraźnie niższy od przeciętnej w kraju (tab. 11). Najlepszym dostępem do sieci wodociągowej (powyżej średniej krajowej) cechują się 2 pasy gmin: północna część województwa podkarpackiego oraz południowo-zachodnia część województwa podlaskiego. Najgorsza sytuacja w tym zakresie ma miejsce w południowej części województwa podkarpackiego, południowo-wschodniej (okolice Zamościa) i północnej (okolice Białej Podlaskiej) części województwa lubelskiego. O wiele gorzej przedstawia się dostęp do sieci kanalizacyjnej i gazowej. Ponad połowa ludności wschodniej Polski nie korzysta w ogóle z tych mediów.

Tabela 11. Wyposażenie w infrastrukturę techniczną w 2011 r. (%).

Wyszczególnienie	Ogółem			W miastach			Na wsi		
	wodociąg	kanalizacja	gaz	wodociąg	kanalizacja	gaz	wodociąg	kanalizacja	gaz
POLSKA	87,5	62,1	52,7	95,3	86,1	73,0	75,2	24,8	20,9
Polska wschodnia	73,9	32,6	26,7	90,0	74,2	45,0	69,2	20,7	21,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Czynnikiem silnie wpływającym na rozwój gospodarczy jest skala przedsiębiorczości. W 2011 r. na obszarze wschodniej Polski funkcjonowało ok. 424 tys. podmiotów gospodarczych. Dynamika wzrostu liczby podmiotów zarejestrowanych w systemie REGON w latach 2000–2010 wyniosła 13,7% (ryc. 44). Jednak podmioty gospodarcze zarejestrowane na tym obszarze stanowiły w 2010 r. tylko 8,4% ogółu podmiotów w Polsce i udział ten systematycznie maleje (z 9,1% w 2000 r.). Stąd też nasycenie przedsiębiorczością jest niewielkie – wyniosło średnio 737 podmiotów na 10 tys. mieszkańców (przy średniej dla Polski 1004). Rozkład nasycenia przedsiębiorczością nie jest jednorodny. Najwięcej podmiotów w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców znajduje się w miastach i ich otoczeniu, oraz w południowych gminach województwa podkarpackiego (ryc. 45). Zjawiska „przenoszenia” przedsiębiorczości do stref suburbanalnych nie obserwuje się natomiast wokół miast monofunkcyjnych. Najsilniej na przestrzenne zróżnicowanie rozwoju gospodarczego wpływają zatem czynniki związane z rentą położenia. Poprzez korzyści aglomeracji działalność gospodarcza wykazuje wyraźne tendencje do koncentracji, proces ten powoduje różnicowanie przestrzeni na obszary wzrostu i pozostałe obszary (tzw. obszary peryferyjne).

Ryc. 44. Dynamika wzrostu zarejestrowanych podmiotów w systemie REGON w latach 2000–2010 dla miast i wsi wschodniej Polski (w stosunku do roku poprzedniego).

Źródło: na podstawie danych BDL GUS.

Growth dynamics of entities registered in REGON (Companies Registration Office) system in the years 2000–2010 for urban and rural areas of eastern Poland (compared to previous year).

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Kolejnym ważnym czynnikiem wpływającym na rozwój gospodarczy miast i wsi wschodniej Polski jest atrakcyjność inwestycyjna regionu. Analizowany obszar stanowi zewnętrzną granicę Unii Europejskiej, przebiegają przez niego międzynarodowe szlaki drogowe i kolejowe, jednak obszar ten zaliczany jest wciąż do regionów o najniższej atrakcyjności inwestycyjnej w kraju (*Atrakcyjność...* 2010). Tak niska ocena wynika przede wszystkim ze słabej dostępności transportowej oraz słabej infrastruktury społecznej.

Ryc. 45. Podmioty wpisane do rejestru REGON na 10 tys. ludności, 2011.

Źródło: na podstawie danych BDL GUS.

Entities registered in REGON (Companies Registration Office) per 10 thous. inhabitants, 2011.

Source: own elaboration based on LDB CSO.

Rozwój gospodarczy bazuje również na czynniku innowacji technicznych i organizacyjnych. Istotnym wskaźnikiem atrakcyjności inwestycyjnej jest zatem liczba podmiotów z udziałem kapitału zagranicznego. W 2011 r. na obszarze wschodniej Polski zarejestrowanych było niecałe 4% firm z udziałem kapitału zagranicznego (w Polsce 24 910 firm). W najlepszej sytuacji znajduje się województwo podkarpackie, gdzie pracowało 2,3% osób zatrudnionych w firmach z kapitałem zagranicznym (tab. 12).

Tabela 12. Podmioty z kapitałem zagranicznym w 2011 r.

Wyszczególnienie	Liczba podmiotów	%	Liczba pracujących	%
POLSKA	24 910	100,0	1 566 533	100,0
Lubelskie	353	1,4	20 756	1,3
Podkarpackie	387	1,6	36 719	2,3
Podlaskie	159	0,6	8 782	0,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Znikomy jest również udział przedsiębiorstw innowacyjnych. Wschodnia Polska charakteryzuje się niższymi od średnich krajowych wskaźnikami zatrudnionych w przedsiębiorstwach B+R. Najmniejszym udziałem osób pracujących w tego typu przedsiębiorstwach cechuje się w województwo podlaskie (tab. 13).

Tabela 13. Działalność badawczo-rozwojowa w 2011 r.

Wyszczególnienie	Ogółem (w EPC)	W sektorze przedsiębiorstw	Zatrudnieni na 1000 osób aktywnych zawodowo	Udział zatrudnionych w B + R w ludności aktywnej zawodowo (w odsetkach)	Udział zatrudnionych w B + R w pracujących ogółem (w odsetkach)
POLSKA	85 218,7	19 529,8	4,8	0,75	0,83
Lubelskie	3 446,1	435,3	3,1	0,61	0,68
Podkarpackie	2 851,3	2 214,8	2,9	0,67	0,77
Podlaskie	1 763,6	363,0	3,3	0,47	0,53

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Badany obszar należy do regionów mało atrakcyjnych. Jednak pomimo trudnej sytuacji społeczno-gospodarczej ma szansę na rozwój wybranych dziedzin gospodarki. Szczegółowy spis mocnych i słabych stron znajduje się w Programie Operacyjnym Rozwoju Polski Wschodniej 2007–2013, opracowanym przez Ministerstwo Rozwoju Regionalnego (tab. 14).

Tabela 14. Analiza SWOT – mocne i słabe strony, szanse i zagrożenia

Mocne strony	Słabe strony
<ol style="list-style-type: none"> 1. Znaczna ilość wolnych terenów i obiektów przemysłowych do wykorzystania pod inwestycje 2. Niskie koszty pracy 3. Rozwój działalności gospodarczej w specjalnych strefach ekonomicznych i na terenach przemysłowych 4. Korzystne warunki rozwoju przetwórstwa rolnospożywczego i produkcji ekologicznej żywności 5. Położenie na przebiegu korytarzy transportowych i tranzytowych szlaków komunikacyjnych 6. Znaczne zasoby niewykorzystanej wykwalifikowanej siły roboczej 7. Wykwalifikowane kadry dla przemysłu na terenach dawnego Centralnego Okręgu Przemysłowego 8. Korzystniejsza, w porównaniu z resztą kraju, struktura demograficzna, charakteryzująca się większym odsetkiem ludzi młodych 9. Czyste środowisko naturalne i walory przyrodnicze 10. Rozbudowa regionalnych portów lotniczych 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Niski, w porównaniu i innymi regionami Unii Europejskiej, poziom PKB oraz wartości dodanej brutto 2. Niska stopa inwestycji i mały napływ inwestycji zagranicznych oraz niedostatecznie rozwinięta obsługa inwestora 3. Niski poziom innowacyjności przedsiębiorstw 4. Bardzo niski poziom nakładów na działalność badawczo-rozwojową 5. Nieefektywna struktura gospodarki, cechująca się m.in. wysokim poziomem zatrudnienia w rolnictwie 6. Niski poziom rozwoju przemysłu 7. Słabo rozwinięte funkcje metropolitarne miast wojewódzkich 8. Wysoki poziom bezrobocia wśród ludzi młodych 9. Niedostateczna infrastruktura dydaktyczna uczelni wyższych 10. Ograniczone powiązania między nauką a gospodarką 11. Słabo rozwinięta infrastruktura teleinformatyczna 12. Położenie peryferyjne w stosunku do krajowych i europejskich centrów aktywności ekonomicznej 13. Ograniczona dostępność transportowa w skali regionalnej oraz w układzie zewnętrznym i zły stan techniczny sieci drogowej

Szanse	Zagrożenia
<ol style="list-style-type: none"> 1. Rozwój specjalizacji regionalnej w Polsce wschodniej głównie w sektorze przemysłu i usług (np. „dolina lotnicza”) 2. Możliwość osiągnięcia specjalizacji w niszowych dziedzinach gospodarczych i badawczych 3. Wzrost popytu na produkty regionalne i żywność ekologiczną i rozwój rolnictwa ekologicznego 4. Możliwości udziału firm z sektora B+R w projektach europejskich 5. Otwieranie nowych przejść granicznych i rozbudowa istniejących 6. Wzrost liczby pasażerów korzystających z transportu lotniczego 7. Budowa i modernizacja sieci dróg krajowych łączących województwa Polski wschodniej z innymi częściami Polski i krajami sąsiednimi 8. Rozwój systemów połączeń intermodalnych 9. Rozwój międzynarodowej współpracy instytucjonalnej i powiązań z partnerami zagranicznymi 10. Wzrost znaczenia partnerstwa publicznoprywatnego 11. Przygraniczne położenie umożliwiające nawiązywanie transgranicznej współpracy gospodarczej 12. Rozwój turystyki 13. Możliwości udziału firm prowadzących działalność B+R w projektach europejskich 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Odptyw firm zagranicznych i krajowych na skutek wzrastającej konkurencyjności krajów i regionów sąsiednich 2. Niedostosowanie oferty edukacyjnej do potrzeb gospodarczych poszczególnych regionów 3. Odptyw wykwalifikowanych kadr, szczególnie młodych wykształconych osób do innych regionów 4. Napływ nielegalnej taniej siły roboczej z zagranicy 5. Napływ konkurencyjnych produktów rolnych z zagranicy 6. Niesprzyjające regulacje prawne, w tym limitowanie produkcji w dziedzinach związanych ze specjalizacją regionalną 7. Nadmierny fiskalizm 8. Niefektywne wykorzystanie środków pomocowych UE oraz niski poziom absorpcji środków przeznaczonych na finansowanie inwestycji infrastrukturalnych 9. Brak strategicznej wizji rozwoju gospodarczego województw wschodniej Polski 10. Utrudnienia w kontaktach gospodarczych z państwami spoza UE (Rosja, Ukraina, Białoruś) 11. Brak przemian w tradycyjnym na tym obszarze systemie rolnym

Źródło: Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013, Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007–2013, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, 2006.

4.3. Identyfikacja współczesnych procesów gospodarczych

Współczesny obraz gospodarki wschodniej Polski jest pochodną uwarunkowań środowiskowych, przemian politycznych zachodzących na przestrzeni wieków oraz obecnej sytuacji społecznej regionu. Chociaż cały region nosi pewne wyraźne cechy wspólne, to pomimo relatywnie niewielkiej powierzchni można tu zidentyfikować obszary wyraźnie różniące się pod względem zachodzących przemian gospodarczych. Wynika to z lokalnych różnic zestawu czynników rozwojowych.

Rolnictwo

Zdecydowana większość, bo aż 322 spośród 518 gmin położonych w Polsce wschodniej ma charakter rolniczy⁷. Sytuacja w poszczególnych województwach

⁷ Uwzględniono tu gminy należące do jednego z dwóch typów: obszar wybitnie rolniczy lub obszar z przewagą funkcji rolniczej.

jest zróżnicowana, ale dominacja rolnictwa jest w zasadzie niezależna od regionalnych różnic natury historyczno-politycznej i społecznej.

Rolnictwo województwa podkarpackiego jest najsilniej rozdrobnione w skali nie tylko regionu, ale także całego kraju. Relatywnie wysoka jakość gleb Pogórza Karpackiego w połączeniu z wysokim przyrostem naturalnym na tym obszarze spowodowały, że koncentracja ludności na obszarach wiejskich była wysoka. Ponadto Podkarpacie w całej historii polskiej państwowości było częścią Polski i nie wystąpiły tu przemiany znane z ziem zachodnich, gdzie na opuszczonych przez ludność niemiecką obszarach tworzone po 1945 roku Państwowe Gospodarstwa Rolne. Wyjątkiem były nieliczne obszary Bieszczadów i Pogórza Przemyskiego, skąd w ramach Akcji „Wisła” wysiedlono ludność ukraińską i łemkowską, oskarżaną o wspieranie powstańców ukraińskich.

W województwie podkarpackim na powierzchni 8,5 tys. km² użytków rolnych funkcjonuje ponad 263 tys. gospodarstw rolnych, spośród których aż 51% ma powierzchnię mniejszą niż 5 ha⁸. Są to przede wszystkim gospodarstwa samozaopatrzeniowe, o niskich wskaźnikach towarowości. Gospodarstwa o powierzchni przekraczającej 15 ha, uważane w polskich warunkach za duże, zajmują tylko 26% powierzchni użytków rolnych. W ciągu ośmiu lat, jakie minęły od poprzedniego Powszechnego Spisu Rolnego, zauważalne są niewielkie, ale pozytywne zmiany polegające na stopniowym zmniejszaniu się liczby i powierzchni zajmowanej przez gospodarstwa najmniejsze oraz wzroście udziału gospodarstw dużych (ryc. 46). Liczba gospodarstw o powierzchni do 5 ha wynosiła wówczas 314,7 tys. i było to 60,5% wszystkich gospodarstw.

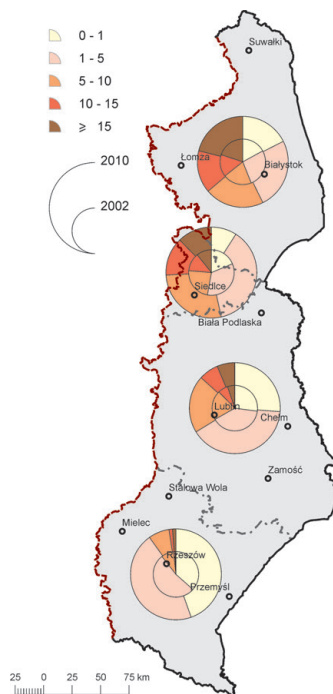
W woj. lubelskim udział gmin wybitnie rolniczych jest wyraźnie wyższy niż w podkarpackim. Wynika to przede wszystkim z dobrych warunków glebowych Wyżyny Lubelskiej, gdzie dominują gleby brunatne i płowe wytworzone na lessach i utworach lessowatych, a w pogranicznym rejonie Hrubieszowa występuje jeden z największych w Polsce kompleksów czarnoziemów. Średni wskaźnik jakości rolniczej przestrzeni produkcyjnej w województwie wynosi 65,7 pkt, wobec 74,1 średnio w Polsce, ale na wielu obszarach południowo-wschodniej części województwa przekracza 100, sięgając 104 pkt w gminie wiejskiej Hrubieszów (Maj 2011). O znaczeniu rolnictwa dla gospodarki województwa może świadczyć najwyższy w kraju udział ludności zatrudnionej w sektorze pierwszym – 27,6%, znacząca w skali kraju produkcja rolnicza, a także wysoki odsetek użytków rolnych w użytkowaniu gruntów. Powierzchnia użytków rolnych w woj. lubelskim wynosi 16,7 tys. km². Działa tu 260,3 tys. gospodarstw rolnych, z których 192 tys. ma powierzchnię ponad 1 ha. Około 24,2% powierzchni zajmują gospodarstwa o areałach do 5 ha. Gospodarstwa powyżej 15 ha zajmują 34,5% użytków rolnych. Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego wynosi obecnie 6,7 ha – to znacznie mniej od średniej krajowej wynoszącej obecnie 10,4 ha.

⁸ Wszystkie dane statystyczne dotyczące obecnej sytuacji rolnictwa pochodzą z Powszechnego Spisu Rolnego 2010 (<http://www.stat.gov.pl>).

Ryc. 46. Struktura powierzchni gospodarstw rolnych (ha) wg województw, 2002 i 2010.

Area structure of agricultural holdings (ha) by voivodships, 2002 and 2010.

W województwie podlaskim, a także w objętym badaniem fragmencie województwa mazowieckiego udział gmin o wybitnie rolniczym charakterze jest zdecydowanie najwyższy w całej wschodniej Polsce. Stosunkowo krótki okres wegetacyjny oraz niska jakość gleb spowodowały, że gęstość zaludnienia obszaru dzisiejszego województwa podlaskiego zawsze była niewielka. Dziś jest najniższa w Polsce i wynosi zaledwie 59 os./km², wobec średniej krajowej 122 os./km². Użytki rolne w województwie podlaskim zajmują 12,8 tys. km² i są wykorzystywane przez 105,3 tys. gospodarstw rolnych. W strukturze agrarnej zdecydowanie najwyższy w Polsce wschodniej jest udział gospodarstw dużych. Zajmują one 56,5% użytków rolnych, wobec 9% zajętych przez gospodarstwa o najmniejszych powierzchniach. Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego wynosi 11,3 ha.

Kierunek zmian zachodzących w ostatnich dekadach w strukturze agrarnej rolnictwa wschodniej Polski jest właściwy z ekonomicznego punktu widzenia, ale jego tempo trudno uznać za satysfakcjonujące. Przeciętna powierzchnia gospodarstwa indywidualnego o powierzchni powyżej 1 ha użytków rolnych w okresie 2002–2011 wzrosła w województwie podkarpackim z 3,5 do 4,0 ha, w lubelskim z 6,3 do 6,7 ha, a w podlaskim z 10,9 do 11,3 ha. Oznacza to, że woj. podkarpackie jest nadal i prawdopodobnie jeszcze przez długi czas pozostanie „skansenem” rolnictwa dziewiętnastowiecznego, w którym tradycja dziedziczenia ziemi i przejmowania jej przez młodsze pokolenie konserwowała na kolejne dekady nieko-

nomiczną strukturę agrarną z dominacją rolnictwa małoobszarowego. Rolnictwo w województwie lubelskim, pomimo doskonałych warunków glebowych i agroklimatycznych, nie jest i nie będzie w stanie konkurować z wysokotowarowym i wyspecjalizowanym rolnictwem zachodniej części Polski. W podlaskim natomiast, pomimo powierzchni przeciętnego gospodarstwa nieco większej od średniej krajowej, trudne warunki przyrodnicze nie pozwalają na osiągnięcie wysokich efektów produkcyjnych w rolnictwie.

Zmiany w sektorze rolnictwa mają rozmaity charakter, a wzrost powierzchni przeciętnego gospodarstwa jest tylko jednym z przejawów tych zmian. W ostatnich latach na obszarach wiejskich całej Polski wschodniej bardzo wyraźna jest tendencja do odpływu ludzi młodych. Nierzadko rolnik w wieku emerytalnym nie ma komu przekazać gospodarstwa, gdyż młode pokolenie szuka pracy poza rolnictwem. Wbrew logice nie skutkuje to jednak szybkim wzrostem powierzchni gospodarstw rolnych i kumulacji ziemi w rękach młodych, przedsiębiorczych, rozwijających swoje gospodarstwa rolników. Rolnicy zamieszkujący obszary położone w niedużej odległości od miast dzielą bowiem swoje działki na parcele budowlane i sprzedają je ludności napływającej z miast (*urban sprawl*). Gospodarstwa znajdujące się dalej od miast pozostają nadal w rękach starszych rolników, którzy nie chcą pozbywać się ziemi należącej do ich rodziny od wielu dziesięcioleci.

Przywiązanie rolnika do ziemi zostało bardzo silnie wzmocnione w roku 2004, kiedy po latach starań Polska została członkiem Unii Europejskiej. Wspólna Polityka Rolna, zmodyfikowana na potrzeby największego rozszerzenia w dotychczasowej historii Wspólnot Europejskich, przewidywała utrzymanie zasady dopłat do ziemi lub dopłat do produkcji rolnej. Oba rodzaje dopłat mają podobny wpływ na strukturę powierzchni gospodarstw rolnych w całej Polsce, lecz przyjęte za fundament systemu dopłaty bezpośrednie, zwane też płatnościami obszarowymi, czyli dopłaty do posiadanej ziemi zależne od jej powierzchni, wyjątkowo silnie zakonserwowały dotychczasową, niekorzystną strukturę agrarną. Ponieważ do uzyskania dopłaty uprawniało posiadanie już 1 ha ziemi, rolnik posiadający nawet bardzo małe gospodarstwo rolne dzięki dopłatom zyskiwał dodatkowe środki finansowe, które mógł przeznaczyć na dowolny cel. W ten sposób posiadana ziemia stała się swego rodzaju lokatą kapitału z gwarantowaną roczną kwotą zwrotu. W 2005 roku było to 503 zł za hektar zadeklarowanych upraw zbożowych. Wraz z upływem czasu kwota ta podlegała waloryzacji i w 2011 roku osiągnęła 711 zł za 1 ha z tytułu tzw. jednolitej płatności obszarowej. Płatności uzupełniające i specjalne, podobnie jak jednolite płatności obszarowe uzależnione od powierzchni posiadanych gruntów, wynosiły w 2011 roku od 274 do 1762 zł, zależnie od charakteru uprawianych roślin (*Serwis...* 2012). Sprzedaż ziemi oznaczałaby rezygnację z takiego dochodu, dopłaty należy zatem uznać za czynnik hamujący przemiany strukturalne w rolnictwie. Jego rola prawdopodobnie będzie zmniejszać się wraz z upływem czasu, gdyż w nowej perspektywie budżetowej Unii Europejskiej wydatki na rolnictwo, dziś pochłaniające około 40% unijnego budżetu, zapewne zostaną okrojone. Skala tej redukcji nie jest jeszcze znana, a decyzja ma zapaść pod koniec 2013 roku (*Rolnictwo...* 2012).

Istotnym skutkiem ubocznym systemu dopłat bezpośrednich do rolnictwa był także wyraźny wzrost cen ziemi rolnej. W połowie lat 90. XX wieku Agencja Nieruchomości Rolnych, zajmująca się wyprzedającą ziemi rolnej należącej wcześniej do Państwowych Gospodarstw Rolnych, oferowała ziemię w cenie około 1500 zł za hektar. Cena w roku 2003 wzrosła do 4200 zł za ha, natomiast dwa lata po wejściu Polski do Unii Europejskiej średnia krajowa cena ziemi rolnej przekroczyła 7500 zł (Naszkowska 2006). Jest to dodatkowy czynnik hamujący przemiany w rolnictwie, istotny tym razem z perspektywy potencjalnego nabywcy ziemi.

Należy zauważyć, że te same czynniki, czyli bezpośrednie płatności obszarowe, programy wspierające rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich (np. PROW) oraz wszystkie inne formy finansowego i niefinansowego wsparcia rolników mają także pozytywny wpływ na sytuację polskiej wsi. Po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej realny dochód polskiego rolnika zwiększył się około dwukrotnie, lecz mimo to wciąż pozostaje niższy od średniego dochodu mieszkańca miasta. Szacuje się, że około połowy obecnych dochodów rolników stanowią różne formy wsparcia z UE (*Polska wieś...* 2012). Dzięki temu wsparciu nastąpił rozwój cywilizacyjny polskiej wsi. Poprawiła się dostępność i stan infrastruktury technicznej, w tym także dostępność internetu. Zmienił się także i nadal się zmienia obraz polskiej wsi w oczach jej mieszkańców oraz w oczach mieszkańców miast – staje się ona miejscem coraz atrakcyjniejszym. Coraz więcej osób deklaruje, że chce na wsi pozostać (około 50% jej mieszkańców) lub przenieść się na wieś (około 13% mieszkańców miast) (*Polska wieś...* 2012).

Za niskie tempo przemian w rolnictwie wschodniej Polski odpowiadają także inne czynniki o charakterze ogólnokrajowym. Wśród nich warto wskazać politykę państwa, które kierując się przesłankami natury społecznej i politycznej od lat nie podejmuje aktywnych, skutecznych działań, które mogłyby doprowadzić do wzrostu tempa przemian obszarów wiejskich. Brak zapowiadanej wielokrotnie reformy systemu ubezpieczeń społecznych obejmujących rolników pod postacią Kasy Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS), w 91,5% finansowanej przez państwo powoduje, że odejście z rolnictwa może wiązać się ze stratami w wymiarze finansowym (*Kasa...* 2012). Suma miesięcznych opłat w III kwartale 2012 roku w przypadku rolnika prowadzącego gospodarstwo o powierzchni do 50 ha wynosi zaledwie 122 złote – żadna inna forma zarobkowania bądź działalność gospodarcza objęta alternatywnymi dla KRUS-u składkami wnoszonymi obowiązkowo do Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (ZUS) nie jest tak nisko opodatkowana. Istotną przyczyną braku reformy KRUS jest działalność niektórych partii politycznych odwołujących się do elektoratu wiejskiego. Hamowanie przemian, których skutkiem byłoby zwiększenie obciążeń quasi-podatkowych ludności prowadzącej działalność rolniczą jest przez te partie uważane za jeden ze sposobów zapewnienia sobie poparcia politycznego wyborców.

Kolejnym czynnikiem utrudniającym dokonanie zmian w rolnictwie wschodniej Polski jest działalność służb odpowiedzialnych za ochronę przyrody. W otulinach obszarów chronionych służby te, korzystając ze swoich formalnych upraw-

nień, nierzadko sprzeciwiają się transakcjom sprzedaży pól uprawnych, których skutkiem byłoby połączenie sąsiadujących ze sobą pól w całość. Powodem sprzeciwu jest dążenie do zachowania krajobrazu kulturowego z charakterystycznymi dla niektórych obszarów wschodniej Polski wąskimi, długimi pasami ziemi uprawnej. Ewidentnie występuje tutaj konflikt pomiędzy dążeniem do maksymalizacji efektywności prac rolniczych a potrzebą ochrony wartościowego krajobrazu. Zachowanie pól w ich dotychczasowym kształcie oznacza kontynuację funkcjonowania nieefektywnej, niskoobszarowej gospodarki rolnej, natomiast łączenie pól w celu podwyższenia produktywności pracy niszczy krajobraz kulturowy. Przykładem obszaru chronionego, w którego otulinie podejmowane są opisane powyżej działania jest Roztoczański Park Narodowy (Grabowski 2012).

Fot. 6. Szachownica pól w otulinie Roztoczańskiego Parku Narodowego (fot. J. Bański).
Field mosaic in the vicinity of the Roztoczański National Park (photo by J. Bański).

Pomimo licznych okoliczności niesprzyjających przemianom w rolnictwie, wielkość przeciętnego gospodarstwa w Polsce wschodniej powoli wzrasta. Oprócz czynników demograficznych (w tym odpływu ludności ze wsi oraz starzenia się wsi) oraz przemian osadniczych (procesy suburbanizacji) pewną rolę w tym procesie odgrywa świadomie prowadzona polityka rolna. Jednym z jej najważniejszych narzędzi są tzw. renty strukturalne. Są one wypłacane rolnikom, którzy spełniają jednocześnie następujące warunki: ukończyli 55 lat, nie mają ustalonego prawa do emerytury ani renty, prowadzili gospodarstwo rolne przez co najmniej dziesięć lat z ubezpieczeniem w KRUS przez co najmniej pięć lat oraz są gotowi do oddania lub sprzedania swojego gospodarstwa. Nabywcą może być młodszy

członek rodziny, inna osoba fizyczna lub prawna, która dzięki temu powiększy swoje gospodarstwo bądź Skarb Państwa. Celem systemu rent strukturalnych jest zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej przez rolników w podeszłym wieku i zapewnienie im źródła dochodu w zamian za pozbycie się ziemi i potencjalne powiększenie innego gospodarstwa. Wysokość renty mieści się w przedziale 210–440% najniższej emerytury.

System rent strukturalnych funkcjonuje w Polsce od 2003 roku. Jednym z jego efektów jest powolne obniżanie średniego wieku właściciela gospodarstwa (*Polska wieś...* 2012). Analiza tempa przemian zachodzących na polskiej wsi wskazuje jednak wyraźnie, że atrakcyjność finansowa całego systemu wsparcia jest zbyt niska, aby przełamać opór czynników hamujących przemiany. Ponadto istniejąca w ramach systemu możliwość przekazania gospodarstwa członkowi własnej, nawet najbliższej rodziny oznacza, że w takich przypadkach efekt wzrostu powierzchni gospodarstwa często nie występuje.

Poddane powyższej analizie przemiany wielkości gospodarstw rolnych w Polsce wschodniej należą do tych cech rolnictwa, które można uznać za „wskaźnikowe” dla stanu tego sektora gospodarki. Drugą taką cechą jest wielkość zatrudnienia w sektorze pierwszym, szybko zmieniająca się na badanym obszarze. W rolnictwie woj. podkarpackiego w roku 2002 zatrudnionych było 30,9% siły roboczej, natomiast w roku 2010 już tylko 22,2%. Analogiczne dane dla województwa lubelskiego to 39,5% i 28,2%, a dla podlaskiego 36,5% oraz 23,4%.

W tym samym czasie w Polsce udział zatrudnionych w sektorze pierwszym zmalał z 19,3% do 12,8%. Tempo spadku wyrażone stosunkiem liczby zatrudnionych w roku 2010 i 2002 było więc wyższe od średniej ogólnopolskiej tylko w woj. podlaskim, natomiast w podkarpackim i lubelskim było wyraźnie niższe. Podobnie jak w przypadku struktury wielkości gospodarstw oznacza to właściwy kierunek przemian, ale zbyt małe ich tempo.

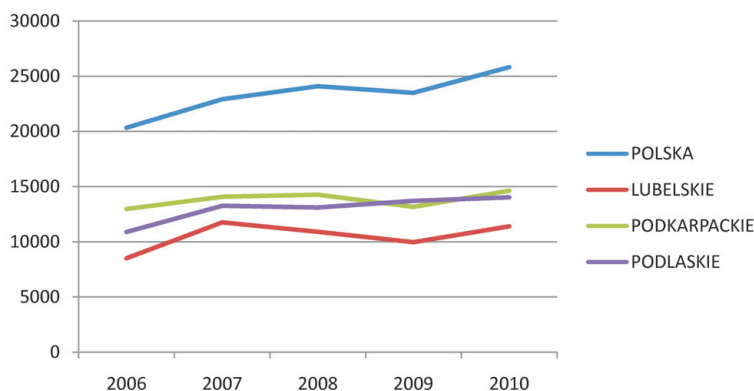
Przemysł

Z uwagi na punktowy, a nie powierzchniowy charakter działalności przemysłowej oraz ze względu na założenia przyjęte w niniejszym opracowaniu podczas prac nad typologią gmin, typy funkcjonalne gmin we wschodniej Polsce nie zawierają kategorii jednoznacznie wskazującej na koncentrację zakładów przemysłowych na ich obszarze. Niemniej jednak trzy pierwsze kategorie, czyli gminy miejskie, obszary urbanizowane oraz wielofunkcyjne obszary przejściowe mieszczą na swoim terenie zakłady przemysłowe.

Przemysł w Polsce wschodniej odgrywa stosunkowo niewielką rolę. W produkcji sprzedanej przemysłu w ujęciu globalnym województwo podlaskie znajduje się na ostatnim miejscu w Polsce z udziałem wynoszącym 1,7% (2010 r.). W tym samym rankingu podkarpackie jest na 9. pozycji z wartością 3,1%, a lubelskie na 11., z wartością 2,5%. W przeliczeniu na mieszkańca jednak, wartość produkcji sprzedanej przemysłu w trzech województwach wschodniej Polski zajmuje trzy ostatnie miejsca w rankingu. Świadczy to jednoznacznie o tym, jak niski jest poziom produktywności przemysłu w regionie. Nic nie wskazuje na to, aby w najbliższym czasie sytuacja ta uległa znaczącej poprawie. Udział przemysłu w glo-

balnej produkcji sprzedanej w latach 2006–2010 w województwach podlaskim i lubelskim ulegał nieznacznym zmianom i oscylował wokół wspomnianych powyżej wartości, natomiast w podkarpackim wartości systematycznie malały. Także analiza dynamiki zmian wartości produkcji przemysłowej prowadzi do podobnych konkluzji. W ciągu wspomnianych pięciu lat w każdym z trzech województw wschodniej Polski tylko w dwóch latach dynamika zmian wartości produkcji przemysłowej była wyższa od średniej dynamiki w kraju (ryc. 47).

Ryc. 47. Produkcja sprzedana przemysłu w Polsce i województwach wschodniej Polski w przeliczeniu na 1 mieszkańca.

Sold production of industry in Poland and voivodships of eastern Poland per capita.

W okresie 2002–2010 zatrudnienie w przemyśle wschodniej Polski wzrastało, jednocześnie rósł udział zatrudnionych w sektorze drugim w ogólnej liczbie zatrudnionych. W województwie podkarpackim wzrost ten był bardzo niewielki (z 28,2 do 28,4%), w podlaskim znacznie większy, ale przy niższej wartości początkowej (z 18,5 do 24%), a w lubelskim z 18,1 do 20,9%. Wszystkie te wartości pozostają poniżej średniej dla Polski wynoszącej 31,2% (2010 r.). Wzrost liczby i udziału zatrudnionych w przemyśle jest efektem powolnego rozwoju tej dziedziny gospodarki, a jednocześnie odbiciem tendencji do odpływu ludności z sektora pierwszego.

Istotnym tłem dla powyższych rozważań może być liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON do sekcji „C” na 10 tys. ludności⁹. Regiony wschodniej Polski zajmują trzy ostatnie miejsca w krajowym rankingu z wartościami poniżej 770, przy średniej krajowej 965 (2011 r.). Jest to bezpośrednim dowodem na relatywnie niski poziom przedsiębiorczości mieszkańców regionu, a pośrednio także potwierdzeniem niskiej rangi działalności przemysłowej.

⁹ Sekcja „C” zawiera informacje o liczbie podmiotów zajmujących się przetwórstwem przemysłowym.

Istnieje wiele przyczyn słabego poziomu rozwoju przemysłu w Polsce wschodniej. Do najważniejszych należą uwarunkowania historyczne. Jak na przykładzie województwa lubelskiego dowodzi A. Miszczuk (2011), centralne położenie regionu względem granic państwowych wpływa pozytywnie na jego rozwój gospodarczy, natomiast położenie peryferyjne zdecydowanie obniża tempo wzrostu. Analiza map przedstawiających położenie dzisiejszej Polski wschodniej w państwie polskim w kolejnych epokach historycznych pozwala stwierdzić, że dzisiejsze województwo podkarpackie niemal przez cały czas miało położenie peryferyjne. Dotyczy to także okresu zaborów, kiedy było peryferiami Cesarstwa Austriackiego. Lubelskie było na przemian peryferiami i centrum Polski, podobnie jak obecne województwo podlaskie, chociaż w niektórych epokach (np. w okresie międzywojennym) położenie tych województw miało inny charakter.

Dużo większe znaczenie od położenia w relacji do granic państwowych miała dla rozwoju przemysłu polityka państw zaborczych w XIX wieku. Był to okres najintensywniejszego rozwoju przemysłu na kontynencie europejskim, dał on podwaliny pod aktualne rozmieszczenie i struktury przestrzenne przemysłu. Dzisiejsze województwo podkarpackie przez cały czas zaborów było prawie w całości częścią Cesarstwa Austriackiego. Województwo lubelskie, a także fragment mazowieckiego objęte opracowaniem, w początkowym okresie także należały do Cesarstwa, jednak po Kongresie Wiedeńskim w 1815 roku na nowo poprowadzono granice pomiędzy państwami zaborczymi i znalazły się one pod rządami Rosji. Także do Rosji należało dzisiejsze województwo podlaskie. Efektem podporządkowania dzisiejszej wschodniej Polski Austrii lub Rosji było jej poważne zapóźnienie rozwojowe. W odróżnieniu od Prus, które kształtowały rozwój nowoczesnego jak na tamte czasy przemysłu, i które były liderem w rozwoju przemysłu na kontynencie europejskim, w feudalnej Rosji przemysł rozwijał się bardzo słabo, a rozwój gospodarczy rubieży Cesarstwa Austriackiego nie był przedmiotem troski jego ówczesnych władz.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości podjęto starania, aby zniwelować różnice w rozwoju przemysłu na obszarze kraju. Obszar dzisiejszej wschodniej Polski był częścią tzw. „Polski B” – obszaru wymagającego zastosowania potężnych impulsów rozwojowych, które pozwoliłyby ożywić gospodarkę. Podkarpackie oraz południowa i środkowa część województwa lubelskiego zostały objęte programem rozwoju Centralnego Okręgu Przemysłowego, tworzonego od 1936 roku. W założeniach miał on pobudzić rozwój przemysłu na tych niedoinwestowanych obszarach, ale wybuch II wojny światowej pokrzyżował te plany. Działania podejmowane przez polskie władze w okresie powojennym, pomimo relatywnie wysokich nakładów, także nie przyniosły pożądanych skutków (Lijewski 1978).

Rok 1989 rozpoczął kolejną falę przemian w przemyśle wschodniej Polski. Znaczną część zakładów zamknięto ze względu na niekonkurencyjność wytwarzanych przez nie produktów na tworzącym się rynku. Jakość produktów była zbyt niska, a koszty produkcji często niewspółmiernie wysokie. Liczne zakłady sprywatyzowano, co w większości przypadków uratowało je przed likwidacją.

W województwie podkarpackim sprywatyzowano metodą bezpośrednią 104 firmy państwowe, w lubelskim 119, a w podlaskim 78. Kolejne firmy zlikwidowano na mocy ustawy o przedsiębiorstwach państwowych – w poszczególnych województwach było to kolejno 47, 50 i 30 firm (dane za okres 1990–2011).

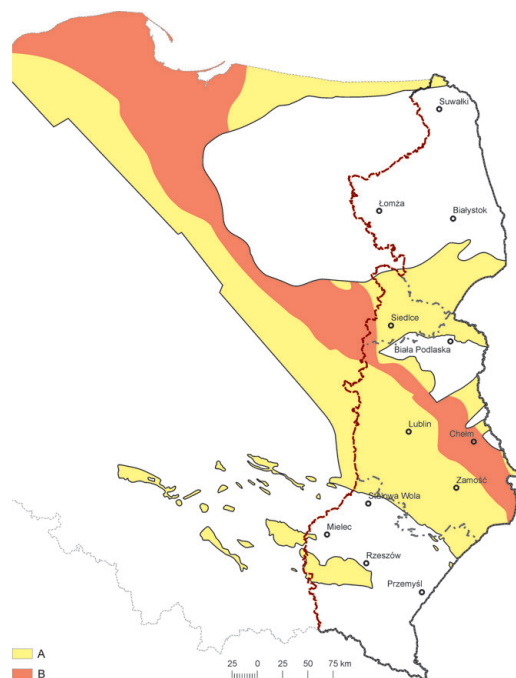
Wiele przejętych zakładów zostało zmodernizowanych dzięki wprowadzeniu kapitału zagranicznego. Dotyczy to między innymi dwóch dużych cementowni, położonych w Rejowcu Fabrycznym i Chełmie. W niektórych zakładach kapitał zagraniczny pozwolił zwiększyć udział w rynku dzięki aktywniejszej niż dotychczasowa polityce promocji firmy i jej produktów, inne zakłady dzięki programowi restrukturyzacji zmieniły profil produkcji. Na przykład w byłej cukrowni w Rejowcu od 2004 r. produkuje się europalety. Liczba zatrudnionych spadła tam wprawdzie ze 176 osób w 2002 r. do 45 w 2007, ale zakład utrzymał się na rynku. Powstają też zakłady nowe, dostosowujące swoją ofertę do potrzeb rynku lokalnego.

Zdarzało się jednak, że firmy przejmowano nie w celu prowadzenia dalszej działalności zarobkowej, lecz po to, aby na regulowanym rynku wewnątrzunijnym przejąć przysługujące im limity produkcyjne. Szczególnie boleśnie odczuła to branża cukrownicza, w której pomiędzy 2001 a 2012 rokiem wyłączono z produkcji aż 60 spośród istniejących w Polsce 76 cukrowni (Niemczak 2008, *Cukrownie...* 2012). Pięć dużych grup właścicielskich: Krajowa Spółka Cukrowa S.A., Südzucker Polska S.A., Pfeifer&Langen Polska S.A., Pfeifer&Langen Gliniojeck S.A. oraz Nordzucker Polska S.A., w rękach których skupiono branżę cukrowniczą, stale zwiększa koncentrację produkcji, przenosząc ją do najlepiej rokujących zakładów i zamykając pozostałe. Ograniczenia produkcji po części wynikają także z niskiej konkurencyjności drogiego, europejskiego cukru z buraków cukrowych względem taniego cukru trzcinowego, produkowanego poza Europą. Dodatkowym, istotnym czynnikiem jest wielkość przyznanych Polsce przez Unię Europejską limitów wielkości produkcji cukru.

Procesy prywatyzacji przemysłu we wschodniej Polsce wciąż trwają. Przykładem jest rozpoczęty w 2009 roku, długo przygotowywany proces przekształceń własnościowych jedynej w regionie kopalni węgla kamiennego zlokalizowanej w Bogdance (woj. lubelskie). Wydaje się, że uwarunkowania ekonomiczne będą nadal głównym stymulatorem obserwowanych przemian własnościowych – tak długo, jak długo w rękach państwa pozostanie majątek produkcyjny podlegający sprzedaży.

Bardzo ważne zmiany w przemyśle wschodniej Polski mogą zostać zapoczątkowane przez występujące tutaj złoża gazu łupkowego. Na terenie niemal całego województwa lubelskiego, objętego opracowaniem fragmentu województwa mazowieckiego oraz południowej części podlaskiego znajdują się paleozoiczne łupki, w których może występować gaz ziemny w koncentracji uzasadniającej ekonomicznie podjęcie jego eksploatacji. Jest to najbogatszy w łupki gazonośne obszar w Polsce (ryc. 48). Do połowy 2012 roku dziewiętnastu firmom wydano łącznie 111 koncesji na odwierty poszukiwawcze w całej Polsce (*Gaz...* 2012). Zasoby gazu łupkowego są bardzo różnie szacowane. W 2010 roku, kiedy wykonano

pierwszy odwiert, szacunki mówiły nawet o 5,3 bln metrów sześciennych gazu. Znacznie ostrożniejsze szacunki z marca 2012 roku, podobnie jak poprzednie oparte o dane geologiczne dotyczące miąższości warstwy łupków gazonośnych oraz ich struktury, mówią o zasobach rzędu 0,35–0,77 bln m³.

Ryc. 48. Obszary potencjalnego występowania złóż gazu łupkowego w Polsce.

A – obszar o nieudokumentowanym lub niższym potencjale występowania gazu łupkowego, B – obszar o wstępnie udokumentowanym potencjale występowania gazu łupkowego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie www.pgi.gov.pl.

Areas of potential shale gas occurrence in Poland. A – area of undocumented or lower potential for shale gas occurrence, B – area of tentatively documented potential for shale gas occurrence.

Source: own elaboration based on www.pgi.gov.pl.

Należy jednak pamiętać, że podjęcie eksploatacji gazu łupkowego na skalę przemysłową będzie możliwe dopiero za 8–10 lat. Jeśli to nastąpi, wówczas w regionie może powstać znaczna liczba miejsc pracy. Jak się szacuje, jedno miejsce pracy stworzone przez przemysł gazowniczy generuje około sześciu miejsc pracy w innych sektorach gospodarki (Claussen 2012). Jeśli uwzględnić skalę potencjalnej eksploatacji gazu we wschodniej Polsce, to może się okazać, że gaz łupkowy znacząco zmieni obraz tej części kraju.

Zbyt wcześnie jest jednak na to, aby móc odpowiedzialnie stwierdzić, czy rzeczywiście takie zmiany nastąpią. Wynika to zarówno z braku szczegółowej wiedzy na temat rzeczywistych zasobów gazu (wiercenia rozpoczęły się dopiero w 2010

roku), jak z uwarunkowań wynikających z konkurencji, jaką dla gazu łupkowego stanowi gaz konwencjonalny transportowany do Polski rurociągami z Rosji. Dodatkowo w 2014 roku ma rozpocząć pracę terminal LPG w Świnoujściu, dzięki któremu pojawi się możliwość importu skroplonego gazu z Kataru lub od innych dostawców. Ponadto zgodnie z ustaleniami z 2010 roku, w 2014 roku ma zostać zakończona budowa tzw. rewersu, czyli mechanizmu pozwalającego na odwrócenie kierunku przepływu gazu w gazociągu. W połączeniu z powstaniem ogólnoeuropejskiej sieci gazowej pozwoli to na import gazu do Polski z Europy Zachodniej, co bez wątpienia nie pozostanie bez wpływu na rynek gazu. Złożoność wszystkich wspomnianych uwarunkowań jest tak duża, że obecnie nie sposób przewidzieć, jaka będzie przyszłość gazu łupkowego we wschodniej Polsce.

Usługi

Tylko w jednym spośród opisanych w rozdziale 4.1 typów funkcjonalnych gmin usługi pełnią rolę podstawową. Jest to typ obszaru o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych, wyróżniony z uwagi na stosunkowo wysoką liczbę udzielonych noclegów w przeliczeniu na 1000 mieszkańców oraz znaczną liczbę obiektów turystycznych zbiorowego zakwaterowania. Gminy należące do tego typu funkcjonalnego występują w znacznym skupieniu w południowej części województwa podkarpackiego, głównie na słabo rozwiniętych gospodarczo obszarach Bieszczadów, Beskidu Niskiego i Pogórza Przemyskiego, a także na Roztoczu, w południowo-zachodniej części Polesia Lubelskiego znanej powszechnie pod nazwą Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego i w okolicach Podlaskiego Przełomu Bugu, Białowieży, Augustowa oraz Suwałk.

Powszechność funkcji turystycznych w gminach podkarpackich wynika w głównej mierze z niskiej przydatności rolniczej gleb, niekorzystnych warunków agroklimatycznych na obszarach podgórskich i w górach oraz stosunkowo dużej powierzchni leśnej. Ich znaczenie jednak, w obliczu wyraźnych niedoborów infrastruktury turystycznej, jest relatywnie niewielkie. Położona w granicach województwa podkarpackiego wschodnia część Beskidu Niskiego, a w drugiej kolejności Bieszczady, słusznie uchodzą za najsłabiej zagospodarowane turystycznie góry w Polsce. Możliwości rozwoju turystyki na tych obszarach istnieją, ale trudno uznać tę dziedzinę gospodarki za motor rozwoju obecnie bądź w nieodległej przyszłości.

Turystyka w województwie lubelskim odgrywa niewielką rolę. Znajdują się tutaj co prawda znane w kraju obszary i obiekty o wysokiej atrakcyjności turystycznej (np. Kazimierz Dolny nad Wisłą, Nałęczów, Pałac Zamojskich w Kozłowie), przyciągające dość znaczną liczbę turystów, lecz są one nieliczne. Turystyka masowa, mająca największy potencjał jako źródło ewentualnego dochodu mieszkańców regionu, rozwija się w zasadzie tylko na Pojezierzu Łęczyńsko-Włodawskim. Znajduje się tam 69 jezior o powierzchni przekraczającej 1 ha, jednak znaczna ich część to jeziora trudno dostępne. Turystami są głównie mieszkańcy Lubelszczyzny, potencjał przyciągania mieszkańców innych regionów jest bowiem niski.

Tendencje zmian liczby turystów nie pozwalają oczekiwać, że turystyka stanie się kołem zamachowym gospodarki w województwie lubelskim – głównie za sprawą niewielkiej liczby atrakcji na skalę krajową, a także z powodu poważnych braków infrastrukturalnych. Interesujące, że badania przeprowadzone wśród mieszkańców najbardziej zapóźnionej w rozwoju części województwa, czyli jego wschodniego pogranicza, wykazały olbrzymie nadzieje, jakie pokładają oni właśnie w rozwoju turystyki. Jednocześnie za najważniejszą barierę dla jej rozwoju uważają braki inwestycyjne, utrzymujące rolniczy charakter regionu (Janicki 2009). Potencjał przyrodniczy regionu z bardzo dobrymi warunkami uprawy ziemi, stanowiący o gospodarczej specyfice regionu, nie jest więc postrzegany jako czynnik stymulujący rozwój. Jednocześnie oczekuje się napływu środków finansowych pochodzących z działalności turystycznej, chociaż uwarunkowania jej rozwoju w regionie pozwalają wymienić zaledwie kilka funkcjonujących tu niszowych dziedzin turystyki kwalifikowanej, takich jak: agroturystyka, ekoturystyka, turystyka rowerowa, turystyka religijna o zasięgu lokalnym czy oglądanie ptactwa błotnego.

Fot. 7. Szans dla rozwoju wschodnich regionów upatruje się w turystyce, ratusz na rynku w Zamościu (fot. J. Bański).

Tourism is believed to create opportunities for the development of eastern Poland, town hall on the main square in Zamość (photo by J. Bański).

Obraz turystyki w województwie lubelskim byłby niepełny, gdyby pominąć rolę Lublina. Chociaż w przyjętej w niniejszym opracowaniu typologii nie jest to gmina o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych, to powoli wyrasta na stolicę turystyczną regionu. Stale rośnie liczba cyklicznych imprez organizowanych

w mieście, a niektóre spośród nich zyskały już rozgłos na skalę co najmniej ogólnoeuropejską. Są to między innymi Carnaval Sztuk-Mistrzów, Festiwal Teatrów Europy Środkowej „Śąsiedzi”, Noc Kultury, Inne Brzmienia Art’n’Music Festival, Jarmark Jagielloński, Festiwal Solo Życia, Międzynarodowy Festiwal Muzyki Ludowej „Mikołajki Folkowe” i wiele innych (*Lublin...* 2012a).

Gminy o funkcji turystycznej są w województwie podlaskim stosunkowo równomiernie rozmieszczone. Wskazuje to na brak wyraźnego bieguna rozwoju turystyki w regionie, a jednocześnie na obecność kilku jej rodzajów w różnych jego częściach. W części południowej, na pograniczu województwa mazowieckiego, funkcja turystyczna dominuje w okolicach Podlaskiego Przełomu Bugu. Podobnie jak w przypadku wschodniej Lubelszczyzny turystyka jest tu głównie kwalifikowana. W okolicach Białowieży czynnikiem przyciągającym turystów jest Puszcza Białowieska, jedyny w Europie las pierwotny. Jego walory zostały docenione w skali światowej – Puszcza jest jedynym przyrodniczym reprezentantem Polski na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludzkości. W gminach północnej części województwa funkcja turystyczna jest związana z jeziorami Pojezierza Suwalskiego oraz południowo-wschodniej części Pojezierza Mazurskiego. Przyciągają one turystów, ale z racji położenia w najchłodniejszej części Polski i niedoborów infrastrukturalnych wciąż pozostają daleko w tyle za pobliskimi Mazurami.

Jak wynika z powyższej analizy, turystyka we wschodniej Polsce może pełnić rolę komplementarną w stosunku do innych dziedzin gospodarki. Rozwój pozostałych branż sektora usługowego w regionie, w tym przede wszystkim transportu i handlu, także pozostawia wiele do życzenia. Stan infrastruktury transportowej w regionie jest zły, a tempo prac nad jej rozbudową aż do roku 2010 było raczej niskie. W całym woj. lubelskim nie ma ani jednego kilometra autostrady (stan w 2012 r.), niemal 60% dróg krajowych na jego obszarze ma koleiny, a około jedna czwarta wymaga natychmiastowego remontu (Myna 2010). Znaczące przyspieszenie prac wystąpiło dopiero w przededniu organizacji mistrzostw Europy w 2012 roku w piłce nożnej, jednak – w odróżnieniu od szeregu innych podjętych w kraju inwestycji – w województwie lubelskim przed mistrzostwami nie ukończono żadnej. Dopiero w grudniu 2012 roku oddano do użytku pierwsze w regionie lotnisko.

Czynnikami rozwoju regionu teoretycznie mogłyby stać się bezpośrednie inwestycje zagraniczne. Trudno jednak oczekiwać ich napływu w sytuacji, kiedy stan infrastruktury transportowej pozostawia tak wiele do życzenia. Nawet powstanie oddziału Specjalnej Strefy Ekonomicznej Euro-Park Mielec w Lublinie, wbrew powszechnie artykułowanym oczekiwaniom, nie spowodowało napływu szerokiego strumienia inwestycji. Od 2007 roku, kiedy uruchomiono podstrefę, w Lublinie zezwolenia na prowadzenie działalności uzyskało tylko osiemnaście podmiotów, z których zaledwie trzy rozpoczęły działalność. Zdecydowana większość pozostałych – to niewielkie lubelskie firmy, które w wybudowaniu nowych obiektów na terenie przeznaczonym na działalność Strefy upatrują możliwość obniżenia obciążeń podatkowych, natomiast trudno oczekiwać tu efektu znaczą-

cego wzrostu liczby miejsc pracy (*Lublin...* 2012b). Na terenie województwa lubelskiego są jeszcze trzy podstrefy SSE Euro-Park Mielec: w Zamościu, Lubartowie i Radzynie Podlaskim.

W Polsce znajduje się obecnie czternaście Specjalnych Stref Ekonomicznych. W założeniu miały one stymulować rozwój gospodarczy obszarów zapóźnionych, o niskim potencjale endogenicznym, a także obszarów zagrożonych wzrostem bezrobocia strukturalnego. Polska wschodnia bez wątpienia spełnia oba te warunki, szczególnie pierwszy. Tymczasem na jej obszarze znajdują się zaledwie trzy Strefy: w Mielcu, Tarnobrzegu i w Suwałkach. Poza pierwszą w ujęciu chronologicznym w Polsce strefą mielecką, pozostałym nie udało się przyciągnąć dużych inwestorów. Po części wynika to z presji wywieranej przez potencjalnych inwestorów na zarządzających strefami, aby udostępniili im określone, upatrzone, atrakcyjne lokalizacje pod inwestycje. Brak zgody na takie posunięcie ze strony prowadzących strefy zazwyczaj kończył się ucieczką inwestora za granicę, zmodyfikowano więc zasady funkcjonowania stref. Coraz bardziej się one rozczłonkowują, obejmując w zarząd tereny położone nierzadko na drugim końcu kraju i oferując je inwestorom. W rezultacie dzisiaj to nie inwestor lokalizuje zakład tam, gdzie znajduje się strefa, lecz państwo tworzy strefę tam, gdzie życzy sobie inwestor. Jest to jawnym zaprzeczeniem pierwotnej idei wsparcia regionów potrzebujących za pomocą SSE. Jeden z przykładów to podwrocławskie Kobierzyce¹⁰, gdzie utworzono oddział SSE Tarnobrzeg – dzięki temu jeszcze lepiej rozwija się Wrocław, a Polska wschodnia pozostaje regionem peryferyjnym. Nie ma szans na zmianę tej sytuacji w najbliższych latach.

Jakość infrastruktury transportowej wpływa nie tylko na wielkość inwestycji zagranicznych, ale w pewnym stopniu także na wielkość obrotów w handlu zagranicznym. Województwa wschodniej Polski charakteryzuje niższa od przeciętnej w Polsce intensywność oficjalnych powiązań ekonomicznych z zagranicą, znikomy udział w handlu zagranicznym powiatów przygranicznych, a także powolny wzrost znaczenia tranzytu towarów (Komornicki 2011). Granica wschodnia pełni więc rolę bariery, a nie stymulanty rozwoju. Tylko w gminach z przejściami granicznymi obserwuje się pozytywny wpływ bliskości granicy na rozwój gospodarczy (Bański i in. 2010). Niska gęstość przejść granicznych na wschodniej granicy Polski, w połączeniu z jej rolą jako granicy zewnętrznej Unii Europejskiej powodują, że Polska wschodnia jest obszarem peryferyjnym nie tylko w sensie przestrzennym, ale także w sensie ekonomicznym. Wizy dla przyjeżdżających ze Wschodu, wielokilometrowe kolejki samochodów ciężarowych oczekujących na przekroczenie granicy w obu kierunkach i szereg innych utrudnień formalnych i nieformalnych, głównie po stronie wschodnich sąsiadów Polski, wpływają negatywnie na rozwój handlu, a pośrednio także na ogólny rozwój gospodarczy wschodniej Polski (por. Proniewski i Proniewski 2006).

¹⁰ Powstała tu między innymi największa w Europie fabryka wyświetlaczy ciekłokrystalicznych koncernu LG-Phillips. Wartość inwestycji oszacowano na 500 milionów euro.

5. Jakość i poziom życia w ocenie mieszkańców wschodniej Polski

5.1. Jakość życia mieszkańców regionu w świetle wybranych wskaźników statystycznych

We współczesnej literaturze przedmiotu brak jednoznacznego zdefiniowania pojęć jakości, poziomu oraz warunków i stylu życia. Na ogół jakość życia ocenia się za pomocą mierników subiektywnych, czyli wynikających z badań socjologicznych dotyczących satysfakcji z życia, sytuacji materialnej, zdrowia, podczas gdy poziom życia ocenia się za pomocą mierników obiektywnych (ilościowych), np. poziom i struktura dochodów, wydatków i konsumpcji.

Tradycyjnie wschodnia część Polski jest uważana za najbardziej zmarginalizowany region UE, cechujący się niskim poziomem płac, niekorzystną strukturą dochodów i wydatków ludności oraz znaczną skalą ubóstwa – zarówno skrajnego, jak i subiektywnego (tab. 15). Taka sytuacja, wraz z niekorzystną strukturą gospodarki, wysoką skalą bezrobocia zarejestrowanego oraz liczby pracowników na tzw. śmieciowych umowach – destrukcyjnie wpływa na jakość życia ludności badanego obszaru.

Analizowane województwa cechują się wyraźnie niższym poziomem przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto w stosunku do innych regionów, wynoszącym około 85–90% przeciętnego w kraju. Po porównaniu wynagrodzenia w 2010 roku okazało się, że stosunkowo najkorzystniejsza sytuacja była w sektorze publicznym. W ujęciu przestrzennym w najlepszej sytuacji był powiat łęczyński (woj. lubelskie) oraz miasta: Lublin, Rzeszów i Białystok (ryc. 49).

Wśród badanych regionów w roku 2010 najwyższe dochody osiągały gospodarstwa domowe woj. lubelskiego, wynosiły one jednak około 92% przeciętnej krajowej. W strukturze dochodów przeważają dochody z pracy najemnej, a następnie ze świadczeń społecznych i socjalnych. Szczególnie wysoki udział tego ostatniego typu dochodów cechuje mieszkańców województwa podkarpackiego, gdzie w roku 2010 wynosił on 35,6%, przy przeciętnej w kraju 28,3%.

Wysokość wydatków gospodarstw domowych jest ważnym kryterium oceny zasobności materialnej, przy czym wyjątkowo istotna jest struktura wydatków, w tym wydatki na żywność. Jak się okazuje, mieszkańcy badanych województw przeznaczają obecnie na żywność około 27–29% swoich miesięcznych dochodów, czyli około 2–4% więcej niż przeciętnie w kraju. W rezultacie niewiele mogli oni przeznaczyć na poprawę zdrowia (około 4,6–5% w analizowanych województwach) czy kulturę i wypoczynek (około 6,7–8%).

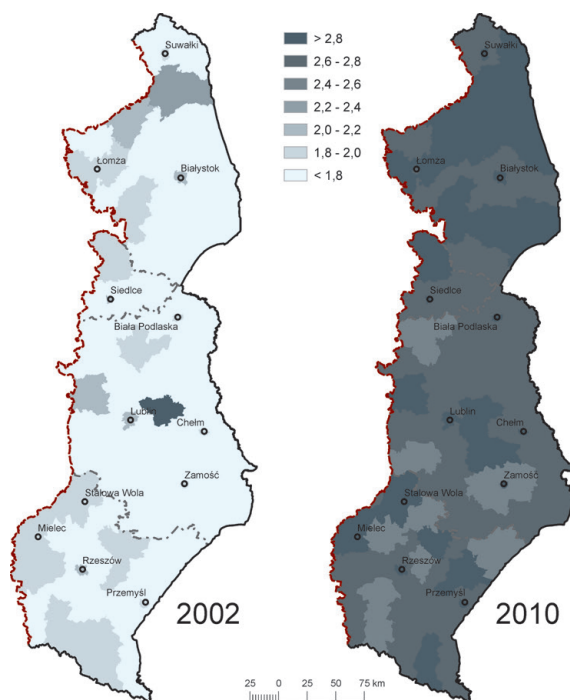
Tabela 15. Wybrane wskaźniki poziomu życia ludności wschodniej Polski na tle kraju w latach 2002–2010*

Wskaźniki	Polska		Woj. lubelskie		Woj. podkarpackie		Woj. podlaskie	
	2002	2010	2002	2010	2002	2010	2002	2010
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto, PLN	2097,8	3224,1	1836,3	2922,6	1788,1	2753,1	1840,2	2854,0
Dochody gospodarstw domowych, PLN na 1 osobę w gospodarstwie domowym								
Ogółem,	664,2	1192,8	581,2	978,5	538,5	907,3	622,2	1103,2
w tym:								
z pracy najemnej	303,1	636,6	232,9	449,1	232,8	473,5	210,6	463,3
z gospodarstwa indywidualnego								
w rolnictwie	33,5	50,3	47,8	87,7	12,9	15,4	101,8	208,1
z pracy na rachunek własny	54,4	109,3	29,6	62,4	34,8	57,9	41,0	67,5
ze świadczeń								
z ubezpieczeń społecznych								
i pomocy społecznej	230,7	337,8	223,3	314,2	226,7	323,1	220,1	312,8
Wydatki gospodarstw domowych, PLN na 1 osobę w gospodarstwie domowym								
Ogółem,	624,9	991,4	570,3	825,5	535,9	820,0	590,6	850,6
w tym:								
żywność	184,6	246,1	173,1	219,2	175,2	228,3	189,8	245,3
zdrowie	28,3	47,4	28,1	37,8	26,2	41,8	26,8	40,9
kultura i rekreacja	40,2	79,8	32,1	58,04	30,9	54,87	34,53	54,22
Warunki mieszkaniowe ludności								
Przeciętna powierzchnia użytkowa mieszkań, m ² na 1 osobę	21,0	24,9	21,5	25,3	20,2	23,3	21,7	26,0
Mieszkania wyposażone w wodociąg, %	95,8	95,5	89,4	88,7	93,3	92,6	92,1	91,2
Mieszkania wyposażone w gaz z sieci, %	56,5	56,4	39,2	41,7	72,2	73,4	29,3	30,3
Mieszkania wyposażone w centralne ogrzewanie, %	78,0	78,5	72,1	72,0	73,0	73,5	75,5	75,4
Spożycie wybranych artykułów żywnościowych, kg na osobę miesięcznie								
Mięso	5,4	5,6	5,3	5,5	4,6	4,8	6,6	6,9
Ryby	0,4	0,4	0,4	0,4	0,3	0,3	0,5	0,6
Oleje i pozostałe tłuszcze	1,6	1,3	1,6	1,3	1,6	1,4	1,6	1,5
Owoce	4,1	3,4	4,3	3,2	3,9	3,3	4,4	3,4
Warzywa	13,0	9,9	13,8	10,6	13,4	10,7	15,5	10,6
Cukier	1,7	1,3	1,8	1,5	2,1	1,6	1,8	1,3
Granice ubóstwa, % gospodarstw domowych								
Skrajne	12,3 ¹	5,7	14,2 ¹	9,1	14,9 ¹	5,7	13,6 ¹	8,9
Relatywne	18,1 ¹	17,1	20,7 ¹	26,6	22,0 ¹	19,3	19,8 ¹	24,8
Ustawowe	18,1 ¹	7,3	20,4 ¹	11,4	22,6 ¹	6,8	19,4 ¹	11,0
Zatrudnienie i bezrobocie, %								
Stopa bezrobocia zarejestrowanego	18,0	12,4	15,7	13,1	16,9	15,4	15,1	13,8
Stopa bezrobocia długotrwalego	48,4	29,1	41,3	32,2	62,5	37,4	52,7	34,0
Liczba pracujących na 1000 ludności	326,7	360,8	331,4	365,8	302,8	371,8	325,6	334,7
Struktura zatrudnienia, w tym:								
przemysł i budownictwo	24,4	27,4	14,0	17,5	19,4	24,5	19,1	20,4
strefa pierwotna	29,4	17,3	53,0	38,8	48,3	33,2	35,5	31,8
sfera usług	46,2	55,3	32,0	43,7	32,3	42,3	45,4	47,8

Wskaźniki zasobów i działalności służby zdrowia								
Liczba łóżek w szpitalu na 10 tys. ludności	49,8	47,4	53,8	52,4	42,0	45,4	49,2	50,2
Liczba ludności na 1 aptekę ogólnodostępną	3979,4	3380,3	3047,2	2717,4	4793,4	3688,9	4347,5	3528,8
Leczeni w szpitalach ogólnych na 1 łóżko w szpitalu	34,9	43,7	35,3	40,9	35,6	42,5	35,0	41,0
Przeciętny pobyt chorego w szpitalu, dni	8,0	5,7	8,1	6,5	8,0	5,8	8,0	5,7
Porady udzielone w ambulatoryjnej opiece zdrowotnej na 1 mieszkańca	6,2	7,4	6,1	7,8	5,7	6,8	6,2	7,9

* z wyłączeniem województwa mazowieckiego.¹ wg stanu na 2005 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Podstawowe dane...* 2003; 2010; *Rocznik statystyczny województw* 2003, 2011; *Biuletyn statystyczny...* 2003, 2011.

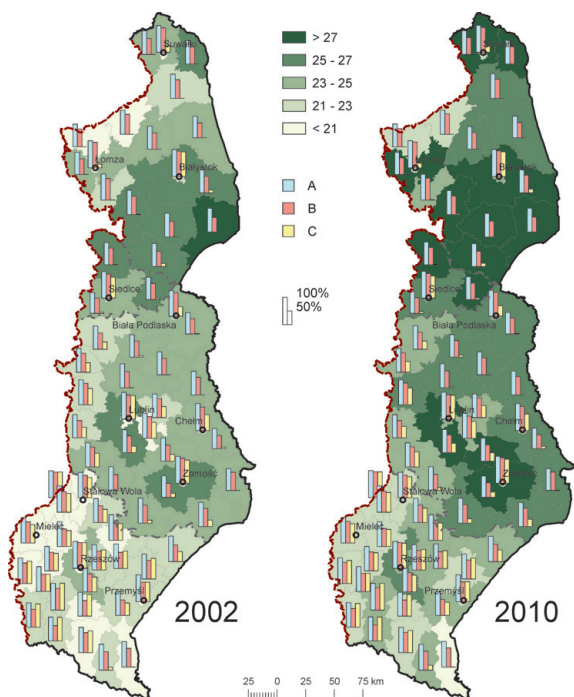
Ryc. 49. Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto (tys. zł) wg powiatów.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Average gross monthly wage (thous. PLN) by counties.

Source: own elaboration based on CSO.

Badany obszar wykazuje szczególne zróżnicowanie przestrzenne, jeśli chodzi o wyposażenie mieszkań w wodociąg, gaz z sieci i ogrzewanie centralne (ryc. 50). Chociaż pod względem przeciętnej powierzchni użytkowej mieszkań przypadającej na 1 osobę najgorsza była sytuacja na Podkarpaciu, jednak wskaźniki wyposażenia mieszkań w podstawowe urządzenia techniczne (wodociąg, centralne ogrzewanie i gaz sieciowy) są tu wyższe niż w pozostałych badanych regionach.

Ryc. 50. Warunki mieszkaniowe na tle powierzchni użytkowej mieszkań, przypadającej na 1 mieszkańca w m² wg powiatów.

A – wodociąg, B – centralne ogrzewanie, C – gaz sieciowy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Housing conditions in relation to usable floor space of dwellings per capita in m² by counties

A – water supply, B – central heating, C – gas network.

Source: own study based on CSO.

Interesujących wniosków na temat poziomu i jakości życia dostarcza samoocena sytuacji materialnej dokonana przez ludność badanych województw. W roku 2010 prawie 23% gospodarstw domowych na terenie Lubelszczyzny określało swoją sytuację materialną jako złą lub raczej złą, podczas gdy w Polsce analogiczną sytuację deklarowało 19,6% gospodarstw (tab. 16). Lepsze od przeciętnej w kra-

ju opinie wyrazili natomiast mieszkańcy woj. podlaskiego. Taką sytuację częściowo tłumaczy najwyższy osiągany przez gospodarstwa domowe poziom dochodów na tle innych badanych województw wschodniej Polski, a także względnie korzystna struktura zatrudnienia ludności.

Tabela 16. Subiektywna ocena sytuacji materialnej gospodarstw domowych ludności wschodniej Polski na tle kraju w 2010 r. (%)*

Ocena	Polska	Woj. lubelskie	Woj. podkarpackie	Woj. podlaskie
Bardzo dobra	2,7	1,3	1,7	4,8
Raczej dobra	22,6	20,2	19,5	25,4
Przeciętna	55,1	55,6	58,6	49,9
Raczej zła	13,4	16,3	14,5	15,2
Zła	6,2	6,7	5,8	4,8

* z wyłączeniem województwa mazowieckiego

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Sytuacja gospodarstw...* 2010.

5.2. Jakość i poziom życia ludności w ocenie mieszkańców wschodniej Polski

W okresie od września 2011 do stycznia 2012 roku przeprowadzono badania ankietowe ludności wschodniej Polski. Kwestionariusz wywiadu składał się z 3 części zawierających: (1) podstawowe informacje o ankietowanych, (2) opinie nt. jakości życia i stanu zdrowia ankietowanych, (3) opinie nt. poziomu i dostępności do usług medycznych (zał. 1). Ankieta została wykonana w losowo dobranych obszarach czterech województw (lubelskiego, podkarpackiego, podlaskiego i wschodniej części mazowieckiego). Wszystkie obszary zostały podzielone na 4 kategorie: miasta wojewódzkie, miasta powiatowe, inne miasta i wsie. Łącznie przeprowadzono 1103 wywiady. Podstawowe informacje o ankietowanych zawiera tabela 17.

Na całym badanym obszarze przeważała grupa gospodarstw o dochodach w granicach 1000–2000 złotych na mieszkańca, co jest zgodne z danymi GUS odnoszącymi się do przeciętnych miesięcznych dochodów w gospodarstwach domowych w Polsce wschodniej (ryc. 51). Największy udział gospodarstw tej grupy jest w miastach wojewódzkich i małych miastach (prawie 46%). W ujęciu przestrzennym najwyższym udziałem gospodarstw z przeciętnymi miesięcznymi dochodami na osobę w przedziale 1000–2000 złotych netto cechuje się województwo podlaskie. Druga co do udziału grupa ankietowanych gospodarstw ma dochody w granicach minimum socjalnego – 500–1000 złotych na osobę.

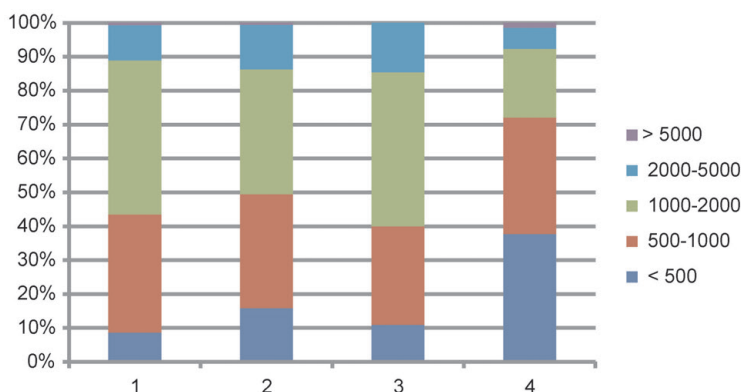

Tabela 17. Charakterystyka osób objętych badaniami ankietowymi (udział respondentów w %).

Grupa cech	Cechy	Kategoria obszaru				
		miasto wojewódzkie	miasto powiatowe	inne miasto	wieś	razem obszary
Płeć	kobieta	76,0	64,8	76,4	73,8	71,4
	mężczyzna	24,0	35,2	23,6	26,2	28,6
Wiek	do 18 lat	0,3	2,7	0,0	4,4	2,5
	18–35 lat	69,3	38,9	26,8	35,5	45,6
	35–60 lat	27,4	51,7	69,6	50,4	45,5
	powyżej 60 lat	3,0	6,7	3,6	9,7	6,5
Stan cywilny	kawaler/panna	47,9	29,0	14,3	29,9	33,8
	żonaty/mężatka	44,9	61,1	78,6	62,3	57,9
	inne	7,3	9,9	7,1	7,8	8,3
Liczba osób w gospodarstwie	1	10,6	6,8	5,5	5,6	7,4
	2	26,9	19,0	18,2	7,8	17,5
	3–4	46,5	56,6	56,4	40,6	48,5
	5 i więcej	15,9	17,6	20,0	45,9	26,6
Liczba dzieci	nie mam	60,2	33,8	21,4	33,2	40,3
	1	17,4	19,3	17,9	9,5	15,5
	2	16,8	29,2	35,7	21,8	23,6
	3	3,9	15,3	19,6	21,5	14,4
	więcej niż 3	1,6	2,4	5,4	14,0	6,1
Wykształcenie	niepełne podstawowe i podstawowe	16,3	3,5	0,0	1,3	6,9
	zasadnicze zawodowe	22,9	11,5	8,9	5,0	13,3
	średnie	40,6	36,6	46,4	36,6	38,4
	niepełne wyższe i wyższe	57,1	48,4	44,6	20,2	41,3
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	48,8	27,6	29,0	19,7	31,0
	pracujący w sektorze państwowym	15,7	36,7	48,4	19,0	25,4
	pracujący na rachunek własny	5,0	7,1	9,7	8,6	7,2
	rolnik	0,3	0,5	0,0	15,3	5,4
	bezrobotny	3,8	5,6	3,2	8,6	6,0
	rencista	0,6	1,8	1,6	3,2	1,9
	emeryt	2,7	5,6	1,6	8,6	5,6
	student	23,1	15,2	6,5	17,0	17,6

Źródło: opracowanie własne.

Najwięcej takich gospodarstw odnotowano w miastach wojewódzkich i na terenach wiejskich (po około 35%). Najgorsza sytuacja pod tym względem jest w woj. podkarpackim (37,6% gospodarstw domowych) i lubelskim (35,4%). W podlaskim udział gospodarstw domowych z wynagrodzeniem 500–1000 złotych na osobę jest wyraźnie niższy i wynosi 28,6%. Szczególnie niepokojąca jest duża liczba gospodarstw domowych z dochodami poniżej 500 złotych na osobę – przede wszystkim na obszarach wiejskich, gdzie takie gospodarstwa stanowią 38% (w miastach wojewódzkich 8,7%). W ujęciu regionalnym w najgorszej sytuacji były gospodarstwa domowe w woj. podkarpackim (31,2%), a w najlepszej w podlaskim (10,6%). Najwyższe przeciętne dochody na osobę (2000–5000 zł) zanotowano w małych miastach (14,5% gospodarstw domowych) i miastach powiatowych (13,2%). Dotyczyło to przede wszystkim ankietowanych gospodarstw w woj. mazowieckim (18%) i podlaskim (13%). Nieliczna była grupa dochodowa powyżej 5000 złotych na osobę: 0,7% gospodarstw domowych w miastach wojewódzkich i 1,4% na obszarach wiejskich.

Ryc. 51. Wysokość miesięcznych dochodów netto w gospodarstwach domowych na osobę, zł
1 – miasto wojewódzkie, 2 – miasto powiatowe, 3 – inne miasto, 4 – wieś

Monthly net income of households in PLN per capita.

1 – voivodship capital city, 2 – county capital city, 3 – other city, 4 – rural area.

Wyniki badań wykazały, że najlepszą sytuację materialną (dochody powyżej 2000 złotych netto na osobę w gospodarstwie domowym) ma ludność w wieku produkcyjnym, pracująca na rachunek własny i posiadająca nieliczne potomstwo. Z kolei w grupie żyjących poniżej minimum egzystencji przeważały osoby bezrobotne lub rolnicy w gospodarstwach wielodzietnych (tab. 18).

W strukturze dochodów ludności badanych województw przeważały dochody pochodzące z pracy (około 77%), a następnie inne (np. wynajem mieszkania, pomoc krewnych, własne oszczędności) oraz emerytury. Około 4,5% badanych respondentów wykazało brak jakichkolwiek dochodów, co może wskazywać, że osoby te są na utrzymaniu innych osób (tab. 19).

Tabela 18. Miesięczne dochody netto na głowę w gospodarstwach domowych wg wybranych cech respondentów.

Grupa cech	Cechy	Udział respondentów wg grup dochodowych (%)				
		do 500 zł	500–1000 zł	1000–2000 zł	2000–5000 zł	powyżej 5000 zł
Stan cywilny	kawaler/panna	25,9	33,8	31,1	9,0	0,3
	żonaty/mężatka	18,7	33,4	35,7	10,9	1,3
	inne	15,4	38,5	36,3	9,9	0,0
Liczba posiadanych dzieci	nie mam	21,5	31,6	36,2	10,5	0,2
	1	13,2	28,1	43,1	15,6	0,0
	2	15,8	37,8	35,1	10,0	1,2
	3	23,5	39,9	26,8	7,2	2,6
	więcej niż 3	50,8	33,8	13,8	1,5	0,0
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	15,9	28,4	44,1	10,5	1,1
	pracujący w sektorze państwowym	8,7	31,0	44,7	15,3	0,3
	pracujący na rachunek własny	20,0	29,4	30,6	18,8	1,2
	rolnik	40,0	38,5	12,3	6,2	3,1
	bezrobotny	65,2	20,3	10,1	2,9	1,4
	rencista	33,3	45,8	16,7	4,2	0,0
	emeryt	5,9	60,3	30,9	1,5	1,5
	student	29,9	45,5	18,5	5,7	0,5
Wykształcenie	niepełne podstawowe i podstawowe	32,0	40,0	24,0	1,3	2,7
	zasadnicze zawodowe	43,2	34,9	20,5	1,4	0,0
	średnie	19,9	37,6	31,8	10,0	0,7
	niepełne wyższe i wyższe	12,4	29,4	42,5	14,8	0,9

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 19. Źródła dochodów ankietowanych osób wg województw i kategorii obszarów (%)*

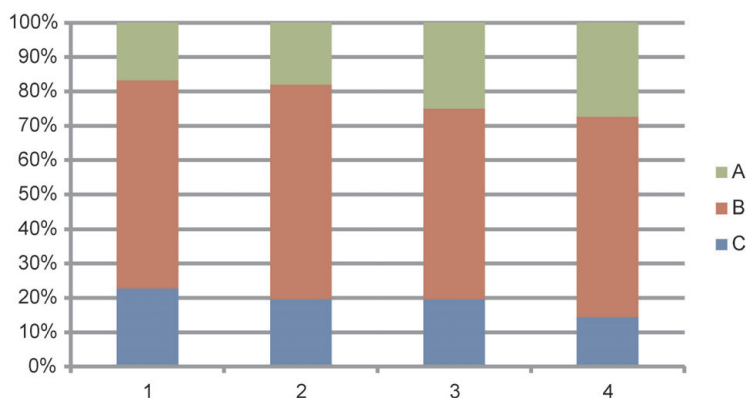
Obszary badawcze	Dochody z pracy	Renta	Emerytura	Stypendium	Zasiłki i inne świadczenia socjalne	Inne dochody	Brak dochodów
Miasto wojewódzkie	81,9	5,9	4,9	10,2	8,9	14,1	4,3
Miasto powiatowe	80,8	6,9	10,4	8,3	4,5	12,0	3,2
Inne miasto	94,6	0,0	5,4	1,8	3,6	7,1	3,6
Obszary wiejskie	67,1	6,9	13,5	10,2	14,1	10,2	6,4
Woj. lubelskie	78,9	4,9	9,2	6,2	9,2	11,1	3,3
Woj. podkarpackie	65,2	7,8	7,5	12,9	10,0	13,2	10,3
Woj. podlaskie	91,7	4,9	10,2	8,6	5,9	9,6	1,2
Woj. mazowieckie	61,5	13,2	17,6	9,9	14,3	18,7	1,1
Ogółem	77,2	6,4	9,7	9,2	8,9	11,9	4,5

* respondent mógł wybrać jedną lub kilka odpowiedzi.

Źródło: opracowanie własne.

Bardzo niepokojący jest wysoki udział osób korzystających z różnego rodzaju zasiłków i innych świadczeń socjalnych na terenach wiejskich (14% badanych respondentów); w pewnym stopniu dotyczy to też miast wojewódzkich (8,9%). W ujęciu regionalnym, najlepszą sytuację ma ludność woj. podlaskiego, gdzie dochody z pracy najemnej stanowią prawie 92%. Z kolei w woj. podkarpackim aż 10% gospodarstw domowych nie ma stałych dochodów, a następnie 13% ma dochody z innych, mało stabilnych źródeł.

W przeważającej części badanych gospodarstw domowych poziom dochodów wystarcza tylko na zaspokojenie ich podstawowych potrzeb – wyżywienia i stałych opłat. Najwięcej takich gospodarstw odnotowano w miastach powiatowych (62,4%) i wojewódzkich (60,5%), a w ujęciu regionalnym w woj. podkarpackim (63%). Członkowie stosunkowo wielu gospodarstw domowych stwierdzili, że poziom ich dochodów nie wystarcza na zaspokojenie podstawowych potrzeb; największy udział takich gospodarstw jest na terenach wiejskich (27%) oraz w małych miastach (25%). Wśród badanych regionów najwięcej jest takich gospodarstw w woj. mazowieckim (25%) i lubelskim (20%) (ryc. 52). Liczba gospodarstw domowych, w których dochody wystarczają nie tylko na zaspokojenie podstawowych potrzeb, lecz także na inne wydatki, okazała się niewielka.

Ryc. 52. Dochody wg poziomu zaspokojenia potrzeb gospodarstw domowych w wschodniej Polsce.

A – wystarcza na podstawowe potrzeby i inne dodatkowe wydatki, B – wystarcza na podstawowe potrzeby, C – nie wystarcza na podstawowe potrzeby. 1 – miasto wojewódzkie, 2 – miasto powiatowe, 3 – inne miasto, 4 – wieś.

Income by the level of meeting households' needs in eastern Poland.

A – sufficient for basic needs and other additional expenses, B – sufficient for basic needs, C – not sufficient for basic needs. 1 – voivodship capital city, 2 – county capital city, 3 – other city, 4 – rural area.

Odzwierciedleniem jakości życia są m.in. wzorce konsumpcyjne i struktura żywienia. W badaniu ankietowym zapytano o rodzaj produktów żywnościowych spożywanych w ciągu ostatniego tygodnia, wyróżniając następujące artykuły spożywcze: mięso i produkty mięsne, ryby i owoce morza, mleko i produkty mleczne, świeże warzywa i owoce, a także świeże soki. Są to artykuły żywnościowe niezbędne do zdrowego funkcjonowania organizmu. Na przykład, niskie spożycie mleka i przetworów mlecznych, przyczyniające się do niedoboru wapnia, zwiększa ryzyko zachorowalności na osteoporozę pierwotną, a niskie spożycie owoców i warzyw prowadzi do niedoboru niektórych witamin, zwłaszcza A, B2, PP, E (Gulbicka 2000).

W badaniu zaznaczyła się wyraźna różnica pomiędzy miastami i obszarami wiejskimi na korzyść tych pierwszych (tab. 20). Z wyjątkiem mleka i produktów mlecznych oraz świeżych soków pozostałe artykuły żywnościowe są rzadziej spożywane w gospodarstwach domowych na wsi. Szczególnie duże różnice dotyczą ryb i owoców morza, które nie są popularne w jadłospisie mieszkańców wsi. Zaskakujące jest także niższe spożycie w gospodarstwach wiejskich świeżych warzyw i owoców. Wśród badanych województw najkorzystniejsza sytuacja jest w woj. podlaskim, gdzie struktura spożywanej żywności jest najbardziej zrównoważona. Wniosek ten potwierdza subiektywną ocenę sytuacji materialnej gospodarstw domowych, w której podlaskie wypadło lepiej od innych regionów wschodniej Polski. Jest to także potwierdzeniem lepszej kondycji materialnej badanych gospodarstw Podlasia, w których zdecydowanie przeważają dochody z pracy.

Ogólnie można stwierdzić, że w strukturze spożywanych produktów żywnościowych w gospodarstwach domowych wschodniej Polski przeważa mięso i jego przetwory oraz mleko i produkty mleczne. Zbyt mało spożywa się warzyw i świeżych soków, a szczególnie ryb i owoców morza, ale to dotyczy również innych regionów kraju. Sporadyczne spożywanie tych ostatnich jest wynikiem braku tradycji, ale także stosunkowo wysokich cen.

Innym elementem odzwierciedlającym jakość życia jest szeroko pojęta kultura i rekreacja. Respondentom zadano szereg pytań dotyczących sposobu spędzania wolnego czasu, korzystania z aktywności ruchowej, powodów podejmowania aktywności ruchowej, a także korzystania z urlopów wypoczynkowych.

Zadeklarowane formy spędzania czasu wolnego przez mieszkańców wschodniej Polski wskazują na przewagę pasywnych sposobów wypoczynku, tj. oglądanie telewizji (55% badanych), wizytę u znajomych (40%) bądź korzystanie z komputera (36%). Zaznaczyła się także różnica pomiędzy dużymi miastami, gdzie formy wypoczynku są bardziej zróżnicowane, a małymi miastami, których mieszkańcy najwięcej czasu wolnego poświęcają oglądaniu telewizji i czytaniu książek oraz wsiami, w których najwięcej czasu spędza się przed telewizorem i na odwiedzinach znajomych (tab. 21). Popularność telewizji wśród mieszkańców wsi potwierdzają badania T. Panka i J. Czapińskiego (*Diagnoza społeczna...* 2011), według których osoby z niskimi wskaźnikami cywilizacyjnymi (niskim wykształceniem, niskimi dochodami i słabym wyposażeniem gospodarstw domowych w no-

woczesne technologie komunikacyjne) uczestniczą w kulturze niemal wyłącznie w jednej formie – poprzez oglądanie telewizji. Jednocześnie na obszarach wiejskich odnotowano najmniejszy udział osób czytających książki – zaledwie 28%; w przypadku małych miast i miast powiatowych wartości były wyższe o 10%.

Tabela 20. Struktura wybranych produktów żywnościowych spożywanych przez ankietowanych (%)*

Obszary badawcze	Mięso i produkty mięsne	Ryby i owoce morza	Mleko i produkty mleczne	Świeże warzywa	Świeże owoce	Świeże soki
Miasto wojewódzkie	95,1	43,4	85,2	81,3	82,9	33,9
Miasto powiatowe	93,3	47,5	85,3	78,7	82,9	36,3
Inne miasto	92,9	60,7	80,4	78,6	87,5	35,7
Wieś	92,3	35,9	82,3	72,4	76,8	33,7
Woj. lubelskie	94,3	38,5	86,7	81,8	83,2	32,5
Woj. podkarpackie	90,9	32,9	80,6	68,3	79,0	34,5
Woj. podlaskie	95,4	59,3	84,3	84,6	85,2	38,6
Woj. mazowieckie	92,3	39,6	84,6	64,8	67,0	31,9
Ogółem	93,5	43,1	84,0	77,3	81,2	34,8

* respondent mógł wybrać jedną lub kilka odpowiedzi.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 21. Forma spędzania czasu wolnego przez mieszkańców wschodniej Polski wg kategorii obszaru.

Kategoria obszaru	Aktywny odpoczynek	Wizyta u znajomych	Czytanie książek	Komputer	Oglądanie telewizji	Inne
Miasto wojewódzkie	41,1	45,7	32,2	47,4	48,0	7,9
Miasto powiatowe	36,3	38,4	35,5	35,5	57,3	12,3
Inne miasto	35,7	21,4	39,3	25,0	51,8	12,5
Wieś	30,1	40,3	28,2	29,0	58,0	8,6
Ogółem	35,6	40,3	32,3	36,1	54,8	9,8

* pytany mógł wybrać jedną lub kilka odpowiedzi.

Źródło: opracowanie własne.

Przeanalizowano sposób spędzania czasu wolnego w zależności od płci, wieku, stanu cywilnego i statusu zawodowego. Dla mężczyzn dominującymi formami wypoczynku było oglądanie telewizji (51%), komputer (45%) oraz wypoczynek aktywny (43%), kobiety zaś preferowały oglądanie telewizji (56%), wizytę u znajomych (42%) i czytanie książek (37%). Wśród osób aktywnie spędzających czas wolny przeważają młodzi ludzie w wieku 18–35 lat, będący w stanie wolnym i pracujący w sektorze państwowym lub na rachunek własny. Najważniejszą formą aktywności wśród najmłodszych, studentów oraz osób stanu wolnego jest wizyta u znajomych. Z kolei czytanie książek preferowały osoby w wieku dojrzałym i starszym, pracujące w sektorze państwowym i emeryci. Najbardziej „uzależnioną” od telewizji grupą są emeryci (prawie 81%), renciści i osoby bezrobotne, dla których często telewizja jest jedyną rozrywką i sposobem na „zabicie czasu”. Korzystanie z komputera jako sposób spędzania czasu wolnego, wybierali najczęściej mężczyźni i osoby młode (tab. 22).

Tabela 22. Forma spędzania czasu wolnego przez mieszkańców wschodniej Polski wg wybranych cech ankietowanych osób (%).

Grupa cech	Cechy	Aktywny odpoczynek	Wizyta u znajomych	Czytanie książek	Komputer	Oglądanie telewizji	Inne
Płeć	kobieta	32,7	41,8	36,9	32,6	56,2	11,2
	mężczyzna	42,8	36,1	20,8	45,1	51,1	6,4
Wiek	do 18 lat	25,9	59,3	22,2	51,9	48,2	7,4
	18–35 lat	39,5	53,6	29,0	53,0	44,1	9,1
	35–60 lat	34,3	29,3	36,4	22,7	62,7	9,4
	powyżej 60 lat	20,8	15,3	30,6	2,8	77,8	18,1
Stan cywilny	kawaler/panna	37,9	57,3	29,3	57,3	40,9	8,3
	żonaty/mężatka	37,3	31,7	33,5	26,5	61,6	10,6
	inne	15,2	31,5	34,8	18,5	64,1	10,9
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	36,5	47,5	29,0	38,1	54,4	9,7
	pracujący w sektorze państwowym	40,7	33,8	43,6	32,1	57,4	11,2
	pracujący na rachunek własny	43,0	39,5	24,4	36,1	58,1	10,5
	rolnik	23,1	41,5	20,0	18,5	66,2	9,2
	bezrobotny	31,5	34,3	28,8	30,1	64,4	8,2
	rencista	25,0	20,8	25,0	16,7	75,0	12,5
	emeryt	16,2	19,1	33,8	5,9	80,9	20,6
	student	33,6	57,9	30,8	59,8	36,0	5,6

Źródło: opracowanie własne.

Bardzo ważnym elementem utrzymania dobrej kondycji psychofizycznej jest aktywność ruchowa. Ogółem na badanym obszarze przeważały następujące formy aktywności ruchowej: spacer (siedem na dziesięć badanych osób), jazda na rowerze (prawie co trzecia osoba) i gimnastyka. Najmniej popularnymi formami aktywności ruchowej były z kolei bieganie, gry zespołowe i taniec (tab. 23). Największa aktywność ruchową wykazują mieszkańcy miast wojewódzkich i powiatowych.

Tabela 23. Formy aktywności ruchowej mieszkańców wschodniej Polski wg kategorii obszaru (%)^{*}

Obszary badawcze	Spacer	Taniec	Jazda rowerem	Gimnastyka	Pływanie	Bieganie	Gry zespołowe	Inne
Miasto wojewódzkie	75,0	13,2	33,2	20,4	18,8	10,5	8,6	10,2
Miasto powiatowe	74,7	9,1	36,5	17,3	12,8	8,8	11,7	6,9
Inne miasto	78,6	5,4	46,4	10,7	8,9	5,4	7,1	0,0
Wieś	61,3	8,8	47,8	7,7	7,2	6,1	8,6	6,6
Ogółem	70,7	10,0	39,8	14,6	12,4	8,2	9,6	7,3

^{*} respondent mógł wybrać jedną lub kilka odpowiedzi.

Źródło: opracowanie własne.

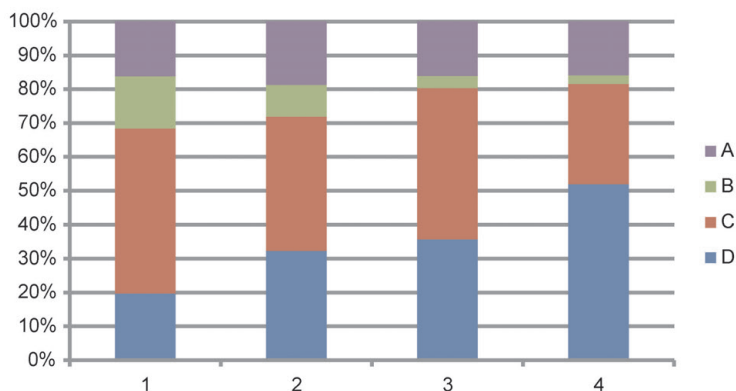
Wśród powodów podejmowania aktywności ruchowej przeważa chęć poprawy samopoczucia (około 57% pytanych), zwiększenia sprawności (50%), a także potrzeba pozbycia się nadmiaru masy ciała (27%). Spacer jako podstawową formę aktywności ruchowej wybierają najczęściej kobiety i osoby starsze (tab. 24), natomiast wśród osób młodszych popularne są gry zespołowe, biegi i taniec. Dzięki licznym programom telewizyjnym promującym taniec staje się on coraz bardziej popularną formą aktywności ruchowej w Polsce. Wybierają go częściej kobiety oraz osoby młode, a jeśli chodzi o poziom wykształcenia – dobrze wykształcone.

Ważnym wskaźnikiem jakości życia jest forma i częstota urlopu wypoczynkowego. Większość ankietowanych osób na wsi (52% pytanych) i duża część w małych miastach (36%) w ogóle nie wyjeżdża na urlop, zaś wśród deklarujących wyjazdy przeważają osoby wykorzystujące tę formę wypoczynku raz w roku. W dużych miastach istnieje grupa osób (9% w miastach powiatowych i 16% w miastach wojewódzkich) korzystająca z urlopu wypoczynkowego częściej niż raz w roku (ryc. 53).

Tabela 24. Formy aktywności ruchowej mieszkańców wschodniej Polski j wg wybranych cech respondentów (%).

Grupa cech	Cechy	Spacer	Taniec	Jazda rowem	Gimnastyka	Pływanie	Biegi	Gry zespołowe	Inne
Płeć	kobieta	76,6	10,9	42,8	15,0	10,4	4,9	4,2	5,3
	mężczyzna	55,9	7,7	32,3	13,4	17,6	16,3	23,3	12,5
Wiek	do 18 lat	74,1	33,3	51,9	14,8	14,8	22,2	25,9	3,7
	18–35 lat	70,0	13,7	34,9	17,9	15,9	13,3	15,1	9,9
	35–60 lat	70,3	6,2	44,8	12,1	10,4	3,2	4,6	5,6
	powyżej 60 lat	76,4	1,4	34,7	8,3	1,4	1,4	0,0	1,4
Wykształcenie	niepełne podstawowe i podstawowe	66,2	7,8	52,0	6,5	7,8	9,1	9,1	5,2
	zasadnicze zawodowe	69,4	5,4	34,0	4,8	3,4	3,4	5,4	5,4
	średnie	68,3	8,3	40,8	14,9	9,7	8,8	10,2	5,7
	niepełne wyższe i wyższe	74,1	13,2	38,9	18,7	18,7	9,0	10,6	9,7

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 53. Wykorzystanie urlopu wypoczynkowego wśród ankietowanych osób wg kategorii obszaru.

A – raz na kilka lat, B – częściej niż raz na rok, C – raz w roku, D – nie wyjeżdżam. 1 – miasto wojewódzkie, 2 – miasto powiatowe, 3 – inne miasto, 4 – wieś.

The use of vacation entitlement among respondents by area category.

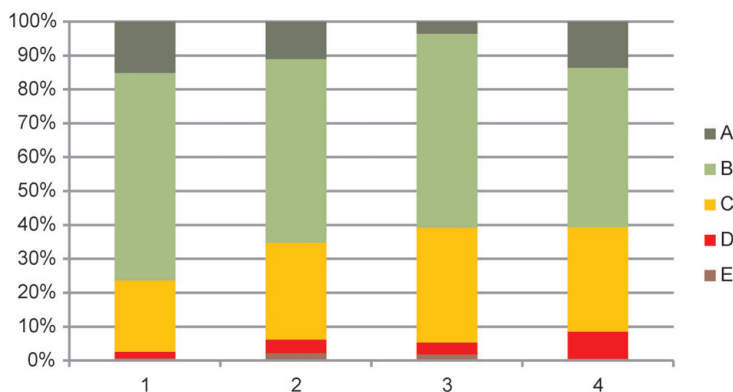
A – once every few years, B – more than once a year, C – once a year, D – not leaving.

1 – voivodship capital city, 2 – county capital city, 3 – other city, 4 – rural area.

Według W. Sęk (1993) zdrowie zajmuje jedno z najważniejszych miejsc w charakterystyce jakości życia ludności. Wskaźniki samooceny zdrowia mogą służyć jako mierniki stanu zdrowia i jakości życia społeczeństwa. Na całym badanym

obszarze 6% ludności oceniło stan swojego zdrowia jako zły i bardzo zły, zaś jako dobry i bardzo dobry – 66,5%. Wyraźne jest zróżnicowanie zależne od kategorii badanego obszaru oraz od regionu.

Najgorzej oceniła swój stan zdrowia ludność obszarów wiejskich – 8,6% pytanych jako zły i bardzo zły. W miastach wojewódzkich takich osób było 2,7%, jednocześnie największa grupa osób uznała stan swego zdrowia za dobry lub bardzo dobry (ryc. 54).

Ryc. 54. Samoocena stanu zdrowia mieszkańców wschodniej Polski wg kategorii obszaru.

A – bardzo dobry, B – dobry, C – przeciętny, D – zły, E – bardzo zły. 1 – miasto wojewódzkie, 2 – miasto powiatowe, 3 – inne miasto, 4 – wieś.

Self-assessment of health condition among the inhabitants of eastern Poland by area category.

A – very good, B – good, C – mediocre, D – bad, E – very bad

1 – voivodship capital city, 2 – county capital city, 3 – other city, 4 – rural area.

Na podstawie danych ankietowych obliczono syntetyczny wskaźnik samooceny stanu zdrowia ludności (W)¹¹ (tab. 25), według którego w najlepszej kondycji zdrowotnej jest ludność dużych miast. Różnica wartości tego wskaźnika pomiędzy miastami wojewódzkimi a obszarami wiejskimi jest aż czterokrotna, na korzyść miast. W przekroju regionalnym najlepszym stanem zdrowia cieszą się mieszkańcy Podkarpacia i Podlasia.

Ocena stanu zdrowotności ludności Polski wschodniej jest powiązana z wiekiem ankietowanych osób, wykształceniem, charakterem pracy i poziomem posiadanych dochodów oraz z płcią. Najgorzej oceniły swoją kondycję zdrowotną osoby w wieku starszym, z wykształceniem niepełnym podstawowym i podstawowym, renciści, emeryci, rolnicy i osoby bezrobotne lub z dochodami poniżej bądź w granicach minimum socjalnego. Na ocenę zdrowia rzutuje więc w znacznym stopniu sytuacja ekonomiczna osób, która kształtuje też odpowiedni poziom kultury zdrowotnej.

¹¹ Wyraża on stosunek osób oceniających stan swego zdrowia jako bardzo dobry lub dobry do osób oceniających ten stan jako zły lub bardzo zły (wg metodologii Ševčuk 2003).

Tabela 25. Wskaźnik syntetyczny samooceny stanu zdrowia mieszkańców (W) wschodniej Polski.

Obszary badawcze	Udział osób (%) oceniających stan swojego zdrowia jako dobry lub bardzo dobry (Wdz)	Udział osób (%) oceniających stan swego zdrowia jako zły lub bardzo zły (Wzz)	Wskaźnik syntetyczny samooceny stanu zdrowia ludności, $W=Wdz/Wzz$
Miasta wojewódzkie	76,3	2,7	28,3
Miasta powiatowe	65,3	6,2	10,5
Inne miasta	60,7	5,4	11,2
Obszary wiejskie	60,7	8,6	7,1
Woj. lubelskie	63,7	9,0	7,1
Woj. podkarpackie	70,8	3,2	22,1
Woj. podlaskie	68,2	3,4	20,1
Woj. mazowieckie	56,1	13,2	4,3
Ogółem	66,5	6,0	11,1

Źródło: opracowanie własne.

Osoby cieszące się dobrym lub bardzo dobrym stanem zdrowia to osoby do 35 roku życia, dobrze wykształcone i posiadające stabilne dochody (pracujący w sektorze państwowym, prywatnym i na rachunek własny). Osoby o najwyższych dochodach (co najmniej 2 tys. złotych na osobę w gospodarstwie domowym) oceniają najlepiej swój stan zdrowia (tab. 26).

W badaniu ankietowym zapytano respondentów o przebyte w ciągu ostatnich lat choroby społeczne i cywilizacyjne (tab. 27). W strukturze chorób oraz stanów chorobowych dominowały silne bóle, których doświadczyło aż 22% badanych osób, choroby układu kostno-stawowego (18%), choroby układu krążenia i trawiennego (15%), choroby układu oddechowego i alergię (14%) oraz choroby tarczycy (6%).

W przypadku chorób o podłożu cywilizacyjnym, takie jak alergię czy astmę, to gorszą kondycją zdrowotną cechowali się mieszkańcy dużych miast. W przypadku zachorowalności na choroby endokrynologiczne – tarczycę i cukrzycę – częściej zapadają na nie mieszkańcy wsi i małych miast, co można wytłumaczyć niższym poziomem kultury zdrowotnej i mniejszą dbałością o działania profilaktyczne, a także gorszą dostępnością do wyspecjalizowanych w tym zakresie placówek służby zdrowia.

Dane na temat zdrowia psychicznego wskazują na częstsze występowanie przewlekłych stanów lękowych i depresji wśród mieszkańców obszarów wiejskich. Wiązać to można z powszechnym na tych terenach ubóstwem, zwłaszcza strukturalnym, długotrwałym bezrobociem i rosnącym napięciem psychospołecznym spowodowanym brakiem perspektyw.

Tabela 26. Samoocena stanu zdrowia mieszkańców wschodniej Polski wg wybranych cech respondentów (%).

Grupa cech	Cechy	Bardzo zły	Zły	Przeciętny	Dobry	Bardzo dobry
Płeć	kobieta	0,8	5,2	27,6	56,0	10,5
	mężczyzna	2,2	3,8	27,5	48,6	17,9
Wiek	do 18 lat	4,0	0,0	24,0	56,0	16,0
	18–35 lat	1,6	1,0	16,6	60,9	20,0
	35–60 lat	0,8	5,4	35,3	52,2	6,2
	powyżej 60 lat	0,0	29,2	52,8	15,3	2,8
Stan cywilny	kawaler/panna	1,6	1,6	19,2	58,0	19,5
	żonaty/mężatka	1,1	6,0	30,0	53,5	9,5
	inne	0,0	9,9	44,0	39,6	6,6
Wykształcenie	niepełne podstawowe i podstawowe	1,3	23,4	35,1	32,5	7,8
	zasadnicze zawodowe	0,7	8,8	41,5	42,2	6,8
	średnie	0,7	3,6	28,2	52,4	15,1
	niepełne wyższe i wyższe	1,5	1,5	21,4	62,6	13,0
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	0,8	1,9	26,0	59,0	12,3
	pracujący w sektorze państwowym	1,0	2,3	27,1	59,4	10,2
	pracujący na rachunek własny	0,0	4,7	31,4	47,7	16,3
	rolnik	0,0	13,8	38,5	40,0	7,7
	bezrobotny	2,7	9,6	32,9	41,1	13,7
	rencista	0,0	37,5	50,0	12,5	0,0
	emeryt	0,0	27,9	55,9	14,7	1,5
	student	2,4	0,5	17,1	60,7	19,4
Poziom (ew. osiągniętych) dochodów w zł	do 500	0,9	7,6	30,7	51,6	9,3
	500–1000	1,9	6,8	30,6	48,9	11,7
	1000–2000	0,5	3,0	24,5	57,0	15,1
	2000–5000	1,8	0,0	20,0	65,5	12,7
	powyżej 5000	0,0	0,0	22,2	55,6	22,2

Źródło: opracowanie własne.

W badaniu ankietowym znalazło się też pytanie o ocenę jakości życia. Zdaniem J. Rutkowskiego (1991) ocena subiektywna jest najbardziej adekwatnym miernikiem jakości życia, ponieważ pozwala zbadać z jednej strony poziom życia ludności, a z drugiej – szereg innych czynników, nieuchwytnych statystycznie. T. Słaby (1994, s. 41) stwierdza, że „...oceny i odczucia ludzi rozpatrywane statystycznie, a więc w masie, tracą swój subiektywny, indywidualny wymiar i stają się w pełni obiektywnym zjawiskiem społecznym, nie mniej istotnym, niż obiektywne warunki bytu i konsumpcja”.

Tabela 27. Udział respondentów, którzy chorowali w ciągu ostatnich trzech lat poprzedzających badanie w ogólnej liczbie respondentów wg kategorii obszaru (%)*

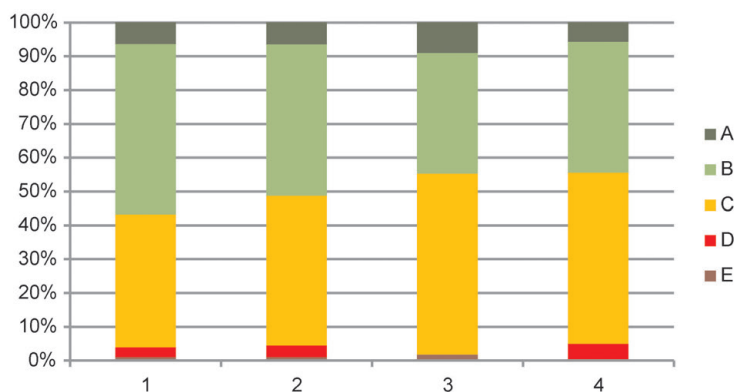
Obszary badawcze	Rodzaje chorób													
	alergia	astma	choroby układu krążenia	choroby układu trawiennego	choroby układu oddechowego	cukrzyca	choroby układu kostnowęzowego	choroby tarczycy	silne bóle	przewlekłe stany lękowe	depresja	trwały uraz	nowotwory złośliwe	inne choroby
Miasto wojewódzkie	17,8	4,3	9,9	12,8	13,5	2,3	11,2	7,6	27,0	2,0	1,0	3,6	0,7	13,2
Miasto powiatowe	14,9	4,3	16,8	14,7	18,7	2,9	21,1	5,3	20,5	2,4	2,7	3,5	1,6	11,7
Inne miasto	12,5	0,0	23,2	26,8	17,9	0,0	14,3	8,9	14,3	0,0	3,6	0,0	0,0	8,9
Wieś	11,1	3,0	16,6	14,4	8,3	3,0	20,2	5,8	21,0	3,3	5,3	3,6	0,6	16,3
Woj. lubelskie	15,2	3,8	17,3	15,5	14,9	3,3	22,8	7,1	23,3	1,9	2,2	3,8	1,4	13,0
Woj. podkarpackie	13,2	3,1	12,5	10,0	11,9	1,3	12,2	4,7	23,2	4,1	3,1	4,4	0,3	15,4
Woj. podlaskie	14,5	3,1	14,5	17,6	13,3	2,2	17,6	9,0	22,5	1,5	3,4	1,5	0,6	12,7
Woj. mazowieckie	13,2	7,7	17,6	16,5	17,6	6,6	15,4	0,0	12,1	2,2	5,5	5,5	2,2	12,1
Ogółem	14,2	3,7	15,1	14,6	13,8	2,6	17,6	6,4	22,1	2,5	3,1	3,5	0,9	13,5

* respondent mógł wybrać jedną lub kilka odpowiedzi.

Źródło: opracowanie własne.

Najwyżej ocenili jakość życia mieszkańcy miast wojewódzkich – na dobrą lub bardzo dobrą wskazała łącznie ponad połowa pytaných (ryc. 55). Z kolei najmniej korzystnie oceniają swoją sytuację mieszkańcy wsi i małych miast. Różnice pomiędzy poszczególnymi kategoriami obszarów nie są jednak duże. Jeśli chodzi o przekrój regionalny, to najkorzystniejszą ocenę jakości życia wyrazili mieszkańcy woj. podlaskiego, zaś najmniej korzystną – wschodniej części woj. mazowieckiego (ryc. 56).

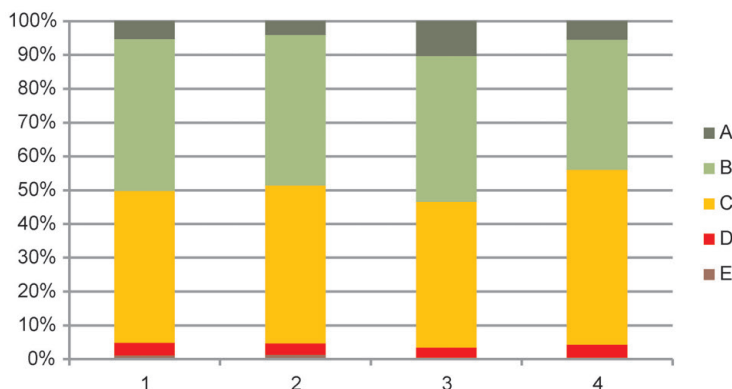
Ocena jakości życia jest zależna od cech respondentów. Na przykład większy udział mężczyzn wskazuje na złą i bardzo złą sytuację (6,5% przy 3,6% w przypadku kobiet), ale równocześnie większy odsetek mężczyzn jest zadowolonych z jakości życia (47% przy 42,4% kobiet). Większe różnice w ocenie jakości życia zaobserwowano w odniesieniu do wieku ankietowanych i ich stanu cywilnego oraz – co ciekawe – do liczby posiadanych dzieci. Młodzież, osoby stanu wolnego i bezdzietne lepiej oceniają jakość życia niż osoby starsze, będące w stanie małżeńskim oraz osoby wielodzietne.

Ryc. 55. Jakość życia w ocenie ankietowanych mieszkańców wschodniej Polski wg kategorii obszaru.

A – bardzo dobra, B – dobra, C – przeciętna, D – zła, E – bardzo zła. 1 – miasto wojewódzkie, 2 – miasto powiatowe, 3 – inne miasto, 4 – wieś.

Life quality according to respondents in eastern Poland by area category. A – very good, B – good, C – mediocre, D – bad, E – very bad. 1 – voivodship capital city, 2 – county capital city, 3 – other city, 4 – rural area.

Ryc. 56. Jakość życia w ocenie ankietowanych mieszkańców wschodniej Polski wg województw. A – bardzo dobra, B – dobra, C – przeciętna, D – zła, E – bardzo zła. 1 – woj. lubelskie, 2 – woj. podkarpackie, 3 – woj. mazowieckie, 4 – woj. podlaskie.

Life quality according to respondents in eastern Poland by voivodships. A – very good, B – good, C – mediocre, D – bad, E – very bad. 1 – Lubelskie Voivodship, 2 – Podkarpackie Voivodship, 3 – Mazowieckie Voivodship, 4 – Podlaskie Voivodship.

Ocena jakości życia jest też wyraźnie zależna od wykształcenia i statusu zawodowego. Osoby dobrze wykształcone, o stabilnym zatrudnieniu oceniają ją lepiej (ponad połowa wskazuje na sytuację dobrą i bardzo dobrą) niż rolnicy, osoby bezrobotne i renciści, wśród których większość ocenia jakość życia jako przeciętną (tab. 28).

Tabela 28. Ocena jakości życia ankietowanych mieszkańców wschodniej Polski wg wybranych cech respondentów.

Grupa cech	Cechy	Udział badanych respondentów (%) w ogólnej liczbie respondentów odpowiedniej grupy wg samooceny jakości życia				
		bardzo zła	zła	przeciętna	dobra	bardzo dobra
Płeć	kobieta	0,5	3,1	47,6	42,4	6,4
	mężczyzna	1,6	4,9	40,1	46,9	6,5
Wiek	do 18 lat	3,7	0,0	29,6	55,6	11,1
	18–35 lat	0,8	3,4	36,6	51,0	8,2
	35–60 lat	0,8	3,7	53,0	37,8	4,7
	powyżej 60 lat	0,0	5,6	62,5	27,8	4,2
Stan cywilny	kawaler/panna	1,1	3,5	37,0	50,5	7,9
	żonaty/mężatka	0,5	3,2	48,3	41,9	6,2
	inne	2,2	6,6	61,5	27,5	2,2
Wykształcenie	niepełne podstawowe	1,3	5,2	49,4	39,0	5,2
	zasadnicze zawodowe	1,4	4,8	63,0	27,4	3,4
	średnie	0,2	3,9	50,5	39,1	6,3
	niepełne wyższe i wyższe	0,9	2,6	34,8	54,0	7,7
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	0,3	2,2	48,4	43,7	5,5
	pracujący w sektorze państwowym	0,0	2,3	42,2	47,9	7,6
	pracujący na rachunek własny	1,2	5,8	37,2	48,8	7,0
	rolnik	0,0	4,7	59,4	31,3	4,7
	bezrobotny	4,1	11,0	46,6	31,5	6,8
	rencista	0,0	4,2	79,2	12,5	4,2
	emeryt	0,0	7,4	64,7	23,5	4,4
	student	1,9	3,3	33,6	51,9	9,3
Poziom (osiąganych) dochodów (zł)	do 500	0,9	10,3	58,5	28,1	2,2
	500–1000	1,9	2,5	51,9	39,9	3,8
	1000–2000	0,0	1,4	39,0	50,9	8,7
	2000–5000	0,0	0,9	20,0	65,5	13,6
	powyżej 5000	0,0	0,0	12,5	50,0	37,5
Liczba posiadanych dzieci	nie mam	1,1	2,7	37,2	50,3	8,6
	1	0,0	3,0	43,7	47,3	6,0
	2	1,2	3,1	47,9	42,0	5,8
	3	0,6	5,8	58,3	31,4	3,8
	więcej niż 3	0,0	7,5	65,7	25,4	1,5
Ocena stanu zdrowia	bardzo zły	30,8	0,0	38,5	30,8	0,0
	zły	0,0	17,0	71,7	5,7	5,7
	przeciętny	1,0	6,6	64,8	24,9	2,7
	dobry	0,0	1,2	40,1	54,3	4,4
	bardzo dobry	1,5	2,2	17,0	54,8	24,4

Źródło: opracowanie własne.

Jak pokazują badania J. Czapińskiego (1992, 2004, 2011), dobrostan ogólny człowieka ma budowę warstwową: jedne warstwy, głębsze, są silniej uwarunkowane genetycznie, inne – płytsze, w większym stopniu podlegają wpływowi sytuacji, innymi słowy zadowolenie z życia (tzw. jakość życia) jest mniej „realistyczne” od zadowolenia z konkretnych spraw – poszczególnych dziedzin życia. W takim układzie warstwą dobrostanu najlepiej poddającą się analizie, w której człowiek wykazuje największy realizm ocen, jest wymiar satysfakcji z poszczególnych dziedzin i aspektów życia. Biorąc pod uwagę metodologię badania komponentów jakości życia opracowaną w *Diagnozie społecznej...* (2011), wyszczególniono następujące komponenty jakości życia ludności, podzielone na grupy (tab. 29):

- subiektywna ocena materialnych aspektów poziomu życia (sytuacja materialna, pozycja społeczna, praca zawodowa, miejsce zamieszkania, warunki mieszkaniowe);
- wymiar społeczny jakości życia (życie osobiste, posiadanie przyjaciół, zdrowie, samopoczucie, ilość i sposób spędzania czasu wolnego).

Tabela 29. Poziom zadowolenia z różnych dziedzin życia w opinii ankietowanych mieszkańców wschodniej Polski wg typu obszaru badań.

Dziedziny życia	Miasta wojewódzkie		Miasta powiatowe		Inne miasta		Wsie	
	Udział respondentów bardzo zadowolonych i raczej zadowolonych							
	b. zado-woleni	zado-woleni	b. zado-woleni	zado-woleni	b. zado-woleni	zado-woleni	b. zado-woleni	zado-woleni
Sytuacja materialna	7,6	44,9	8,8	40,1	5,4	55,4	11,7	34,3
Pozycja społeczna	12,6	49,5	14,5	46,3	16,1	53,6	19,2	45,8
Praca zawodowa	14,4	37,5	20,2	41,0	34,5	40,0	26,0	30,7
Miejsce zamieszkania	28,3	45,3	28,7	46,9	33,9	44,6	34,2	44,8
Warunki mieszkaniowe	26,4	53,8	31,0	53,7	28,6	60,7	38,3	42,7
Życie osobiste	34,8	48,5	37,3	43,8	41,8	43,6	33,7	47,2
Posiadanie przyjaciół	38,1	44,7	37,4	44,4	34,5	40,0	41,8	39,8
Zdrowie	21,1	60,9	18,7	57,8	12,7	60,0	25,6	47,4
Samopoczucie	21,4	58,9	18,3	60,2	21,8	58,2	23,1	49,9
Ilość wolnego czasu	12,5	37,0	14,0	39,4	14,3	33,9	16,5	28,3
Sposób spędzania czasu wolnego	22,1	55,5	17,2	54,4	14,3	51,8	24,6	42,3

Źródło: opracowanie własne.

Najbardziej zadowoloną z materialnych aspektów życia grupą są mieszkańcy małych miast. Pozostali mieszkańcy oceniali materialne aspekty poziomu życia nieco niżej, ale oceny te były bardzo zróżnicowane w zależności od dziedziny. Na przykład mieszkańcy miast wojewódzkich są najmniej zadowoleni z miejsca

zamieszkania, pracy zawodowej i warunków mieszkaniowych, natomiast mieszkańcy wsi najniżej oceniają swoją sytuację materialną.

Z kolei wymiar społeczny jakości życia w takich kategoriach jak życie osobiste, posiadanie przyjaciół, zdrowie, samopoczucie oraz sposób spędzania czasu wolnego jest lepiej oceniany w miastach wojewódzkich i powiatowych, z wyjątkiem ilości wolnego czasu (największy udział osób bardzo zadowolonych z tej cechy życia odnotowano w małych miastach). Najmniej wolnego czasu mają mieszkańcy wsi, którzy wyrazili też najmniejszy poziom zadowolenia z życia osobistego i samopoczucia.

Interesujących wniosków dostarcza analiza poziomu zadowolenia z jakości życia wg cech ankietowanych osób. W przypadku oceny sytuacji materialnej najmniej zadowoloną grupą są osoby starsze, renciści i mieszkańcy objęci różnymi formami pomocy społecznej. Stosunkowo dużą grupę niezadowolonych z warunków materialnych tworzą pracownicy firm prywatnych i rolnicy. Z kolei najbardziej zadowoleni z sytuacji materialnej są ludzie młodzi i osoby zatrudnione w sektorze państwowym lub pracujące na własny rachunek (tab. 30).

Tabela 30. Poziom zadowolenia z sytuacji materialnej wg wybranych cechy respondentów.

Grupa cech	Cechy	Bardzo niezadowolony	Raczej niezadowolony	Trudno ocenić	Raczej zadowolony	Bardzo zadowolony
Płeć	kobieta	6,9	21,3	22,9	41,0	7,9
	mężczyzna	7,4	19,2	22,8	37,8	12,8
Wiek	do 18 lat	0,0	7,7	15,4	57,7	19,2
	18–35 lat	5,2	17,7	23,7	43,8	9,6
	35–60 lat	8,7	23,7	22,9	37,2	7,4
	powyżej 60 lat	11,3	25,4	18,3	28,2	16,9
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	5,4	23,1	24,7	40,1	6,7
	pracujący w sektorze państwowym	4,9	19,4	22,0	45,4	8,2
	pracujący na rachunek własny	5,8	15,1	25,6	39,5	14,0
	rolnik	12,3	21,5	26,2	20,0	20,0
	bezrobotny	24,7	20,5	20,5	26,0	8,2
	rencista	20,8	37,5	25,0	12,5	4,2
	emeryt	9,0	28,4	17,9	28,4	16,4
	student	3,8	17,9	23,1	45,3	9,9
Poziom dochodów (zł)	do 500	14,3	31,7	25,0	21,9	7,1
	500–1000	7,1	25,1	23,4	37,9	6,5
	1000–2000	4,0	14,3	23,2	47,4	11,1
	2000–5000	0,9	7,2	18,0	60,4	13,5
	powyżej 5000	0,0	0,0	22,2	33,3	44,4

Źródło: opracowanie własne.

Wśród ankietowanych zdecydowanie przeważa grupa osób zadowolonych ze swojej pracy – około 65% pytaných. Najbardziej zadowolone z pracy są osoby zatrudnione w sektorze państwowym, natomiast najmniej – rolnicy oraz pracujący w sektorze prywatnym (tab. 31).

Tabela 31. Poziom zadowolenia z pracy zawodowej wg statusu zawodowego respondentów (%).

Cecha	Bardzo niezadowolony	Raczej niezadowolony	Trudno ocenić	Raczej zadowolony	Bardzo zadowolony
Pracujący w sektorze prywatnym	5,1	12,2	25,9	40,3	16,5
Pracujący w sektorze państwowym	1,7	5,3	10,2	50,5	32,3
Pracujący na rachunek własny	4,7	3,5	27,1	32,9	31,8
Rolnik	12,7	11,1	17,5	28,6	30,2

Źródło: opracowanie własne.

Ankietowani mieszkańcy wschodniej Polski są na ogół zadowoleni z miejsca zamieszkania. Taką opinię wyraziło ponad 70% pytaných (tab. 32). Są jednak pewne różnice w zależności od cech respondentów – większe zadowolenie z miejsca zamieszkania wyrażają na przykład mężczyźni niż kobiety. Z tego wynika prawdopodobnie przewaga kobiet wśród migrujących do innych regionów w kraju oraz ze wsi do miast w poszukiwaniu lepszych warunków życia. Poziom zadowolenia zależy też od wieku respondenta – mniej zadowolone z miejsca zamieszkania są osoby młode, które dotkliwiej odczuwają warunki wynikające z peryferyjnej lokalizacji wschodniej Polski i braku perspektyw rozwojowych. Opinię taką wyraziła stosunkowo duża grupa studentów.

Największą grupę niezadowolonych z miejsca zamieszkania – oprócz studentów – tworzą bezrobotni i pracujący na własny rachunek. W przypadku tych pierwszych opinia taka jest bezpośrednio związana z problemem zatrudnienia, natomiast prywatni przedsiębiorcy dostrzegają prawdopodobnie utrudnienia wynikające z niekorzystnej lokalizacji ich firm, tj. utrudnioną dostępność transportową, słabe wyposażenie infrastrukturalne, ograniczony rynek zbytu itp.

Tabela 32. Poziom zadowolenia z miejsca zamieszkania wśród mieszkańców wschodniej Polski wg wybranych cech respondentów.

Grupa cech	Cechy	Bardzo niezadowolony	Raczej niezadowolony	Trudno ocenić	Raczej zadowolony	Bardzo zadowolony
Płeć	kobieta	2,8	7,3	14,9	46,3	28,7
	mężczyzna	1,0	6,1	13,5	43,4	36,0
Wiek	do 18 lat	0,0	7,4	14,8	37,0	40,7
	18–35 lat	2,2	8,8	18,0	45,1	26,0
	35–60 lat	2,9	5,3	12,8	45,7	33,3
	powyżej 60 lat	0,0	5,7	2,9	48,6	42,9
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	2,2	5,7	16,4	48,6	27,1
	pracujący w sektorze państwowym	1,6	7,6	12,5	43,4	34,9
	rolnik	6,2	0,0	13,9	44,6	35,4
	pracujący na rachunek własny	7,0	4,7	10,5	38,4	39,5
	bezrobotny	5,5	11,0	20,6	37,0	26,0
	rencista	0,0	0,0	8,3	62,5	29,2
	emeryt	0,0	4,5	4,5	47,8	43,3
	student	2,4	8,0	17,9	43,4	28,3
Poziom dochodów (zł)	do 500	4,4	7,1	20,0	43,6	24,9
	500–1000	2,5	6,9	13,2	46,2	31,3
	1000–2000	1,6	6,2	14,1	47,3	30,8
	2000–5000	0,0	10,2	9,3	39,8	40,7
	powyżej 5000	0,0	0,0	0,0	66,7	33,3

Źródło: opracowanie własne.

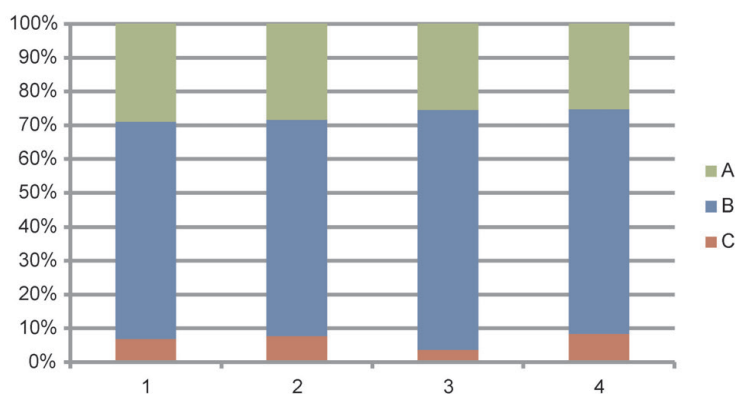
W przypadku społecznego wymiaru jakości życia najbardziej zadowoleni ze swojego życia osobistego byli ludzie młodzi (z uwagi na małą liczebność badanej grupy do lat 18 trudno mówić o jej reprezentatywności). Wśród osób pracujących zróżnicowanie poziomu zadowolenia z życia jest raczej niewielkie, z tym że najbardziej zadowoloną grupą są osoby zatrudnione w sektorze państwowym (tab. 33).

Istotnym elementem jakości życia jest poziom i dostępność do usług medycznych. Mieszkańcy wschodniej Polski korzystają z usług medycznych najczęściej kilka razy w roku (ryc. 57). Stosunkowo duża grupa ankietowanych (25–30%) korzysta z usług medycznych raz na kilka lat. Jest to zapewne związane z ich dobrym stanem zdrowia, jednak świadczy też, że sporadycznie uczestniczą w badaniach profilaktycznych, a to już jest niekorzystne.

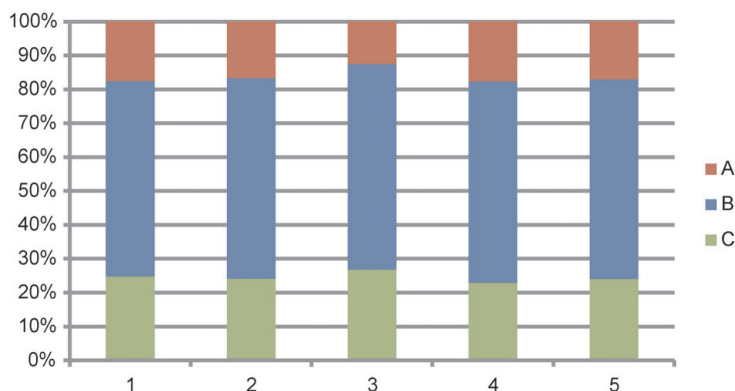
Tabela 33. Zadowolenie z życia osobistego wg wybranych cech respondentów.

Grupa cech	Cechy	Bardzo niezadowolony	Raczej niezadowolony	Trudno ocenić	Raczej zadowolony	Bardzo zadowolony
Płeć	kobieta	0,9	3,9	13,8	48,2	33,2
	mężczyzna	1,0	4,5	11,3	41,1	42,1
Wiek	do 18 lat	0,0	11,1	7,4	40,7	40,7
	18–35 lat	0,8	3,2	12,8	43,3	39,9
	35–60 lat	1,0	3,9	12,6	50,4	32,1
	powyżej 60 lat	1,4	8,6	21,4	38,6	30,0
Status zawodowy	pracujący w sektorze prywatnym	0,5	2,4	14,4	46,5	36,1
	pracujący w sektorze państwowym	0,7	3,3	11,0	48,2	36,8
	pracujący na rachunek własny	1,2	3,6	14,3	46,4	34,5
	rolnik	1,6	3,1	15,6	43,8	35,9
	bezrobotny	2,7	9,6	8,2	42,5	37,0
	rencista	0,0	8,7	13,0	52,2	26,1
	emeryt	1,5	7,6	22,7	45,5	22,7
	student	1,4	2,4	16,0	43,9	36,3

Źródło: opracowanie własne.

Ryc. 57. Korzystanie z usług medycznych mieszkańców wschodniej Polski wg kategorii obszaru. A – raz na kilka lat, B – kilka razy w roku, C – kilka razy w miesiącu. 1 – miasto wojewódzkie, 2 – miasto powiatowe, 3 – inne miasto, 4 – wieś.*The use of health service among the inhabitants of eastern Poland by area category.**A – once every few years, B – few times a year, C – few times a month. 1 – voivodship capital city, 2 – county capital city, 3 – other city, 4 – rural area.*

Największą grupę stanowią osoby, których dochody wystarczają na podstawowe usługi medyczne. Nie stwierdzono w tym zakresie istotnych różnic pomiędzy badanymi kategoriami obszarów. Niepokoi natomiast stosunkowo duży udział mieszkańców (około 18% ogółem) o dochodach niewystarczających na wykonanie potrzebnych zabiegów medycznych (ryc. 58). Problem ten dotyczy przede wszystkim osób z gospodarstw domowych o przeciętnych miesięcznych dochodach poniżej minimum egzystencji (27% badanych respondentów), a także osób starszych (23%). Co trzecia badana osoba stwierdziła, że nie skorzystała z usług lekarza specjalisty pomimo rzeczywistej potrzeby.

Ryc. 58. Odpowiedź ankietowanych na pytanie: W jakim stopniu posiadane przez Pana/Panią środki finansowe pozwalają na korzystanie z usług medycznych wg kategorii obszaru.

A – nie wystarczają, B – wystarczają na podstawowe usługi medyczne, C – wystarczają w pełni.
1 – miasto wojewódzkie, 2 – miasto powiatowe, 3 – inne miasto, 4 – wieś.

Respondents' answer to the question: To what extent financial means owned allow for the use of health service by area category. A – not sufficient, B – sufficient for basic health service, C – fully sufficient. 1 – voivodship capital city, 2 – county capital city, 3 – other city, 4 – rural area.

6. Wpływ przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy wschodniej Polski

6.1. Miary przekształceń społeczno-ekonomicznych

Wiarygodna, jakościowa ocena wpływu przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy wschodniej Polski nie jest możliwa bez uprzedniej kwantyfikacji zarówno wspomnianych przekształceń, jak i potencjału ludnościowego. Sytuację społeczno-ekonomiczną reprezentować powinny zmienne o charakterze społecznym oraz zmienne gospodarcze. Chociaż lista potencjalnych, mie-

rzalnych zmiennych jest bardzo długa, to przyjęcie założenia o prowadzeniu analizy na poziomie powiatów ogranicza możliwości wyboru zmiennych do tych, które są dostępne w statystykach. Analiza dostępnych źródeł wykazała, że liczba takich zmiennych, które spełniają jednocześnie warunek dostępności oraz warunek związku logicznego z sytuacją społeczną bądź ekonomiczną, jest ograniczona. Ponadto dostępność danych pozwala na dokonanie analizy w okresie od 2002 roku, kiedy to odbył się Narodowy Spis Powszechny oraz Powszechny Spis Rolny, do roku 2010. Powiaty jako jednostki administracyjne istnieją w Polsce od 1999 roku, ale niekompletność danych dotyczących pierwszych trzech lat przekreśla możliwość rozszerzenia analizy na ten okres. Do wstępnej analizy wytypowano dziewięć zmiennych (tab. 34).

Tabela 34. Mierniki przekształceń społeczno-ekonomicznych

Lp	Miernik	Dostępność danych	Typ zmiennej
1.	Odsetek zatrudnionych w rolnictwie	2005–2010	destymulanta
2.	Wartość produkcji sprzedanej przemysłu /1 mieszkańca	2005–2010	stymulanta
3.	Liczba udzielonych noclegów na 10 000 mieszkańców	2005–2010	stymulanta
4.	Gęstość dróg o nawierzchni twardej	2002–2010	stymulanta
5.	Liczba komputerów w gimnazjach na 1000 mieszkańców	2002–2010	stymulanta
6.	Liczba oddanych do użytku mieszkań na 1000 mieszkańców	2002–2010	stymulanta
7.	Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w relacji do średniej krajowej	2003–2010	stymulanta
8.	Stopa bezrobocia	2004–2010	destymulanta
9.	Liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 1000 mieszkańców	2002–2010	stymulanta

Odsetek zatrudnionych w rolnictwie jest miarą poziomu rozwoju gospodarczego oraz ogólnego rozwoju cywilizacyjnego. Rozwój cywilizacji ludzkiej od czasów prehistorycznych po dzień dzisiejszy powodował odpływ ludności z sektora pierwszego dzięki wzrostowi jego produktywności. Obecnie w najwyżej rozwiniętych państwach niewiele ponad 1% ludności prowadzi działalność rolniczą, co i tak wystarcza do pokrycia zapotrzebowania na żywność, przynajmniej w sensie ilościowym¹². Jednak nawet w tych państwach produktywność rolnictwa, rozumiana jako przychód wygenerowany przez jednego zatrudnionego w sektorze pierwszym,

¹² Liczba państw w pełni samowystarczalnych żywnościowo na świecie jest niewielka, szacuje się ją na 5–10. Niemniej jednak nawet te państwa biorą udział w światowym handlu żywnością, zatem samowystarczalność żywnościowa sensu stricto nie jest wskaźnikiem, który można uznać za dobrze oddający sytuację gospodarczą danego państwa.

jest znacznie niższa niż produktywność sektora przemysłu bądź usług. Efektem są dalsze działania zmierzające do wzrostu produktywności rolnictwa, z czym wiąże się z reguły stopniowy odpływ ludności z tego sektora. Dzięki temu wzrasta areal przeciętnego gospodarstwa rolnego, rośnie poziom jego mechanizacji, wzrastają też dochody rolników, a to z kolei stymuluje poprawę poziomu ich wykształcenia. Mając powyższe na względzie, wielkość zatrudnienia w rolnictwie należy traktować jako destymulantę – im jest niższa, tym wyższy jest poziom rozwoju. Względny spadek zatrudnienia w rolnictwie będzie oznaczał poprawę sytuacji gospodarczej.

Wartość produkcji sprzedanej przemysłu w przeliczeniu na 1 mieszkańca jest jednym z powszechnie wykorzystywanych mierników poziomu uprzemysłowienia. Nie jest on pozbawiony wad; na przykład, nie mówi nic o wielkości zainwestowanego wcześniej kapitału (który może być znaczny lub niewielki), a także może wskazać na istnienie poważnych dysproporcji w rozwoju przemysłu dwóch obszarów różniących się tylko liczbą ludności, a identycznych w zakresie wielkości produkcji przemysłowej. Niemniej jednak niska wartość produkcji przemysłowej w przeliczeniu na jednego mieszkańca może być interpretowana jak skutek niewielkiego poziomu wcześniejszych inwestycji lub niskiego poziomu jego produktywności, wysoka – przeciwnie. W ten sposób wskaźnik ten może być interpretowany jako stymulanta.

Trzeci sektor gospodarki – usługi – jest w niniejszej analizie reprezentowany przez liczbę udzielonych noclegów na 10 000 mieszkańców. Chociaż trudno uznać wskaźnik dotyczący turystyki za w pełni reprezentatywny dla całego sektora trzeciego, to właśnie w rozwoju turystyki znaczna część mieszkańców regionu, a szczególnie jego wschodniej, pogranicznej części, upatruje szans na przyszłość (Janicki 2009). Zatem wzrost wartości tego wskaźnika może pośrednio informować o tym, czy gospodarka regionu zmienia się w sposób oczekiwany przez jego mieszkańców. Wzrost wartości wskaźnika będzie uważany za zjawisko pozytywne (stymulanta).

Dwa wskaźniki dotyczą infrastruktury regionu. Gęstość dróg o nawierzchni twardej jest jedną z najlepszych miar poziomu rozwoju, wskazującą na dostępność komunikacyjną badanego obszaru. Wskaźnik ten nie uwzględnia jakości dróg, która lokalnie bywa niezadowolająca, a także wykazuje istotny związek przestrzenny z gęstością zaludnienia, niemniej jednak na stosunkowo homogenicznym obszarze o dość równomiernej gęstości zaludnienia może być interpretowany jako stymulanta. Drugi wskaźnik dotyczący infrastruktury – to wyposażenie regionu w komputery. Jest ono miarą nowoczesności i warunkiem koniecznym, chociaż niewystarczającym, dalszego rozwoju gospodarczego. Dostępność danych ograniczyła możliwość wyboru zmiennej do liczby komputerów w gimnazjach w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Wydaje się, że wskaźnik ten, choć wskazuje na wyposażenie szkół, a nie na dostępność komputerów w gospodarstwach domowych, może być pośrednio interpretowany w kategoriach poziomu rozwoju danego obszaru. Bogatsze gminy mogą pozwolić sobie na przeznaczenie większych środków na utrzymanie szkół, zatem są one lepiej wyposażone. W gminach bied-

niejszych coraz częściej szkoły są likwidowane, czasem przekazywane stowarzyszeniom bądź innym podmiotom społecznym, gdyż jednostek samorządu terytorialnego nie stać na utrzymanie ich w sytuacji, kiedy ponad połowa budżetu gminy musiałaby zostać przeznaczona na szkolnictwo. W takiej sytuacji szkoły są słabo wyposażone, wskaźnik ten jest zatem stymulantą.

Kolejnym miernikiem jest liczba oddanych do użytku mieszkań, w przeliczeniu na 1000 mieszkańców. Wysoką liczbę można interpretować w kategoriach rozwoju gospodarczego i rosnącego w związku z tym zapotrzebowania ludności na nowe mieszkania. Nie byłoby go, gdyby nie wzrost poziomu zamożności potencjalnych nabywców – zatem wzrost miernika wskazuje pośrednio na poprawę sytuacji społecznej.

Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w relacji do średniej krajowej jest wskaźnikiem o charakterze względnym, prawdopodobnie więc będzie wykazywał mniejszą dynamikę od pozostałych – szybki wzrost wartości tego wskaźnika na pozostałych obszarach Polski może oznaczać spadek wartości względnej wskaźnika w jej wschodniej części, pomimo nominalnego wzrostu wynagrodzeń. Niemniej jednak jest to wskaźnik informujący o poziomie życia mieszkańców regionu.

Wskaźnik stopy bezrobocia informuje o poziomie życia oraz aktualnej (ale też krótkotrwałej) sytuacji gospodarczej na badanym obszarze. Zmienia się ona bowiem dość dynamicznie i rzadko wykazuje bezpośredni związek z innymi czynnikami gospodarczymi bądź społecznymi. Wysoka stopa bezrobocia kształtuje niekorzystne procesy społeczne i demograficzne. Jest między innymi przyczyną odpływu migracyjnego ludzi młodych i aktywnych. W efekcie pogarsza się też jakościowy potencjał ludności, tj. pogarsza się struktura wykształcenia i obniża się poziom przedsiębiorczości (Gober-Meyers 1978).

Liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON, w przeliczeniu na 1000 mieszkańców, świadczy o poziomie rozwoju gospodarczego regionu. Większa liczba zarejestrowanych jednostek gospodarczych, nawet niewielkich, pośrednio oznacza większy potencjał do dalszego wzrostu gospodarczego regionu, bezpośrednio natomiast przyczynia się do poprawy poziomu życia jego mieszkańców. Jest to zatem czynnik wzrostu potencjału ludnościowego, ma on charakter stymulanty.

6.2. Miary potencjału ludnościowego

Wiedza o potencjale ludnościowym, jego poziomie i jakości oraz zmianach w czasie ma bardzo istotne znaczenie aplikacyjne, ze względu na właściwe ustalenie priorytetów rozwoju społeczno-gospodarczego regionów i decyzje o alokacji środków jego wsparcia. Wobec trudności zaspokojenia potrzeb wszystkich regionów konieczne jest dokonywanie optymalnych wyborów. Trafność decyzji pozostaje w silnej zależności z wiedzą na temat poziomu rozwoju regionalnego, w tym aktualnego potencjału ludnościowego. Struktura wieku i płci, gęstość zaludnienia, poziom zdrowotności, ruch naturalny, migracje, poziom wykształcenia oraz aktywność społeczna mieszkańców odgrywają kluczową rolę w rozwoju regionów.

Podstawą regionalnej polityki państwa jest zatem rozpoznanie stanu potencjału ludnościowego, a także jego zmienności przestrzenno-czasowej.

Podejście zaproponowane przez autorów ujmuje badanie potencjału ludnościowego szerzej niż w ujęciach tradycyjnych, ponieważ przewiduje oprócz analizy szeroko wykorzystywanych statystyk demograficznych analizę potencjału zdrowotnego, aktywności społecznej i gospodarczej, a także stopnia zadowolenia z jakości życia. Ostatnie zagadnienie było możliwe do zrealizowania głównie dzięki badaniom ankietowym ludności wykonanym przez autorów tego opracowania.

Przy doborze mierników do oceny jakości potencjału ludnościowego badanego obszaru spełniono trzy formalne kryteria:

- 1) kompletności przestrzenno-czasowej danych dla badanych powiatów Polski Wschodniej,
- 2) redukcji nadmiernie skorelowanych ze sobą mierników,
- 3) względnie wysokiej zmienności przestrzennej (tab. 35).

Tabela 35. Wybrane mierniki potencjału ludnościowego.

Miernik	Dostępność danych statystycznych	Typ zmiennych
Gęstość zaludnienia (osób na km ²)	2002–2010	nominanta*
Poziom feminizacji w grupie wiekowej 20–34 lat	2002–2010	nominanta (wartość nominalna 100)
Obciążenie demograficzne (ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym)	2002–2010	destymulanta
Saldo migracji na 1000 osób	2002–2010	stymulanta
Przyrost naturalny na 1000 osób	2002–2010	stymulanta
Frekwencja wyborcza (%)	2005, 2007, 2010	stymulanta
Syntetyczny wskaźnik stanu zdrowia ludności (zgony z powodu chorób układu krążenia, nowotworów złośliwych, przyczyn zewnętrznych, zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych)	2002–2010	destymulanta

*Wartość nominalna dla powiatów ziemskich – 84,9 osób/km²; dla powiatów grodzkich – 1777,1 osób/km² – średniokrajowe wartości gęstości zaludnienia dla powiatów ziemskich i grodzkich w Polsce.

Źródło: opracowanie własne.

Gęstość zaludnienia jest miarą potencjału ludnościowego i miarą poziomu urbanizacji. Pewną trudność sprawia wskazanie wartości nominalnej tego miernika. Według Cz. Andryszka (1991) w skali województw optymalna wartość gęstości zaludnienia to 110 osób na km². Jednakże ze względu na inną skalę badań (powiaty) i znaczne zróżnicowanie przestrzenne tego wskaźnika, przejęto odrębne

wartości dla powiatów grodzkich i powiatów ziemskich, które odpowiadają średnim krajowym wartościom dla tych dwóch kategorii jednostek.

Wskaźnik feminizacji jest syntetycznym miernikiem informującym o strukturze ludności według płci. Szczególnie istotna dla rozwoju demograficznego jest struktura płci w grupie wiekowej 20–34 lata. Wynika to z faktu, że przeciętny wiek zawierania małżeństw w Polsce w roku 2010 wynosił 26–28 lat (28 lat w przypadku mężczyzn i 26 lat w przypadku kobiet) oraz, że najwięcej osób zakłada rodzinę w przedziale wiekowym 20–34 lata¹³. Miernik feminizacji jest dominantą; za wzorcową przyjęto wartość współczynnika wynoszącą 100. Obszar wschodniej Polski cechuje się bardzo niekorzystną strukturą płci ludności, zwłaszcza tej w wieku matrymonialnym (Celińska-Jachowicz i in. 2010). Peryferyjność regionu, niski poziom rozwoju ekonomicznego oraz monofunkcyjny charakter obszarów wiejskich skłania wielu mieszkańców do migracji. Wśród odpływających do miast, innych, lepiej rozwiniętych regionów w kraju i za granicę przeważają kobiety, czego konsekwencją jest defeminizacja ludności w wieku matrymonialnym, zwłaszcza na terenach wiejskich.

Miernik obciążenia demograficznego informuje, ile osób w wieku nieprodukcyjnym przypada na 100 osób w wieku produkcyjnym. Ma on charakter destymulanty. Natomiast do oceny przyrostu rzeczywistego ludności na obszarze badań posłużono się dwoma miernikami: współczynnikiem przyrostu naturalnego i saldem migracji netto. Mierniki te są stymulantami, wskazują bowiem na rozwój demograficzny określonego terytorium. Współczynnik przyrostu naturalnego może też określać aktualną kondycję zdrowotną społeczeństwa (Pantylej 2008).

Miernikiem aktywności społecznej jest frekwencja wyborcza mieszkańców w roku 2005 (wybory prezydenckie), w 2007 roku (wybory parlamentarne do Sejmu i Senatu) oraz w 2010 roku (wybory prezydenckie).

Do oceny kondycji zdrowotnej ludności wykorzystywane są tzw. pozytywne i negatywne mierniki zdrowia (*Zdrowie publiczne...* 2011). Biorąc pod uwagę kryteria przyjęte na wstępie, wybrano następujące mierniki cząstkowe, które posłużyły do opracowania syntetycznego wskaźnika stanu zdrowia:

- zgony z powodu chorób układu krążenia na 10 tys. ludności (czynnikami kształtującymi poziom zgonów są, oprócz czynników naturalnych, takich jak wiek ludności, czynniki stylu życia – stres psychospołeczny, aktywność ruchowa, spożycie alkoholu lub papierosów);
- zgony z powodu nowotworów złośliwych na 10 tys. ludności;
- zgony z przyczyn zewnętrznych na 10 tys. ludności (wypadki komunikacyjne, utonięcia, zatrucia, samobójstwa i zabójstwa);
- zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych, wynikające z czynników środowiskowych, medycznych i społeczno-kulturowych.

¹³ Współczynniki zawierania małżeństw w 2010 r. w przypadku mężczyzn w przeliczeniu na 1000 mężczyzn pow. 15 roku życia wynoszą w odpowiednich przedziałach wieku: 20–24 lata – 30,2; 25–29 lat – 62, 1, 30–34 lata – 28,5; w przypadku kobiet – odpowiednio: 56,0; 55,4 oraz 17,9 (*Rocznik demograficzny...* 2011).

Syntetyczny wskaźnik stanu zdrowia ludności obliczono w dwóch etapach: W pierwszym opracowano wskaźniki cząstkowe:

$$X_i = \frac{(x_{i100} - x_{ij})}{x_{i100} - x_{i0}}, \text{ gdzie}$$

X_{ij} – empiryczna wartość i w jednostce j ;

X_{i0} – empiryczna wartość minimalna miernika i ;

X_{i100} – empiryczna wartość maksymalna miernika i .

W drugim etapie obliczono wskaźnik syntetyczny według założenia:

$$Wci = \sum_{i=1}^m \frac{x_i}{4}, \text{ gdzie}$$

Wci – wartość średnia wskaźników cząstkowych,

4 – liczba mierników cząstkowych.

6.3. Ocena wpływu przekształceń społeczno-gospodarczych po 1989 r. na potencjał ludnościowy regionu

Przemiany zachodzące w społeczeństwie i gospodarce nie pozostają bez wpływu na potencjał ludnościowy. Dokonanie racjonalnej i uzasadnionej oceny kierunku oraz siły związku między tymi cechami jest możliwe po przeprowadzeniu analizy ilościowej opartej na wskaźnikach przedstawionych w rozdziałach 6.1 oraz 6.2.

W pierwszym etapie analizy dokonano standaryzacji wytypowanych zmiennych stanowiących miary przekształceń społeczno-ekonomicznych oraz zmiennych reprezentujących potencjał ludnościowy. Spośród metod taksonomicznych służących do hierarchizacji wybrano metodę odległości od wzorca (Grabiński i in.1982). W przypadku każdej ze zmiennych o charakterze stymulant za wzorzec przyjęto maksymalną wartość występującą w zbiorze w całym badanym okresie, antywzorcem zaś była wartość minimalna; w odniesieniu do destymulant przyjęto założenie odwrotne. Dla dwóch zmiennych potencjału ludnościowego o charakterze nominant skonstruowano wskaźnik odległości od wartości przyjętej za wzorcową w taki sposób, aby wartość położona w największej odległości od wzorca stanowiła antywzorzec, a odległość względna wyznaczona dzięki temu między wzorcem i antywzorcem była podstawą do obliczenia wartości dla danych położonych po drugiej stronie wartości wzorcowej.

W drugim etapie dokonano analizy korelacji prostych pomiędzy każdą ze zmiennych reprezentujących przemiany społeczno-ekonomiczne (jako zmiennych niezależnych) z każdą ze zmiennych będących miarami potencjału ludnościowego

(jako zmiennych zależnych). Obliczenia wykonano dla każdej pary zmiennych i każdego roku z osobna. Przyjęto założenie, że podstawą dalszych obliczeń i analiz będą te zmienne, których korelacje proste w co najmniej czterech¹⁴ spośród dziewięciu lat poddanych badaniom będą przekraczały wartość 0,39, co pozwoli na uzyskanie wysokiego poziomu istotności statystycznej wyniku ($\alpha=0,001$). Przyjęta wartość progowa informuje jednocześnie o umiarkowanej sile związku pomiędzy badanymi zmiennymi. Wyniki zweryfikowano zestawiając wartości średniej korelacji poszczególnych zmiennych w całym badanym okresie (zob. tab. 36).

Tabela 36. Średnie korelacje proste pomiędzy miarami przekształceń społeczno-ekonomicznych a miarami potencjału ludnościowego w latach 2002–2010.

Wyszczególnienie	Współczynnik feminizacji	Współczynnik przyrostu naturalnego	Współczynnik migracji netto	Współczynnik obciążenia demograficznego	Stan zdrowia	Gęstość zaludnienia	Frekwencja wyborcza
Odsetek zatrudnionych w rolnictwie	0,698	0,613	0,011	0,881	0,673	-0,106	0,533
Przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w relacji do średniej krajowej	0,222	0,204	-0,045	0,410	0,261	-0,012	0,120
Stopa bezrobocia	-0,171	-0,256	0,074	-0,089	-0,173	-0,093	0,307
Liczba oddanych do użytku mieszkań na 1000 mieszkańców	0,391	0,296	0,378	0,458	0,344	-0,184	0,389
Gęstość dróg o nawierzchni twardej	0,498	0,388	-0,056	0,726	0,475	-0,045	0,559
Liczba komputerów w gimnazjach na 1000 mieszkańców	-0,127	0,015	0,028	-0,331	-0,092	0,092	-0,257
Liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 1000 mieszkańców	0,453	0,356	-0,159	0,771	0,475	-0,208	0,502
Wartość produkcji sprzedanej przemysłu /1 mieszkańca	0,212	0,230	-0,119	0,287	0,257	-0,140	0,206
Liczba udzielonych noclegów na 10.000 mieszkańców	0,303	0,196	0,020	0,416	0,205	-0,226	0,201

Źródło: obliczenia własne.

¹⁴ W przypadku zmiennej dotyczącej frekwencji wyborczej, gdzie dane dotyczą tylko trzech lat, przyjęto założenie o konieczności wystąpienia związku o założonej sile przynajmniej w dwóch latach.

Przyjęta metoda analizy poszczególnych korelacji prostych bywa uważana za nadmiernie upraszczającą złożone relacje w wielowymiarowej rzeczywistości społeczno-ekonomicznej, gdzie kilka zmiennych niezależnych może współkształtować zmienną zależną. W takiej sytuacji obliczenia korelacji prostych mogłyby teoretycznie prowadzić do niewłaściwych wniosków. Sposobem na uniknięcie tego problemu jest między innymi zastosowanie metody regresji krokowej postępującej, polegającej na tworzeniu serii pośrednich równań regresji. Pierwsze równanie zawiera tylko jedną zmienną niezależną – tę o najwyższej korelacji prostej ze zmienną zależną. W drugim kroku obliczenie współczynników korelacji cząstkowej pozwala zidentyfikować tę spośród pozostałych zmiennych niezależnych, której wpływ na zmienną zależną, w połączeniu ze zmienną z pierwszego równania, jest największy. Powstaje drugie równanie regresji, a następnie powtarza się procedurę od drugiego kroku aż do czasu, kiedy poziom wyjaśnienia zmienności zmiennej zależnej przestaje wzrastać i powstaje końcowe równanie regresji (Olsson 1965).

Metoda ta pozwala na wprowadzenie do wzoru regresji wielu zmiennych niezależnie od stopnia ich wzajemnej korelacji, co jest niewątpliwym jej atutem. Praktyczne zastosowanie tej metody dowodzi jednak, że podczas wprowadzania kolejnych zmiennych i obliczania współczynników równania regresji może zdarzyć się, że zmienna wyjaśniająca w niewielkim stopniu zmienną niezależną po wprowadzeniu kolejnych zmiennych znacząco zyskuje na znaczeniu (Olsson 1965). Powoduje to, że w równaniu umieszczone zostaną zmienne o znikomej korelacji prostej ze zmienną zależną. W efekcie otrzymamy równanie regresji o niewielkich resztach, lecz z uwzględnieniem zmiennych, których bezpośredni wpływ na zmienną zależną jest niewielki. Jest to rezultat bardzo trudny do interpretacji w kategoriach jakościowych. Wydaje się więc, że na etapie ostatecznego doboru zmiennych do równania regresji należy świadomie zrezygnować z być może lepszego statystycznie wyjaśnienia zmiennej zależnej na rzecz doboru zmiennych silnie z nią powiązanych. Za eliminacją zmiennych, których wpływ jest niewielki opowiadają się liczni badacze (Chojnicki 1966, Rogacki 1980). Z tych powodów przyjęto metodę korelacji prostych opisaną powyżej.

Analiza tabeli 36 wskazuje, że niektóre spośród zmiennych reprezentujących przekształcenia społeczno-ekonomiczne lub potencjał ludnościowy, wstępnie przyjętych do obliczeń, nie wykazują wzajemnego związku korelacyjnego, względnie siła tego związku jest niska i statystycznie nieistotna na założonym poziomie istotności $\alpha=0,001$. Zmienne te wyeliminowano na tym etapie. W kolejnej fazie obliczeń znalazły się trzy miary przekształceń społeczno-ekonomicznych (odsetek zatrudnionych w rolnictwie, gęstość dróg o nawierzchni twardej i liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 1000 mieszkańców) oraz cztery miary potencjału ludnościowego (współczynnik feminizacji, współczynnik obciążenia demograficznego, stan zdrowia i frekwencja wyborcza).

Następnym krokiem było dokonanie syntezy zestandaryzowanych wartości wymienionych miar w poszczególnych powiatach badanego obszaru, dla każdego powiatu i każdego roku osobno. Uznano, że żadna z miar nie nosi obiektyw-

nych cech wyraźnie predestynujących ją do odgrywania większej roli w analizie ilościowej od pozostałych wskaźników, zatem uzasadnione jest przyjęcie średniej arytmetycznej bez nadania poszczególnym miarom jakichkolwiek wag. Warto też zwrócić uwagę, że prostota obliczeń jest powszechnie akceptowanym argumentem za przyjęciem nieskomplikowanych miar syntetycznych, wobec szybko narastających trudności interpretacyjnych przy miarach o wysokim stopniu złożoności (Brown i in. 1970; Grabiński i in. 1982, Rees i in. 1999). Wyniki przeprowadzonych obliczeń przedstawia tabela 37.

Tabela 37. Wartości współczynnika korelacji liniowej pomiędzy wskaźnikami przekształceń społeczno-ekonomicznych a wskaźnikiem syntetycznym potencjału ludnościowego.

Rok	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2002–2010
Współczynnik korelacji	0,754	0,682	0,704	0,808	0,820	0,851	0,794	0,786	0,705	0,734

W całym badanym okresie związek pomiędzy syntetycznym miernikiem przekształceń społeczno-ekonomicznych a syntetycznym miernikiem potencjału ludnościowego był bardzo silny. Wartości korelacji zawierają się w przedziale od 0,682 do 0,851, a średnia w całym okresie to 0,734. Niewielkie odchylenia wartości siły związku in minus w latach 2003–2004 wynikają z tego, że po stronie przekształceń społeczno-ekonomicznych dane dla aż dwóch spośród trzech zmiennych tworzących miernik syntetyczny są niedostępne i wartość tego miernika jest zbieżna z wartością jedyne go dostępnego miernika w tych latach (liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 1000 mieszkańców). Nie reprezentuje on wówczas przekształceń społeczno-ekonomicznych tak dobrze, jak czyni to suma trzech mierników cząstkowych.

Uzyskane wyniki nie zaskakują. Potencjał ludnościowy Polski wschodniej, wyrażony jako kombinacja wskaźników reprezentujących jego strukturę wiekową z uwzględnieniem stosunku do pracy (współczynnik obciążenia demograficznego), strukturę płci (współczynnik feminizacji), stan zdrowia ludności (kombinacja mierników dotyczących zgonów według przyczyn) oraz aktywność społeczną (frekwencja wyborcza), jest uzależniony od szeregu czynników społecznych i gospodarczych. Negatywne zmiany tego potencjału są wyraźnie widoczne w strukturach społecznych regionu.

Zachwianie struktury wiekowej, obserwowane od lat w regionie oraz w całej Polsce, wynikające z przyspieszenia procesów starzenia się społeczeństwa, bezpośrednio wpływa na możliwość generowania dochodu narodowego. Wraz ze wzrostem udziału ludzi starszych w strukturze wiekowej społeczeństwa obniża się jego potencjał produkcyjny, malejąca liczebność najmłodszych kohort, wynikająca z bardzo niskich wartości współczynnika urodzeń oraz współczynnika dzietności całkowitej, w nieodległej przyszłości pogłębi tę niekorzystną sytuację. Zachwianie proporcji pomiędzy liczbą mężczyzn i kobiet w wieku matrymonialnym wpływa w podobny sposób na potencjał ludnościowy. Narastająca nierównowaga płci,

wynikająca w głównej mierze z intensywniejszego odpływu młodych kobiet z obszarów wiejskich postrzeganych jako mało perspektywiczne, obniża potencjał produkcyjny oraz zmniejsza szanse na poprawę sytuacji w przyszłości, w związku z obniżającymi się szansami na wzrost przyrostu naturalnego. Stan zdrowia ludności, częstokroć uważany za jeden z najlepszych wskaźników sytuacji społeczno-gospodarczej, także wpływa na potencjał regionu zarówno obecnie, jak i w przyszłości. Aktywność społeczna jest uzewnętrznieniem ogólnej sytuacji społecznej; słaba z reguły sygnalizuje niski poziom wykształcenia oraz niski poziom zaspokojenia podstawowych potrzeb bytowych społeczeństwa, wysoka jest świadectwem satysfakcjonującego poziomu życia.

Przekształcenia społeczno-ekonomiczne wpływają na każdy z wymienionych powyżej elementów potencjału ludnościowego. Zmniejszanie się liczby zatrudnionych w rolnictwie z reguły wiąże się z poprawą struktury wieku i płci regionu, gdyż odpływ ludzi młodych, a w szczególności kobiet, dotyczący głównie obszary rolnicze, jest ograniczany. Ludność zatrudniona poza rolnictwem jest z reguły znacznie lepiej wykształcona¹⁵, co szczególnie na obszarze wschodniej Polski ma ogromne znaczenie, wobec bardzo niskiego potencjału produkcyjnego gospodarstw oraz niskiego wykształcenia rolników zarówno kierunkowego, jak i ogólnego (Czapiewski i Janc 2009). Także aktywność społeczna rolników jest mniejsza od przeciętnej. Odpływ ludności z rolnictwa jest zatem jednym z najważniejszych czynników wzrostu potencjału ludnościowego regionu.

Związek pomiędzy gęstością dróg o nawierzchni twardej a potencjałem ludnościowym nie poddaje się tak łatwej i jednoznacznej interpretacji. Chociaż gęstość dróg jest jedną z najlepszych miar poziomu rozwoju regionu, to z reguły wiąże się ją z rozwojem gospodarczym, a nie z rozwojem społecznym. Należy jednak zauważyć, że elementy społeczne i gospodarcze są ze sobą ściśle powiązane w przestrzeni i trudno je rozdzielić w analizie. Mała gęstość dróg sygnalizuje niski poziom rozwoju gospodarczego regionu i brak perspektyw na jego szybki rozwój, co jest łatwo wytłumaczalną przyczyną odpływu ludności i zachwiania jego struktur demograficznych, za czym z kolei postępuje pogorszenie się sytuacji zdrowotnej ludności (młodzi i zdrowi wyjeżdżają) oraz obniżenie aktywności społecznej (migrują jednostki najaktywniejsze). Miernik o charakterze infrastrukturalnym jest więc także powiązany z potencjałem ludnościowym. Po poprawie sytuacji w tym zakresie można zatem oczekiwać nie tylko wzrostu gospodarczego regionu wynikającego z prawdopodobnego zwiększenia napływu inwestycji zagranicznych, ale i wzrostu potencjału ludnościowego regionu.

Liczba podmiotów wpisanych do rejestru REGON na 1000 osób jest miarą aktywności gospodarczej mieszkańców. Im jest ona wyższa, tym wyższy jest poziom ich życia, co zwiększa atrakcyjność regionu w oczach jego mieszkańców oraz potencjalnych przyjezdnych. Obszary atrakcyjne mają korzystniejszą strukturę wieku i płci od peryferyjnych obszarów charakteryzujących się odpływem ludności, a więc – pośrednio – aktywność gospodarcza wpływa na potencjał lud-

¹⁵ W Polsce w 2011 roku 17,5% osób po 25 roku życia legitymowało się wykształceniem wyższym; wskaźnik dla rolników wynosił 6,1%.

nościowy we wszystkich jego wymiarach. Ludność aktywna gospodarczo jest także bardziej aktywna społecznie, a wysoki poziom ogólnej aktywności życiowej jest pozytywnie skorelowany ze stanem zdrowia ludności.

Opisane powyżej relacje ponad wszelką wątpliwość mają charakter wielokrotnych sprzężeń zwrotnych. Na przykład, nie tylko aktywność gospodarcza mieszkańców wpływa na potencjał ludnościowy, lecz także wysoki potencjał ludnościowy jest gwarantem wysokiej aktywności gospodarczej. Nie tylko przemiany struktury zatrudnienia w regionie podnoszą jego potencjał ludnościowy, ale i poprawa tego potencjału przyspiesza tempo przemian na rynku pracy. Silne wzajemne powiązanie wszystkich elementów demograficznych, społecznych i ekonomicznych w regionie wskazuje na konieczność wprowadzenia kompleksowych rozwiązań w projektowaniu dalszego rozwoju Polski wschodniej. Nie uda się zbudować tu nowoczesnego społeczeństwa i gospodarki na miarę XXI wieku, jeśli czynniki wzrostu potencjału ludnościowego nie zostaną właściwie wykorzystane (Janicki 2011). Warunkiem koniecznym sukcesu jest wdrożenie wszystkich czynników wzrostu jednocześnie; w przeciwnym razie oczekiwanie na sukces może być długotrwałe.

7. Perspektywy ludnościowe wschodniej Polski

Przekształcenia ludnościowe we wschodniej Polsce będą wynikiem oddziaływania szeregu czynników społeczno-kulturowych, środowiskowych i ekonomicznych o charakterze wewnętrznym i zewnętrznym. Będą one w bardzo zróżnicowany sposób kształtować poziom i kierunki zmian demograficznych. Wśród nich warto zwrócić szczególną uwagę na megatrendy wynikające z globalnych procesów społeczno-ekonomicznych i z cywilizacyjnego rozwoju świata.

Według raportu *Polska 2050* (2011) megatrendy będą miały decydujący wpływ na przyszły rozwój Polski. Autorzy raportu koncentrują uwagę na egzogenicznych zagrożeniach rozwojowych, wśród których znalazły się m.in.: powstawanie korporacji międzynarodowych o silnych wpływach ekonomicznych i politycznych powodujące oligopolizację gospodarki świata, rewolucje polityczno-kulturowe (zbrojne i pokojowe) w krajach słabo rozwiniętych, rozwój spekulacyjnych rynków finansowych, rozchwianie gospodarki i kryzysy, antropogeny nacisk na globalne środowisko naturalne, deficyt surowców naturalnych, polaryzacja dochodów społeczeństw i rosnące bezrobocie, nierównomierny przestrzennie rozwój ludnościowy świata, komercjalizacja wiedzy i upowszechnianie pseudowiedzy, zagrożenia związane z rewolucją biotechniczną.

Jednym z megatrendów bezpośrednio związanych z przekształceniami ludnościowymi jest polaryzacja demograficzna świata. Rozwój medycyny i usług medycznych oraz poprawa warunków życia przyczyniają się do wzrostu liczby ludności przede wszystkim w krajach rozwijających się. W krajach bogatych zmiany dotyczą raczej struktury demograficznej: obniżyła się dzietność kobiet i rów-

nocześnie wzrosła długość trwania życia, czego efektem jest starzenie się społeczeństwa. W 1990 r. około 14% ludności starego kontynentu miało więcej niż 65 lat, zaś w 2020 r. wartość ta ma wzrosnąć do około 24%. Przeciętne trwanie życia w 2012 r. w Polsce wynosiło wg GUS w przypadku kobiet 81 lat, zaś mężczyzn – 72,7 lata. Według M. Kupiszewskiego i in. (2007) w 2050 r. wartości te wzrosną odpowiednio do 85,8 i 80,4 lat. Wzrost będzie wynikiem poprawy warunków życia i opieki medycznej oraz podnoszenia się świadomości społecznej na temat zdrowego trybu życia i jego ochrony.

We wschodniej Polsce starość jest już zjawiskiem utrwalonym, dlatego w ciągu następnych 10-20 lat zmiany tej cechy będą raczej niewielkie. Jednakże bez odpowiedniej polityki demograficznej, zachęcającej młodych ludzi do pozostania lub osiedlania się we wschodniej części kraju oraz promującej wielodzietność rodzin, można oczekiwać, że proces starzenia się społeczeństwa w tej części Polski będzie powoli się pogłębiał.

Efektem starzenia się społeczeństwa będzie spadek konsumpcji i wzrost zapotrzebowania na usługi społeczne i medyczne. Wywoła to określone problemy ekonomiczne, związane z koniecznością finansowania systemu opieki zdrowotnej oraz opieki społecznej. We wschodniej Polsce dostępność do wyspecjalizowanej opieki lekarskiej jest gorsza niż w innych regionach kraju; niski jest także poziom opieki społecznej. Należy zatem podjąć działania mające na celu poprawę tej sytuacji. Współcześnie obserwować można dynamiczny rozwój usług opiekuńczych, w tym rozbudowę sieci ośrodków opieki dla osób w podeszłym wieku. Wschodnia Polska może wykorzystać swoje atuty (czyste i atrakcyjne środowisko przyrodnicze, tańsza siła robocza, specjalne programy pomocowe) i być konkurencyjna w zakresie rozwoju usług opiekuńczo-rehabilitacyjnych. Dzięki temu poziom usług społecznych i medycznych powinien się poprawić.

Zmiany demograficzne będą też wynikiem przemian uwarunkowań kulturowych, generujących na przykład konflikty pomiędzy tradycyjnym i nowoczesnym postrzeganiem roli społecznej kobiety. Aktualne trendy kulturowe (wzrost liczby związków partnerskich bez dzieci, odkładanie decyzji o posiadaniu dziecka, przedkładania kariery zawodowej nad rolę matki itp.) oraz brak polityki państwa w zakresie rozwoju ludnościowego skłaniają do wniosku, że będą one przyczyniać się do zmniejszania się liczby mieszkańców Polski.

Naturalne zmiany demograficzne zachodzą powoli i są na ogół przewidywalne w długiej perspektywie czasowej. Bardziej dynamiczny charakter mają zmiany spowodowane procesami migracyjnymi. Polska staje się atrakcyjnym miejscem zamieszkania dla ludności spoza Europy, dlatego można oczekiwać jej napływu. Ludność taka będzie koncentrowała się prawdopodobnie na obszarach centralnych, dlatego nie należy raczej oczekiwać jej napływu na teren wschodniej Polski. Prawdopodobnie będzie on nadal charakteryzował się odpływem migracyjnym.

Najistotniejszym megatrendem jest globalizacja; nasze myślenie, postawy i wybory oraz sposób zachowania i styl życia mają coraz bardziej wymiar globalny. Uzyskaliśmy powszechny dostęp do nieprzebranych zasobów informacji, swobodnej komunikacji, możemy rozwijać swoje kwalifikacje oraz swobodnie wybierać

dobra i usługi. Geograficzna przestrzeń skurczyła się i jest powszechnie dostępna, z drugiej zaś strony globalizacja stała się źródłem polaryzacji społecznej i ekonomicznej świata.

W przypadku rozwoju przestrzennego Polski, coraz powszechniej uważa się, że globalizacja i wynikająca z niej konkurencyjność regionów stwarza konieczność koncentracji uwagi na obszarach najlepiej rozwiniętych (dotyczy to głównie obszarów metropolitalnych). Tym samym w myśl zasady „bogacą się bogaci – ubożeją biedni” pogłębi się zróżnicowanie ekonomiczne regionów, w tym zależność funkcjonalna obszarów peryferyjnych od centralnych. Proces taki może kształtować nadal negatywne zjawiska ludnościowe polegające na migracji młodych i aktywnych osób, konserwowaniu niekorzystnej struktury społeczno-zawodowej oraz wzroście niezadowolenia społecznego. Wszystkie te negatywne zjawiska wystąpią we wschodniej Polsce. Dlatego bardzo istotnym zagadnieniem jest ich przestrzenna identyfikacja oraz ocena natężenia w celu przygotowanie rozwiązań hamujących negatywne efekty. Takie rozwiązania powinny zmierzać przede wszystkim w kierunku promocji wschodnich regionów, jako miejsca zamieszkania i atrakcyjnej pracy.

Krytyczne postawy wobec procesów globalizacji spowodowały wzrost znaczenia ruchów społecznych apologizujących solidarność, humanizm i walory lokalności, zgodnie z zasadą „myśl globalnie, działaj lokalnie”. W krajach Unii Europejskiej kształtuje się nowy paradygmat polityki rozwoju regionalnego, który w większym niż dotychczas stopniu uwzględnienia lokalną specyfikę. W polityce tej wskazuje się na: endogeniczny potencjał, zróżnicowanie podejścia do różnych typów terytoriów, decentralizację decyzji oraz funkcjonalne podejście do jednostek przestrzennych. Ma temu towarzyszyć wzrost konkurencyjności i spójności terytorialnej. Można chyba mówić o renesansie lokalizmu i bardziej ludzkiej twarzy globalizmu.

Według GUS w najbliższych dekadach można oczekiwać spadku ogólnej liczby mieszkańców kraju. Depopulacja będzie efektem ujemnego bilansu migracji zagranicznych oraz ubytku naturalnego. Po 2013 r. wraz ze zjawiskiem starzenia się społeczeństwa oraz zmniejszeniem się liczebności kobiet w wieku rozrodczym przewidywany jest ubytek naturalny ludności. W scenariuszu najbardziej realistycznym zakłada się, że liczba mieszkańców Polski w 2035 r. wyniesie 35 993 tys. osób (*Prognoza demograficzna...* 2009). Według scenariusza Eurostatu „rozwój i liberalizacja” liczba mieszkańców Polski spadnie w 2054 r. do 30 253 tys. osób, tj. 78,5% obecnego stanu, zaś wg scenariusza „stagnacja i kontrola” – do 29 382 tys. osób, 76,3%.

Można oczekiwać, że podobne trendy, być może nawet głębsze, wystąpią we wschodniej Polsce. Stopniowe wyludnienie spowoduje rozproszenie sieci osadniczej i zanik wsi, głównie na obszarach peryferyjnych, co już dziś można obserwować (Wesołowska 2012). Ocena tego zjawiska nie jest jednoznaczna. Z jednej strony obniżają się koszty związane z ewentualnym rozwojem lub modernizacją lokalnej infrastruktury technicznej i społecznej, z drugiej zaś strony istniejąca już infrastruktura nie będzie należycie użytkowana i ulegnie degradacji.

Zmiany ludnościowe we wschodniej Polsce w zależności od szerokiego spektrum uwarunkowań mogą mieć w najbliższych dwudziestu latach różny kierunek i natężenie. Można zaproponować trzy podstawowe scenariusze tych przekształceń: optymistyczny, realistyczny i pesymistyczny. W scenariuszu optymistycznym zakładamy przede wszystkim poprawę struktury wiekowej ludności i dodatnie saldo migracji. Scenariusz taki jest możliwy w przypadku opracowania i wprowadzenia w życie programu odbudowy struktury demograficznej wschodniej Polski. Głównymi celami takiego programu powinny być: wzrost atrakcyjności wschodniej Polski, jako miejsca zamieszkania i pracy, promocja i wsparcie rodzin wielodzietnych, dywersyfikacja rynku pracy oraz stworzenie odpowiednich warunków i zachęt do zamieszkania dla cudzoziemców, głównie spoza Europy. Scenariusz realistyczny zakłada utrzymywanie się dotychczasowych trendów demograficznych charakteryzujących się mniejszym niż dotychczas natężeniem. Można zatem oczekiwać powolnego wzrostu przeciętnego wieku mieszkańca wschodniej Polski, spadku liczby urodzeń i w konsekwencji ubytku naturalnego oraz niewielkiego, ale ujemnego salda migracji. Natomiast w przypadku scenariusza pesymistycznego można zakładać polaryzację przestrzenną ludności polegającą na silnej depopulacji obszarów peryferyjnych i rozwoju ludnościowym ośrodków regionalnych i subregionalnych. Proces starzenia się mieszkańców oraz silne zjawisko ubytku naturalnego doprowadzą do zaniku osiedli wiejskich, redukcji infrastruktury społecznej i nieopłacalności inwestycji w zakresie infrastruktury technicznej

8. Podsumowanie

Zjawiska ludnościowe w Polsce wschodniej są interesującym tematem badań. Świadczy o tym bogata literatura przedmiotu i szerokie grono badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe, którzy podejmują problematykę ludnościową. W niniejszym opracowaniu dokonano podsumowania wiedzy na ten temat i zdiagnozowano współczesne przemiany struktur ludnościowych we wschodnich regionach kraju.

Specyfiką wschodniej Polski jest jej peryferyjność geograficzna i gospodarcza, położenie przygraniczne (granica kraju i Unii Europejskiej, pogranicze kultur Wschodu i Zachodu), niski poziom urbanizacji oraz rolniczy charakter obszarów wiejskich. Wymienione cechy kształtowały w przeszłości i kształtują również współcześnie określone procesy demograficzne, które odbijały swoje piętno na strukturze społeczno-zawodowej mieszkańców, poziomie ich wykształcenia i społecznej kondycji tego regionu.

Studia potwierdziły silny związek pomiędzy syntetycznym miernikiem przekształceń społeczno-ekonomicznych a syntetycznym miernikiem potencjału ludnościowego. Potencjał ludnościowy wschodniej Polski, wyrażony jako kombinacja wskaźników reprezentujących jego strukturę wiekową z uwzględnieniem stosunku do pracy, strukturę płci, stan zdrowia ludności oraz aktywność społeczną,

jest uzależniony od szeregu czynników społecznych i gospodarczych. Negatywne zmiany tego potencjału są wyraźnie widoczne w strukturze społecznej i gospodarczej regionu. Na przykład zachwianie struktury wiekowej, wynikające z przyspieszenia procesów starzenia się społeczeństwa, bezpośrednio wpływa na możliwość generowania dochodu narodowego. Zmniejszanie się liczby zatrudnionych w rolnictwie z reguły wiąże się z poprawą struktury wieku i płci regionu, gdyż odpływ ludzi młodych, a w szczególności kobiet, dotyczący głównie obszary rolnicze, jest ograniczany.

Obszar wschodniej Polski charakteryzuje się silną polaryzacją przestrzenną w zakresie struktury ludnościowej i jej przeobrażeń. Można wydzielić przede wszystkim dwa typy obszarów: 1) duże miasta (ośrodki centralne i subregionalne) i strefy podmiejskie oraz 2) pozostałe tereny. Pierwszy typ charakteryzują trendy świadczące o rozwoju demograficznym i strukturze społeczno-zawodowej umożliwiającej wzrost gospodarczy. Na pozostałych obszarach mamy do czynienia przede wszystkim z degradacją struktury ludnościowej zwiększającą ryzyko wystąpienia problemów społeczno-ekonomicznych lub już takie problemy pogłębiającą.

Szczególnym nagromadzeniem problemów ludnościowych charakteryzują się słabo dostępne komunikacyjnie tereny pogranicza państwa oraz administracyjnych granic regionów. Można założyć, że problemy te mają charakter trwały, bo były wskazywane przez badaczy we wcześniejszych dekadach. Raczej nie należy oczekiwać tam poprawy sytuacji ludnościowej, ale dynamika negatywnych procesów powinna ulec osłabieniu.

Charakterystyczne zjawiska ludnościowe można też identyfikować w zależności od struktury funkcjonalnej jednostek przestrzennych. Jednakże nie odbiegają one w istocie od zarysowanych wcześniej przekształceń (tab. 38).

Tabela 38. Charakterystyka ludnościowa obszarów wg typów funkcjonalnych

Typ funkcjonalny	Cechy
Obszary miejskie	Struktura demograficzna zapewniająca rozwój demograficzny starzenie się mieszkańców Napływ ludności młodej i aktywnej społecznie i ekonomicznie z obszarów peryferyjnych Odpływ mieszkańców miast na tereny podmiejskie związany głównie ze zmianą miejsca zamieszkania
Wielofunkcyjne obszary przejściowe	Dodatni bilans migracyjny związany z rozwojem osiedli podmiejskich Dynamiczna poprawa struktury społeczno-zawodowej i poziomu wykształcenia Poprawa struktury demograficznej związana z napływem mieszkańców miast
Obszary wybitnie rolnicze i z przewagą funkcji rolniczej	Ponadprzeciętny odpływ migracyjny Wzrost obciążenia demograficznego Większy ubytek kobiet w wieku małżeńskim Starzenie się ludności Poprawa poziomu wykształcenia
Obszary o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych	Odpływ migracyjny o różnym natężeniu Wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym Niewielka poprawa struktury społeczno-zawodowej

Źródło: opracowanie własne.

Polskę wschodnią cechuje też regionalne zróżnicowanie ludności. Południowa część badanego obszaru należy do młodszych demograficznie i dzięki temu posiada korzystniejszą strukturę ludnościową. Jednakże takie cechy, jak: duże rozdrobnienie agrarne, przeludnienie wsi i ukryte bezrobocie oraz stosunkowo duża liczba ludności dwuzawodowej, która utraciła pracę, powodują, że jest to region potencjalnego ubóstwa. Na przeciwległym „biegunie ludnościowym” można umieścić województwo podlaskie, które cechuje się koncentracją ludnościowych obszarów problemowych i najmniej korzystną w skali kraju strukturą demograficzną. Chodzi o starzejące się obszary wiejskie, nie zrównoważoną strukturę płci, trwałe odpływy migracyjny i niską aktywność społeczną. Jednakże mniejsza gęstość zaludnienia i bardziej towarowy charakter rolnictwa oraz walory turystyczne i poprawiająca się dostępność w stosunku do Warszawy sprawiają, że ubóstwem i wykluczeniem społecznym są zagrożone stosunkowo nieduże enklawy regionu.

Szczególnie cennym materiałem badawczym są wyniki ankiet przeprowadzonych w ponad tysiącu gospodarstwach domowych wschodniej Polski. Badania wykazały zróżnicowanie poziomu i jakości życia zarówno w ujęciu regionalnym, jak i według czterech kategorii osadniczych (miasta wojewódzkie, miasta powiatowe, małe miasta, wsie). Analizy wybranych uwarunkowań poziomu życia i oceny jego jakości wyrażane przez mieszkańców wskazują, że najlepsza sytuacja pod tym względem jest w woj. podlaskim. Należy podkreślić, że dużą część ankiet wykonano w „zagłębiu mleczarskim” Podlasia, charakteryzującym się stosunkowo wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Stąd mogą wynikać nieco lepsze oceny jakości życia. W województwie podkarpackim większość badanych cech uzyskała najniższe oceny; jest to prawdopodobnie wynikiem zakreślonych wcześniej niekorzystnych cech społeczno-ekonomicznych.

Trudno o jednoznaczną ocenę jakości życia w zależności od kategorii jednostki przestrzennej. W bardzo dużym uproszczeniu można stwierdzić, że pomiędzy miastami powiatowymi i wojewódzkimi nie ma pod tym względem dużych różnic. Na ich tle jakość życia na wsi i w małych miastach wypada gorzej. Szczególnie chodzi o poziom i strukturę dochodów gospodarstw domowych; czynnik ten w najszerszym zakresie odzwierciedla możliwości różnicowania struktury wydatków, upodobania konsumpcyjne, możliwości korzystania z usług medycznych i form wypoczynku. W małych miastach i wsiach mieszkańcy gorzej oceniają swoją sytuację materialną, czego potwierdzeniem są na przykład mniej aktywne formy wypoczynku i rzadsze korzystanie z urlopu wypoczynkowego. Konsekwencją tego jest również niższa ocena jakości życia w miasteczkach i na wsi. Jednakże szczególnie w małych miastach występuje największy odsetek mieszkańców zadowolonych z pracy, warunków mieszkaniowych, pozycji społecznej i miejsca zamieszkania. Być może jest to wynik niższych aspiracji, ale zagadnienie to wymaga dodatkowego badania, bo liczebność ankietowanych w tej kategorii przestrzennej była stosunkowo niewielka.

Zdiagnozowane zdarzenia w przeszłości i te występujące współcześnie prowadzą do wniosku, że obszar wschodniej Polski będzie nadal borykał się z problemami ludnościowymi. Bez względu na przyjętą metodę prognozowania można

z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że badany obszar będzie podlegał dalszemu ubytkowi liczby ludności, starzeniu się przede wszystkim tradycyjnych i peryferyjnych obszarów wiejskich oraz zmianie struktury płci, polegającej na dalszym wzroście udziału kobiet w wieku poprodukcyjnym i zmniejszaniu się ich udziału w wieku prokreacyjnym. Wyjątek będą stanowiły ośrodki centralne i subregionalne oraz obszary w ich bezpośrednim sąsiedztwie, które podobnie jak inne duże miasta w kraju utrzymają bardziej zrównoważoną strukturę demograficzną i zróżnicowaną strukturę społeczno-zawodową.

Omówione relacje pomiędzy czynnikami społeczno-ekonomicznymi a potencjałem ludnościowym regionu mają charakter wielokrotnych sprzężeń zwrotnych. Powiązanie elementów demograficznych, społecznych i ekonomicznych wskazuje na konieczność wprowadzenia kompleksowych rozwiązań w projektowaniu dalszego rozwoju wschodniej Polski. Nie uda się zbudować tu nowoczesnego społeczeństwa i gospodarki, jeśli czynniki potencjału ludnościowego będzie nadal degradowany.

Wschodnia Polska stała się ważnym beneficjentem środków unijnych, co w dłuższej perspektywie może przynieść korzystne rezultaty w strukturze przestrzennej i gospodarczej tego obszaru, a to z kolei może zahamować lub odwrócić niektóre procesy ludnościowe. Ważne jest jednak umiejętne i konsekwentne wykorzystanie pomocy, która powinna być kierowana na realizację najważniejszych zadań, a nie na przysłowiowe „łatanie dziur” w obrębie wszystkich sektorów gospodarki. Wydaje się, że wspieranie kapitału ludnościowego i społecznego powinno być jednym z kluczowych priorytetów w tym regionie.

Literatura

- Adamiec M., Popiołek K., 1993, *Jakość życia, między wolnością a mistyfikacją*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 2, s. 92–117.
- Andrzejczyk Cz., 1991, *Zróżnicowanie przestrzenne sytuacji zdrowotnej kraju. Resortowy program badawczo-rozwojowy RPBR MZ. IV. „Optymalizacja opieki zdrowotnej i społecznej”*, Akademia Medyczna w Łodzi, Łódź.
- Antoszek J., Sobczyk W., 2002, *Bariery dostępu do edukacji młodzieży wiejskiej Zamojszczyzny w aspekcie aktywizacji gospodarczej regionu*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Problemy społeczne wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 95–105.
- Atrakcyjność inwestycyjna województw i podregionów Polski*, 2010, (red.) M. Nowicki, Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową, Gdańsk.
- Babiński G., 1997, *Pogranicze polsko-ukraińskie: etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*, Nomos, Kraków.
- Bałtowski M., 1994, (red.), *Problemy współpracy przygranicznej Polski, Białorusi i Ukrainy*, Euroregion Bug, 1, Norbertinum, Lublin.
- Bański J., 1999, *Obszary problemowe w rolnictwie Polski*, Prace Geograficzne, 172, IGiPZ PAN, Warszawa.

- Bański J., 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2007, *Koncepcje rozwoju struktury przestrzennej w Polsce – polaryzacja czy równoważenie?*, Przegl. Geogr., 79,1, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 49–79.
- Bański J., 2008, *Wiejskie obszary sukcesu gospodarczego*, Studia Obszarów Wiejskich, 14, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2009, *Wschodnia granica Unii Europejskiej jako bariera przestrzenna: na przykładzie pogranicza w woj. lubelskim*, Czasopismo Geograficzne, 80, 3, s. 113–129.
- Bański J., (red.), 2009a, *Analiza zróżnicowania i perspektyw rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, Studia Obszarów Wiejskich, 16, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2012, *Wiejskie obszary funkcjonalne*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa (maszynopis).
- Bański J., 2013, *Polska wieś w perspektywie 2050*, Studia Obszarów Wiejskich, 30, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Janicki W., 2009a, *Ogniwa łańcucha powiązań rolnik–konsument w regionie chełmsko-zamojskim na przykładzie wybranych produktów rolnych*, [w:] I. Jażewicz (red.), *Współczesne problemy przemian strukturalnych przestrzeni geograficznej*, Akademia Pomorska w Słupsku, Słupsk, s. 183–201.
- Bański J., Janicki W., 2009b, *Transformation of rural space in borderlands: prospects of development of selected supply chains in chełmsko-zamojski region*, Revista Romana de Geografie Politică, XI, 2, University of Oradea, Oradea, s. 83–98.
- Bański J., Dobrowolski J., Flaga M., Janicki W., Wesołowska W., 2010, *Wpływ granicy państwowej na kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego wschodniej części województwa lubelskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 21, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., Czapiewski K., Mazur M., Śleszyński P., 2013, *Wiejskie obszary funkcjonalne – szczegółowe warunki określenia obszarów i ich granic*, MRiRW, Warszawa, maszynopis.
- Barwiński M., 2004, *Podlasie jako pogranicze narodowościowo-wyznaniowe*, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Barwiński M., 2008, *Konsekwencje zmian granic i przekształceń politycznych po II wojnie światowej na liczebność i rozmieszczenie Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce*, [w:] P. Eberhardt (red.), *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, Prace Geograficzne, IGiPZ PAN, 218, s. 217–235.
- Berry B.J.L., Conkling E.C., Ray D.M., 1976, *The Geography of Economic Systems*, Prentice-Hall, Inc. Englewood Cliffs.
- Biuletyn statystyczny Ministerstwa Ochrony Zdrowia*, 2003, Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia, Warszawa.
- Biuletyn statystyczny Ministerstwa Ochrony Zdrowia*, 2011, Centrum Systemów Informacyjnych Ochrony Zdrowia, Warszawa.

- Boni M., 2007, *Kapitał ludzki, kapitał społeczny a wyzwania rynku pracy na obszarach Polski Wschodniej*, Warunki rozwoju Polski Wschodniej w perspektywie 2020, dokument elektroniczny.
- Brown L.A., Odland J., Golledge R.G., 1970, *Migration. Functional Distance and Urban Hierarchy*, *Economic Geography*, 46, s. 472–485.
- Brzoza Cz., 2001, *Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945)*, Wielka historia Polski, t. 9, Fogra Oficyna Wydawnicza, Kraków.
- Burawska W., 2011, *Uchodźcy w Polsce oraz problem nielegalnej migracji*, Artykuły i materiały, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej, Koszalin, 2/2011, s. 11–17.
- Buszko J., 2000, *Od niewoli do niepodległości (1864–1918)*, Wielka historia Polski, t. 8, Fogra Oficyna Wydawnicza, Kraków.
- Celińska-Janowicz D., Miszczuk A., Płoszaj A., Smętkowski M., 2010, *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski wschodniej*, Raporty i analizy EUROREG, 5, Warszawa.
- Chojnicki Z., 1966, *Zastosowanie modeli grawitacji i potencjału w badaniach przestrzenno-ekonomicznych*, *Studia KPZR PAN*, 14, Warszawa.
- Churski P., Perdał R., 2008, *Czynniki rozwoju społeczno-gospodarczego w układzie regionalnym Unii Europejskiej*, [w:] S. Dołzbłasz, A. Raczyk (red.), *Europa bez granic – nowa jakość przestrzeni*, Rozprawy Naukowe Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, 4, Wrocław, s. 21–32.
- Ciolek S., 1994, *Wybrane obszary problemowe Polski Południowo-Zachodniej*, *Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1631, *Studia Geographica*, 62, Wrocław.
- Claussen J., 2012, *Shale gas in Lublin Region*, wykład wygłoszony na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, 19.04.2012.
- Czapiewski K., Janc K., 2009, *Przestrzenne zróżnicowanie poziomu wykształcenia rolników, Europa – Polska – Mazowsze*, prezentacja wygłoszona na konferencji w Uście, 17.09.2009.
- Czapiński J., 1992, *Psychologia szczęścia: przegląd badań i zarys teorii cebulowej*, Akademos, Poznań.
- Czapiński J., 2004, *Psychologiczne teorie szczęścia*, [w:] J. Czapiński (red.), *Psychologia pozytywna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 51–102.
- Czapiński J., 2011, *Miękkie kapitały a dobrobyt materialny: wyzwanie dla Polski*, [w:] J. Czarnota-Bojarska, I. Zinserling (red.), *W kręgu psychologii społecznej*, Wydawnictwo UW, Warszawa, s. 253–285.
- Czubocha K., 2007, *Dziedzictwo wielokulturowego społeczeństwa Podkarpacia jako atrakcja turystyczna*, [w:] M. Karapyta, K. Rejman (red.), *Wymiary aktywności samorządów lokalnych w obszarach współpracy transgranicznej*, Instytut Stowarzyszenie Polsko-Ukraińskie, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Jarosław, s. 81–90.
- Dembowska Z., 1994, *Obszary problemowe w Polsce*, Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa.

- Dębski J., 1997, *Studium kierunkowe zagospodarowania przestrzennego Euroregionu Bug*, Euroregion Bug, 10, Norbertinum, Lublin.
- Diagnoza społeczna. Warunki i jakość życia Polaków, 2011, J. Czapieński, T. Panek (red.), Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Diener E., Seligman M.E.P., 2004, *Beyond Money. Toward an Economy of Well-Being*, Psychological Science in the Public Interest, 5, s. 1–31.
- Dyczewski L., 1997, *Społeczno-kulturowe czynniki rozwoju regionu Środkowo-Wschodniej i Euroregionu Bug*, Euroregion Bug, 14, Norbertinum, Lublin.
- Dziewoński K., Malisz B., 1978, *Przekształcenia przestrzenno-gospodarczej struktury kraju*, Studia KPZK PAN, 62, PWN, Warszawa.
- Eberhardt P., 1989, *Regiony wyludniające się w Polsce*, Prace Geograficzne, 148, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Eberhardt P., 1996, *Problematyka regionów transgranicznych na wschodnim pograniczu Polski*, Przegląd Geograficzny, 68, 1–2, s. 41–55.
- Eberhardt P., Gorzym-Wilkowski W., Mischczuk A., 1997, *Przemiany demograficzno-osadnicze na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim*, [w:] M. Bałtowski (red.), Euroregion Bug, 8, Politechnika Lubelska, Norbertinum, Lublin.
- Flaga M., 2000, *Plany życiowe młodzieży obszaru pogranicza polsko-ukraińskiego w kontekście rozwoju regionu*, [w:] B. Górz (red.), *Szanse rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich ze szczególnym uwzględnieniem pogranicza polsko-ukraińskiego*, Zakład Geografii Ekonomicznej UMCS, Komisja Geografii Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej PTG, Lublin, s. 94–100.
- Flaga M., 2008, *Współczesne procesy demograficzne na pograniczu polsko-ukraińskim*, Biblioteka Wiadomości Statystycznych, Statystyka publiczna w procesie integracji europejskiej, ze szczególnym uwzględnieniem problematyki obszarów transgranicznych, 60, GUS, Urząd Statystyczny w Lublinie, Warszawa, s. 251–266.
- Flaga M., 2002, *Zmiany zaludnienia na obszarach wiejskich województwa lubelskiego po roku 1989*, Annales UMCS, sec. B, 57, 12, Lublin.
- Flaga M., 2010, *Polesie as an area of depopulation in the Polish-Ukrainian borderland*, [w:] T. Michalski, A. Kuczabski (red.), *Selected aspects of transformation in countries of Central and Central-Eastern Europe*, University of Gdansk, Gdańsk, s. 234–250.
- Flaga M., 2010a, *Demographic consequences of suburbanizations in selected towns in the eastern borderlands of Poland*, Bulletin of Geography, Socio-economic Series, 14, Torun, Nicolaus Copernicus Univ. Press, s. 5–22.
- Flaga M., 2010b, *Tendencje zmian ruchu naturalnego w województwie lubelskim na przełomie XX/XXI wieku*, Annales UMCS Sectio B, LXV, 1, Lublin, s. 159–174.
- Flaga M., Wesołowska M., 2002, *Warunki kształcenia dzieci i młodzieży na obszarach wiejskich województwa lubelskiego*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Problemy społeczne wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 83–93.

- Friedmann J., Alonso W., 1964, *Introduction*, [w:] J. Friedman, W. Alonso (red.), *Regional Development and Planning*, MIT Press, Cambridge, s. 1–13.
- Polska wieś 2012*, 2012, J. Wilkin, I. Murzyńska (red.), Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Gaz łupkowy*, 2012, Dostępne na: <http://gazlupkowy.pl/koncesje/>
- Gober-Meyers P., 1978, *Employment-motivated migration and economic growth in post-industrial market economies*, *Progress in Human Geography*, 2, s. 207–229.
- Gorzelak G., 1989, *Rozwój regionalny Polski w warunkach kryzysu i reformy*, *Rozwój regionalny – rozwój lokalny – samorząd terytorialny*, 14, Instytut Gospodarki Przestrzennej WGiSR UW, Warszawa.
- Gorzelak G., 2000, *Polska wschodnia – perspektywy rozwoju*, Biuletyn KPZK PAN, 191, Warszawa.
- Gorzelak G., 2007, *Strategiczne kierunki rozwoju Polski Wschodniej, Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego Polski Wschodniej w perspektywie 2020*, MRR, ekspertyzy.
- Grabiński T., Wydymus S., Zeliaś A., 1982, *Metody doboru zmiennych w modelach ekonomicznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Grabowska M. (red.), 2011, *Migracje a rynek pracy w województwie lubelskim: raport z badań przeprowadzonych w ramach projektu*, Instytut Nauk Społeczno-Ekonomicznych, Łódź.
- Grabowski T., 2012, *Roztoczański Park Narodowy*, Prezentacja wygłoszona dn. 11.09.2012 na warsztatach terenowych projektu ESPON: European Land Use Patterns (EU-LUPA).
- Gulbicka B., 2000, *Wyżywienie polskiego społeczeństwa w ostatniej dekadzie XX wieku*, IERiGŻ, Warszawa.
- Halicka H., 1939–1946, *Zmiany w zaludnieniu Polski w latach 1931/33–1946*, *Czasopismo Geograficzne*, 17, 3–4, s. 123–133.
- Heffner K. (red.), 1990, *Procesy wyludniania się wsi w regionie opolskim*, Instytut Śląski, Opole.
- Holzer J.Z., 1999, *Demografia*, PWE, Warszawa.
- Hryniewicz J.T., 2000, *Endo- i egzogenne czynniki rozwoju gospodarczego gmin i regionów*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(2)/2000, s. 337–348.
- Janicki W., 2000, *Tatarzy w Polsce – naród, grupa etniczna czy „ludzie pogranicza”?*, *Czasopismo Geograficzne*, 71, s. 173–187.
- Janicki W., 2009, *Possibilities of tourism development on Polish eastern borderland: expectations versus potential*, *Geojournal of Tourism and Geosites*, II, 2, 4, University of Oradea, Oradea, s. 133–144.
- Janicki W., 2010, *The influence of the Polish-Ukrainian border on the socio-economic situation of selected border communes*, [w:] T. Michalski, A. Kuczabski (red.), *Selected aspects of transformation in countries of Central and Central-Eastern Europe*, University of Gdańsk, Gdańsk, s. 208–233.

- Janicki W. (red.), 2011, *Województwo lubelskie. Środowisko – społeczeństwo – gospodarka*, Norbertinum, Lublin.
- Janowska H., 1981, *Emigracja zarobkowa z Polski 1918–1939*, PWN, Warszawa.
- Jasiulewicz M. (red.), 1989, *Wyludnianie się obszarów wiejskich Pomorza Środkowego*, Koszaliński Ośrodek Naukowo-Badawczy, Koszalin.
- Jedut R. (red.), 1990, *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS-PTG, Lublin.
- Jelonek A., 1986, *Obszary zagrożeń demograficznych*, Folia Geographica, Seria Geographica-Oeconomica, 19, s. 33–49, Kraków.
- Jelonek A., 1988, *Obszary problemowe w zakresie zagrożeń demograficznych w Polsce*, Problemy geografii osadnictwa i ludności, Seria Geografia, 42, UAM, Poznań, s. 67–77.
- Kaldor N., 1970, *The case for regional policies*, Scottish Journal Political Economy, vol. 17.
- Karapyta M., Rejman K. (red.), 2007, *Wymiary aktywności samorządów lokalnych w obszarach współpracy transgranicznej*, Instytut Stowarzyszenie Polsko-Ukraińskie, Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa w Jarosławiu, Jarosław.
- Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego 2012*, <http://www.krus.gov.pl/krus/krus-w-liczbach/wymiar-kwartalnych-skladek-na-ubezpieczenie-spoeczne-rolnikow/>
- Kassenberg A., Rolewicz Cz., 1984, *Obszary ekologicznego zagrożenia (wstępna diagnoza przestrzenna – 1980 r.)*, Gospodarka zasobami przyrody, Studia KPZK PAN, 85, s. 150–155, Warszawa.
- Kawałko B., Miszczuk A. (red.), 2005, *Pogranicze polsko-ukraińskie. Środowisko. Społeczeństwo. Gospodarka*, Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Zamościu, Zamość.
- Klaassen L., 1965, *Area Economic and Social Redevelopment: Guidelines for Programmes*, Paris, OECD.
- Knox P.L., 1994, *Urbanization. An Introduction to Urban Geography*, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, 2001, Monitor Polski, 26, Warszawa, s. 503–595.
- Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030*, 2011, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Komornicki T., 2011, *Handel*, [w:] W. Janicki (red.), *Województwo lubelskie. Środowisko – społeczeństwo – gospodarka*, Norbertinum, Lublin, s. 148–161.
- Kosak-Burcon K., 2010, *Nielegalna – legalna migracja na granicy zewnętrznej strefy Schengen*, Artykuły i materiały, nr 3/2010, Biuletyn Centralnego Ośrodka Szkolenia Straży Granicznej, Koszalin, s. 13–20.
- Kosiński L., 1960, *Pochodzenie terytorialne ludności Ziemi Zachodnich w 1950 r.*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Instytut Geografii PAN, Warszawa.
- Kupiszewski M., Bijak J., Nowok B., 2006, *Impact of future demographic changes in Europe*, CEFMR Working Paper, 6, Warsaw.

- Lijewski T., 1978, *Uprzemysłowienie Polski 1945–1978*, PWN, Warszawa.
- Lublin – miasto inspiracji, 2012a, Wydarzenia. Dostępne na: http://kultura.lublin.eu/wydarzenia.html?locale=pl_PL
- Lublin – miasto inspiracji, 2012b, Specjalna Strefa Ekonomiczna. Dostępne na: http://www.lublin.eu/Specjalna_Strefa_Ekonomiczna-1-298-3-347.html
- Ludność. Stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna: województwo podlaskie, 2002, Urząd Statystyczny, Białystok.
- Mackiewicz M., 2011, *Prognozy struktury demograficznej województwa lubelskiego*, 4P Research Mix, Warszawa.
- Maj H., 2011, *Rolnictwo*, [w:] W. Janicki (red.), *Województwo lubelskie. Środowisko – społeczeństwo – gospodarka*, Norbertinum, Lublin, s. 134–147.
- Malikowski M., Sowa K., 1995, *Szanse i bariery rozwoju „Ściany Wschodniej” Polski*, WSP, Rzeszów.
- Markowski K., Zaleski Z., 2006, *Przedmiotowe i podmiotowe uwarunkowania oraz perspektywy rozwoju innowacji małych i średnich przedsiębiorstw na przykładzie województwa lubelskiego*, [w:] R. Rożnowski i in. (red.), *Praca i organizacja w procesie zmian*, Poznań.
- Miasta i regiony wobec współczesnych wyzwań, 2009, M. Sokołowicz (red.), Wyd. Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Miasta polskie w tysiącleciu, 1965, M. Siuchniński (red.), t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Miazga M., 1990, *Wyludnianie wsi lubelskiej. Uwarunkowania, następstwa, środki zaradcze*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Migracje ludności: województwo lubelskie, 2002, Urząd Statystyczny, Lublin.
- Miller M., 2001, *Gruźlica w XXI wieku nadal problemem zdrowotnym i epidemiologicznym Polski i świata*, [w:] *Problemy higieny i epidemiologii u progu XXI wieku*, Materiały pokonferencyjne, część I, Warszawa, nr 73/2001, s. 91–97.
- Miszcuk A., 1993, *Wyludnianie się wsi a rolnictwo wschodniej Lubelszczyzny*, Dokumentacja Geograficzna, z. 3.
- Miszcuk A., 2011, *Uwarunkowania historyczno-geopolityczne*, [w:] W. Janicki (red.), *Województwo lubelskie. Środowisko – społeczeństwo – gospodarka*, Norbertinum, Lublin, s. 9–21.
- Miszcuk A., Wesołowska M., 2012, *Uwarunkowania demograficzne wiejskich rynków pracy Polski Wschodniej – ujęcie typologiczne*, [w:] W. Kamińska, K. Hefner (red.), *Wiejskie rynki pracy-zasoby, aktywizacja, nowe struktury*, Studia KPZK PAN, tom CXLV, Warszawa, s. 209–222.
- Mościbroda J., 2008, *Demograficzne uwarunkowania rozwoju powiatów nadbużańskich*, [w:] M. Zięba (red.), *Nasz Bug. Tworzenie warunków dla rozwoju obszarów przygranicznych Polski, Ukrainy i Białorusi poprzez waloryzację i ochronę dziedzictwa naturalnego i kulturowego*, KUL, Lubelska Szkoła Biznesu Sp. z o.o. Fundacji Rozwoju KUL, Lublin, s. 147–159.

- Myna A., 2010, *Uwarunkowania i skutki niedoboru ponadregionalnej infrastruktury transportowej na przykładzie województwa lubelskiego*, Barometr Regionalny, 2 (20), s. 41–49.
- Naszkowska K., 2006, *Ziemia drożeje przez unijne dopłaty*, dostępne na: <http://wyborcza.biz/biznes/1,101562,3814233.html>
- Niemczak M., 2008, *Przemiany struktur polskiego przemysłu cukrowniczego jako efekt procesu restrukturyzacji*, Prace Komisji Geografii Przemysłu, PTG, 10, Warszawa-Kraków, s. 109–122.
- Nietyska M., 1986, *Rozwój miast i aglomeracji miejsko-przemysłowych w Królestwie Polskim 1865–1914*, PWN, Warszawa.
- Nowak L., Kostrzewa Z., Waligórska M., 2007, *Prognoza demograficzna dla województw Polski Wschodniej do roku 2020*, Warunki rozwoju Polski Wschodniej w perspektywie 2020, dokument elektroniczny.
- Olsson G., 1965, *Distance and human interaction. A migration study*, Geografiska Annaler, 47, B, 1, s. 3–43, za: *Odległość a interakcja społeczna. Studium migracji*, [w:] *Modele migracji*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, Warszawa 1972, 3/4, s. 258–336.
- Pałach H., 1999, *Ruch naturalny ludności Makroregionu Północno-Wschodniego (MPW) w okresie transformacji systemowej (1988–1995)*, Wydawnictwo ART, Olsztyn.
- Pantylej W., 2008, *Przemiany społeczno-gospodarcze a stan zdrowia ludności Ukrainy i Polski w latach 1990–2002*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Piotrowski M., 1990, *Obszary problemowe i funkcjonalne w Makroregionie Środkowo-Wschodnim*, [w:] R. Jedut (red.), *Obszary problemowe rolnictwa Polski ze szczególnym uwzględnieniem regionu lubelskiego*, UMCS-PTG, Lublin, s. 18–29.
- Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w 2002 r.*, 2003, GUS, Warszawa.
- Podstawowe dane z zakresu ochrony zdrowia w 2011 r.*, 2010, GUS, Warszawa.
- Polska 2050*, 2011, Raport Komitetu Prognoz „Polska 2000 Plus”, PAN, Warszawa.
- Polska wieś 2012*, 2012, (red.) J. Wilkin, I. Murzyńska, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa.
- Poskrobko B. (red.), 1996, *Rejon Puszczy Białowieskiej, mieszkańcy – środowisko – gospodarka*, Studia i Materiały, 1, Politechnika Białostocka, Białystok.
- Prognoza demograficzna ludności Polski na lata 2008–2035*, 2009, GUS, Warszawa.
- Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej 2007–2013*, 2006, Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia 2007–2013, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Proniewski M., 1989, *Podstawy wydzielenia i charakterystyka obszarów problemowych woj. białostockiego z punktu widzenia infrastruktury społecznej*, [w:] *Optymalizacja kształtowania kompleksów w infrastrukturze społecznej*, Instytut Śląski, Opole.

- Proniewski M., Proniewski M., 2006, *Zewnętrzna granica Unii Europejskiej – Białoruś – możliwości wykorzystania dla dynamizacji procesów rozwojowych. Współpraca transgraniczna*, Ekspertyza przygotowana na potrzeby Strategii rozwoju społeczno-gospodarczego Polski wschodniej do roku 2020. Dostępne na: http://www.mrr.gov.pl/polityka_regionalna/SRPW_2020/Dokumenty%20i%20ekspertyzy/Strony/dokumenty.aspx
- Przemiany demograficzne w województwie lubelskim w latach 2000–2004*, 2005, Urząd Statystyczny, Lublin.
- Rees P., Kupiszewski M., Eyre H., Wilson T., Durham H., 1999, *The evaluation of regional population projections for the European Union*, ERDF Study No. 97/00/74/018, European Commission Directorate General XVI (Regional Policy and Cohesion) and Eurostat.
- Rocznik demograficzny 2010*, 2011, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województw 2003*, GUS, Warszawa.
- Rocznik statystyczny województw 2011*, GUS, Warszawa.
- Rogacki H., 1980, *Zastosowanie analizy regresji wielokrotnej w geografii*, Seria Geografia t. II, Z. Chojnicki (red.), PAN O/Poznań, PWN, Warszawa-Poznań, s.15–22.
- Rolnictwo.agro.pl, portal rolniczy 2012. Unia zreformuje dopłaty do ziemi. Dostępne na: <http://www.rolnictwo-agro.pl/419,0,unia-zreformuje-doplaty-do-ziemi.html>
- Rutkowski J., 1991, *Badania jakości życia*, [w:] S. Jońca (red.), *Jakość życia i warunki bytu*, GUS, Warszawa.
- Sasinowski H., 2002, *Depresja demograficzna na obszarze „Ściany Wschodniej*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Problemy społeczne wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 185–192.
- Serwis Funduszy Europejskich 2012*, ARiMR terminowo wypłaciła dopłaty bezpośrednie za 2011 r. Dostępne na: <http://funduszeue.info/blog/2012/07/08/arimr-terminowo-wyplacila-doplaty-bezposrednie-za-2011-r/>. Na podstawie: Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa, www.arimr.gov.pl.
- Ševčuk L.T., 2003, *Medyko-social’ni problemy vykorystannja trudovogo potencialu: regional’nyj analiz i prognoz*, Instytut Regional’nych Doslidzeń, L’viv.
- Ševčuk L., Dubanevyč I., 2001, *Zdorov’ja žinok: regional’no-geograficzni ta social’no-ekonomični aspekty (na materialach L’vivskoj oblasti)*, Ukrmedknyga, Ternopil’.
- Sęk H., 1993, *Jakość życia a zdrowie*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, z. 2, s. 110–117.
- Skalik A., 2001, *Kościół greckokatolicki w Polsce po II wojnie światowej – zmiany w strukturze i przestrzeni geograficznej*, Peregrinus Cracoviensis, 12, s. 83–100.
- Skibińska-Opoka L., 1998, *Geografia prawosławia w Polsce*, Peregrinus Cracoviensis, 6, s. 175–187.

- Słaby T., 1994, *Systemy wskaźników społecznych w polskich warunkach transformacji rynkowej*, SGH, Warszawa.
- Stan zdrowia ludności Polski w przekroju terytorialnym w 2004 r.*, 2007, GUS, Warszawa.
- Stan zdrowia ludności Polski w 2009 r.*, 2011, GUS, Warszawa.
- Stępień Cz., 2001, *Terytorialne zróżnicowanie umieralności w Polsce w 1999 roku*, [w:] J. Kowaleski (red.), *Teraźniejszość i przyszłość demograficzna polskich regionów*, Materiały na konferencję naukową, Absolwent, Łódź, s. 39–55.
- Stpiczyński T., 1997, *Ludność ziem polskich podczas pierwszej wojny światowej oraz państwa polskiego w latach 1919–1939*, *Przeszłość demograficzna Polski*, t. 20, Komitet Nauk Demograficznych PAN, PWN, Warszawa, s. 73–93.
- Cukrownie w Polsce*, 2012, Stowarzyszenie Techników Cukrowników, dostępne na: <http://www.stc.pl/cukrownictwo.php?d=2> (listopad 2012)
- Szlachta J., 1984, *Wschodnie tereny przygraniczne jako obszar problemowy*, *Gospodarka Planowa*, 12, Warszawa, s. 552–559.
- Sytuacja gospodarstw domowych w 2010 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*, (http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_wz_sytuacja_gosp_dom_2010.pdf)
- Wesołowska M., 2006, *Rozwój budownictwa mieszkaniowego a przemiany przestrzenne wsi województwa lubelskiego*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 10, Warszawa.
- Wesołowska M., 2011a, *Migracje ludności i ich skutki w regionie peryferyjnym (na przykładzie województwa lubelskiego)*, [w:] M. Wesołowska (red.), *Barometr Regionalny. Analizy i Prognozy*, 3(25), Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji, Zamość, s. 59–65.
- Wesołowska M., 2011b, *Wyludnianie się i zanik wsi w województwie lubelskim*, [w:] M. Balcerowicz-Szkutnik (red.), *Współczesne problemy demograficzne w dobie globalizacji – aspekty pozytywne i negatywne*, *Studia Ekonomiczne – Zeszyty Naukowe Wydziałowe*, 95, Uniwersytet Ekonomiczny, Katowice, s. 139–146.
- Wesołowska M., 2012, *Wsie zanikające w województwie lubelskim*, [w:] J. Plit, J. Nita (red.), *Źródła kartograficzne w badaniach krajobrazu kulturowego*, *Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, 16, Sosnowiec, s. 229–240.
- Węgrzyn M., 2003, *Dostępność do świadczeń medycznych w zreformowanym systemie ochrony zdrowia*, [w:] L. Frąckiewicz (red.), *Bezpieczeństwo socjalne*, *Prace Naukowe AE im. K. Adamieckiego w Katowicach*, Katowice, s. 121–137.
- Wrona J., 2009, *Geografia ludności świata i Polski. Podstawowe procesy ruchu naturalnego oraz cechy demograficzne, ekonomiczne i społeczno-kulturowe populacji ludzkich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie, Kraków.
- Zamorski K., 1994, *Transformacja demograficzna w Europie Środkowej w XIX w. Wewnętrzne podobieństwa i różnice*, *Przeszłość demograficzna Polski*, t. 19, Komitet Nauk Demograficznych PAN, PWN, Warszawa, s. 27–45.

- Zagożdżon A., 1988, *Kilka uwag o obszarach problemowych, Gospodarka przestrzenna, region, lokalność*, Biuletyn KPZK, 138, Warszawa, s. 137–147.
- Zdrowie publiczne. Aktualne uwarunkowania i zmiany*, 2011, Głowacka M.D., Żdanowska J. (red.), Polskie Towarzystwo Nauk o Zdrowiu, Poznań.

Streszczenie

Pojęcie „wschodnia Polska” ma bardzo różne konotacje historyczne, społeczne i kulturowe oraz nieokreślony zasięg terytorialny. Zasięg przestrzenny wschodniej Polski wyznaczają współczesne opracowania planistyczne, które włączają do niej województwa: podkarpackie, lubelskie, podlaskie, warmińsko-mazurskie i świętokrzyskie. Wydaje się jednak, że wynika to bardziej z potrzeb praktycznych (tereny wschodnie wspierane są dodatkowymi środkami UE w ramach Programu Rozwoju Polski Wschodniej), niż uwarunkowań geograficznych lub historyczno-kulturowych. Włączenie bowiem do wschodniej Polski regionu świętokrzyskiego nie ma żadnych uzasadnień merytorycznych. W naszym opracowaniu obszar badań obejmuje trzy wschodnie województwa: podlaskie, lubelskie i podkarpackie oraz wschodni fragment woj. mazowieckiego, które geograficznie zlokalizowane są w sąsiedztwie wschodniej granicy Polski. Przyjmujemy, że jest to obszar wschodniej Polski wyznaczony granicami administracyjnymi, mając przy tym świadomość ułomności takiej delimitacji.

Region wschodni Polski jest bardzo interesującym poligonem badawczym; ma zróżnicowaną przeszłość historyczną, leży na pograniczu kultur Wschodu i Zachodu, stanowi obszar peryferyjny oraz ma bardzo zróżnicowane warunki środowiskowe. Wśród najczęściej identyfikowanych jego cech wyróżnia się na ogół negatywne zjawiska, w tym: niski poziom życia, wysoką stopę ukrytego bezrobocia, niską aktywność gospodarczą, drenaż mózgów wykształconej młodzieży, zaawansowane procesy depopulacji, postępujący proces starzenia się ludności czy polaryzację rozwoju przestrzennego.

Przystąpienie Polski do UE było korzystne zwłaszcza dla lepiej rozwiniętych województw, stworzyło jednocześnie zagrożenie peryferyzacją zacofanej gospodarczo i najmniej konkurencyjnej wschodniej Polski. Transgraniczne położenie badanego obszaru z jednej strony może być bodźcem rozwojowym, z drugiej zaś, przy niesprzyjającej sytuacji politycznej i społeczno-gospodarczej państw sąsiedzkich – Ukrainy i Białorusi – może hamować dalszy rozwój społeczno-gospodarczy oraz demograficzny regionu. Wcześniejsze badania autorów wskazują, że obecnie granica wschodnia, jako granica Unii Europejskiej stanowi barierę rozwoju dla terenów przygranicznych (Bański i in. 2010). Jednakże wschodnia Polska stała się ważnym beneficjentem środków unijnych, co w dłuższej perspektywie powinno przynieść korzystne rezultaty w strukturze przestrzennej i gospodarczej tego obszaru. Ważne jest jednak umiejętne i konsekwentne wykorzystanie środków

wsparcia, które powinny być kierowane na realizację najważniejszych zadań priorytetowych, a nie na przysłowiowe „łatanie dziur” w obrębie wszystkich sektorów działalności gospodarczej.

Celem opracowania jest zbadanie kierunków, skali oraz skutków oddziaływania współczesnych przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy województw wschodniej Polski. Badanie potencjału ludnościowego ma szerokie ujęcie problemowe i prognostyczne; obejmuje oprócz tradycyjnych parametrów potencjału ludnościowego, także takie jego ważne charakterystyki jak stan zdrowia populacji, aktywność społeczną i ekonomiczną oraz stopień zadowolenia z życia. Autorzy wychodzą z założenia, że aktualnym trendem w rozwoju demograficznym wschodniej Polski jest polaryzacja struktury ludnościowej polegająca na kształtowaniu się korzystnych zjawisk w dużych ośrodkach miejskich i ich bezpośrednim sąsiedztwie oraz na „depresji” demograficznej na terenach peryferyjnych. Dynamika tych procesów zwiększa się prawdopodobnie wraz ze wzrostem tempa rozwoju społeczno-gospodarczego tego obszaru.

Podstawowy materiał źródłowy do badań zaczerpnięto z baz danych GUS (Powszechny Spis Ludności, Powszechny Spis Rolny, Bank Danych Lokalnych) oraz z literatury przedmiotu. Ponadto bogaty materiał dokumentacyjny pochodzi z wykonanych badań społecznych (1200 ankiet). Pozwoliły one głębiej przeanalizować poziom i jakość potencjału ludnościowego na obszarze wschodniej Polski oraz odpowiedzieć na postawione pytania badawcze:

- Jaki wpływ na potencjał ludnościowy mają współczesne zmiany społeczno-ekonomiczne?
- Jaka jest skala zmian w zakresie poszczególnych komponentów potencjału ludnościowego?
- Jaki będzie kierunek zmian ludnościowych we wschodniej części kraju w okresie do 2050 roku?
- Jakimi narzędziami można optymalizować zmiany ludnościowe?

Studia potwierdziły silny związek pomiędzy uwarunkowaniami społeczno-ekonomicznymi a potencjałem ludnościowym regionu. Negatywne zmiany tego potencjału są wyraźnie widoczne w strukturze społecznej i gospodarczej regionu. Na przykład zachwianie struktury wiekowej, wynikające z przyspieszenia procesów starzenia się społeczeństwa, bezpośrednio wpływa na możliwość generowania dochodu narodowego. Zmniejszanie się liczby zatrudnionych w rolnictwie z reguły wiąże się z poprawą struktury wieku i płci regionu, gdyż odpływ ludzi młodych, a w szczególności kobiet, dotyczący głównie obszary rolnicze, jest ograniczany.

Obszar wschodniej Polski charakteryzuje się silną polaryzacją przestrzenną w zakresie struktury ludnościowej i jej przeobrażeń. Można wydzielić przede wszystkim dwa typy obszarów: 1) duże miasta (ośrodki centralne i subregionalne) i strefy podmiejskie oraz 2) pozostałe tereny. Pierwszy typ charakteryzują trendy świadczące o rozwoju demograficznym i strukturze społeczno-zawodowej umożliwiające wzrost gospodarczy. Na pozostałych obszarach mamy do czynienia przede

wszystkim z degradacją struktury ludnościowej zwiększającą ryzyko wystąpienia problemów społeczno-ekonomicznych lub już takie problemy pogłębiającą.

Szczególnym nagromadzeniem problemów ludnościowych charakteryzują się słabo dostępne komunikacyjnie tereny pogranicza państwa oraz administracyjnych granic regionów. Można założyć, że problemy te mają charakter trwały, bo były wskazywane przez badaczy we wcześniejszych dekadach. Raczej nie należy oczekiwać tam poprawy sytuacji ludnościowej, ale dynamika negatywnych procesów powinna ulec osłabieniu.

Charakterystyczne zjawiska ludnościowe można też identyfikować w zależności od struktury funkcjonalnej jednostek przestrzennych. Jednakże nie odbiegają one w istocie od zarysowanych wcześniej przekształceń.

Tabela. Charakterystyka ludnościowa obszarów wg typów funkcjonalnych

Typ funkcjonalny	Cechy
Obszary miejskie	Struktura demograficzna zapewniająca rozwój demograficzny starzenie się mieszkańców Napływ ludności młodej i aktywnej społecznie i ekonomicznie z obszarów peryferyjnych Odpływ mieszkańców miast na tereny podmiejskie związany głównie ze zmianą miejsca zamieszkania
Wielofunkcyjne obszary przejściowe	Dodatni bilans migracyjny związany z rozwojem osiedli podmiejskich Dynamiczna poprawa struktury społeczno-zawodowej i poziomu wykształcenia Poprawa struktury demograficznej związana z napływem mieszkańców miast
Obszary wybitnie rolnicze i z przewagą funkcji rolniczej	Ponadprzeciętny odpływ migracyjny Wzrost obciążenia demograficznego Większy ubytek kobiet w wieku małżeńskim Starzenie się ludności Poprawa poziomu wykształcenia
Obszary o funkcjach turystycznych i rekreacyjnych	Odpływ migracyjny o różnym natężeniu Wzrost udziału ludności w wieku poprodukcyjnym Niewielka poprawa struktury społeczno-zawodowej

Źródło: opracowanie własne.

Polskę wschodnią cechuje też regionalne zróżnicowanie ludności. Południowa część badanego obszaru należy do młodszych demograficznie i dzięki temu posiada korzystniejszą strukturę ludnościową. Jednakże takie cechy, jak: duże rozdrobnienie agrarne, przeludnienie wsi i ukryte bezrobocie oraz stosunkowo duża liczba ludności dwuzawodowej, która utraciła pracę powodują, że jest to region potencjalnego ubóstwa. Na przeciwnym „biegunie ludnościowym” można umieścić województwo podlaskie, które cechuje się koncentracją ludnościowych obszarów problemowych i najmniej korzystna w skali kraju strukturą demograficzną. Chodzi o starzejące się obszary wiejskie, nie zrównoważoną strukturę płci, trwały odpływ migracyjny i niską aktywność społeczną. Jednakże mniejsza gęstość zaludnienia i bardziej towarowy charakter rolnictwa oraz walory turystyczne i poprawiająca się dostępność w stosunku do Warszawy sprawiają, że ubóstwem i wykluczeniem społecznym są zagrożone stosunkowo nieduże enklawy regionu.

Szczególnie cennym materiałem badawczym są wyniki ankiet przeprowadzonych w ponad tysiącu gospodarstwach domowych wschodniej Polski. Badania wykazały zróżnicowanie poziomu i jakości życia zarówno w ujęciu regionalnym, jak i według czterech kategorii osadniczych (miasta wojewódzkie, miasta powiatowe, małe miasta, wsie). Analizy wybranych uwarunkowań poziomu życia i oceny jego jakości wyrażane przez mieszkańców wskazują, że najlepsza sytuacja pod tym względem jest w woj. podlaskim. Należy podkreślić, że dużą część ankiet wykonano w „zagłębiu mleczarskim” Podlasia, charakteryzującym się stosunkowo wysokim poziomem rozwoju społeczno-gospodarczego. Stąd mogą wynikać nieco lepsze oceny jakości życia. W województwie podkarpackim większość badanych cech uzyskało najniższe oceny; jest to prawdopodobnie wynikiem zakreślonych wcześniej niekorzystnych cech społeczno-ekonomicznych.

Trudno o jednoznaczną ocenę jakości życia w zależności od kategorii jednostki przestrzennej. W bardzo dużym uproszczeniu można stwierdzić, że pomiędzy miastami powiatowymi i wojewódzkimi nie ma pod tym względem dużych różnic. Na ich tle jakość życia na wsi i w małych miastach wypada gorzej. Szczególnie chodzi o poziom i strukturę dochodów gospodarstw domowych; czynnik ten w najszerszym zakresie odzwierciedla możliwości różnicowania struktury wydatków, upodobania konsumpcyjne, możliwości korzystania z usług medycznych i form wypoczynku. W małych miastach i wsiach mieszkańcy gorzej oceniają swoją sytuację materialną, czego potwierdzeniem są na przykład mniej aktywne formy wypoczynku i rzadsze korzystanie z urlopu wypoczynkowego. Konsekwencją tego jest również niższa ocena jakości życia w miasteczkach i na wsi. Jednakże szczególnie w małych miastach występuje największy odsetek mieszkańców zadowolonych z pracy, warunków mieszkaniowych, pozycji społecznej i miejsca zamieszkania. Być może jest to wynik niższych aspiracji, ale zagadnienie to wymaga dodatkowego badania, bo liczebność ankietowanych w tej kategorii przestrzennej była stosunkowo niewielka.

Zdiagnozowane zdarzenia w przeszłości i te występujące współcześnie prowadzą do wniosku, że obszar wschodniej Polski będzie nadal borykał się z problemami ludnościowymi. Bez względu na przyjętą metodę prognozowania można z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić, że badany obszar będzie podlegał dalszemu ubytkowi liczby ludności, starzeniu się przede wszystkim tradycyjnych i peryferyjnych obszarów wiejskich oraz zmianie struktury płci, polegającej na dalszym wzroście udziału kobiet w wieku poprodukcyjnym i zmniejszaniu się ich udziału w wieku prokreacyjnym. Wyjątek będą stanowiły ośrodki centralne i subregionalne oraz obszary w ich bezpośrednim sąsiedztwie, które podobnie jak inne duże miasta w kraju utrzymają bardziej zrównoważoną strukturę demograficzną i zróżnicowaną strukturę społeczno-zawodową.

Omówione relacje pomiędzy czynnikami społeczno-ekonomicznymi a potencjałem ludnościowym regionu mają charakter wielokrotnych sprzężeń zwrotnych. Powiązanie elementów demograficznych, społecznych i ekonomicznych wskazuje na konieczność wprowadzenia kompleksowych rozwiązań w projektowaniu dalszego rozwoju wschodniej Polski. Nie uda się zbudować tu nowoczesnego społeczeństwa i gospodarki, jeśli czynniki potencjału ludnościowy będzie nadal degradowane.

Summary

The term “Eastern Poland” has very diverse historical, social and cultural connotations as well as a territorial range that cannot be precisely determined. The spatial extent of the Eastern Poland macroregion is defined by contemporary renderings in spatial planning, which typically include the Podkarpackie, Lubelskie, Podlaskie, Warmińsko-Mazurskie and Świętokrzyskie Voivodships (regions). However, it seems that this is a result of practical considerations (the eastern territories receive support from the EU under the “Development of Eastern Poland” operational program) rather than geographical, historical or cultural factors. To illustrate, the inclusion of the Świętokrzyskie Region has no substantive justification. In our approach, the area of study encompasses three eastern regions – Podlaskie, Lubelskie and Podkarpackie – as well as the eastern fringe of the Mazowieckie region; all of them are geographically situated close to the eastern border of Poland. We assume that the resulting area, as outlined by administrative boundaries, corresponds to eastern Poland; however, we remain fully conscious of the limitations of such a premise.

The eastern territories of Poland are very interesting as an area for field research: it has a rich and diverse history, lies at the confluence of East and West, constitutes a peripheral area and has fluctuating and diverse atmospheric conditions. Some of the most commonly cited characteristics of this region include: low quality of life, high hidden unemployment rate, limited economic activity, brain drain affecting educated young people, advanced depopulation processes, the progressive aging of the population and the polarization of spatial development.

Poland's accession to the EU was especially beneficial to the more developed regions of the country, but at the same time created the real threat of peripheralization with respect to the economically backward and least competitive eastern regions of Poland. The transboundary location of the area in question can be a stimulus for development on the one hand, but on the other, could also stymie the continued socio-economic and demographic development of the region. Earlier studies suggest that the eastern border of the country, which doubles as that of the European Union, is a barrier for development in the borderlands (Bański *et al.* 2010). However, Eastern Poland has become an important beneficiary of aid from the European Union, which should yield positive results in the spatial and economic structure of the region in the long run. It is important to make use of these funds in a competent, able and consistent manner by channeling them toward areas of high priority, as opposed to patching up the proverbial holes in all the sectors of the economy at once.

The goal of this research is to examine the directions, scale and effects of modern-day socio-economic transformations on the population potential of the re-

gions of Eastern Poland. Focusing on population potential provides us with a broad perspective on problem, definition and prognosis alike; in addition to the traditional indicators of population potential, it also encompasses such important characteristics as the health of the population, social and economic activity and satisfaction with life. The authors assume that one current trend in the demographic development of Eastern Poland is the polarization of the population structure, specifically the prevalence of beneficial demographic tendencies in large urban centers and a demographic “depression” in peripheral areas. These processes are likely to gain in frequency and intensity as the socio-economic development of the respective areas accelerates.

The data for the research was retrieved from Central Statistical Office databases (National Population Census, National Agricultural Census, Local Data Bank) as well as from the available literature. Additionally, social studies conducted by the authors (1200 questionnaires) provide a rich source of supporting material. Put together, these materials allowed us to more thoroughly analyze the degree and quality of the population potential in Eastern Poland and respond to the following research questions:

- What is the effect of contemporary socio-economic changes on the population potential?
- What is the extent of the changes in terms of the individual components of the population potential?
- What is the expected direction of population changes in the eastern part of the country until 2050?
- What tools can be used to optimize population changes?

The studies have confirmed the strong relationship between socio-economic conditions and the population potential of the region. Negative changes in this last indicator are clearly mirrored in the social and economic structure of the region. For instance, the imbalance in the age structure of the population, which results from an accelerated aging process, directly influences the generation of revenue and, consequently, the national product. The dwindling number of individuals employed in agriculture is generally connected to improvements in the age and gender structure of the region, as the exodus of young people – particularly women – that mostly affects agricultural areas, is limited.

Eastern Poland is characterized by strong spatial polarization in terms of the population structures and its transformations. We can distinguish two fundamental types of areas: 1) large cities (regional and subregional centers) and their suburban areas and 2) other areas. The first category is dominated by trends that reveal both demographic development and a socio-professional structure that enables economic growth. Other areas are largely affected by the deterioration of the population structure, which increases the risk of socio-economic problems arising and exacerbates existing problems.

Certain areas adjacent to the administrative borders of the country or the regions have a higher-than-average concentration of demographic problems, particularly when access to the area in question is difficult. We can assume that these problems are durable given that they were identified by researchers in previous decades. It is unlikely that these areas will experience significant improvement in their demographic situation, although the momentum of the negative processes should decrease.

Certain distinctive demographic features can also be identified depending on the functional structure of the spatial units. However, they do not significantly differ from the transformations described earlier.

Table. Demographic breakdown of areas according to functional types

Functional type	Features
Urban areas	Demographic structure that ensures demographic growth Aging of the population Influx of young, socially and economically active individuals from peripheral areas Outflow of residents of the city to suburban areas, most of them moving to a new place of residence
Multifunctional transitional areas	Positive migration balance due to the growth of suburban areas Rapid improvement in the socio-professional structure and education Improvement in the demographic structure due to inflow of city residents
Purely agricultural areas with dominant agricultural function	Higher-than-average migration outflow Increased demographic burden Greater shortage of women of marriageable age Aging population Higher level of education
Areas with tourist and recreational functions	Migration outflow of variable intensity Greater proportion of population at retirement age Insignificant improvement of socio-professional structure

Source: own work.

Eastern Poland also possesses a singularly diverse population on a regional level. Demographically speaking, the southern part of the macroregion is among the younger ones, and therefore its population possesses a more advantageous structure. That being said, it is still a region where the specter of poverty looms large due to such characteristics as significant agrarian fragmentation, overpopulation of villages, hidden unemployment and a relatively high number of people holding down two jobs who have been laid off from one. On the other 'population pole' is the Podlaskie Region, where population problem areas are concentrated and the demographic structure is the least beneficial on a national level. This can largely be ascribed to the aging of rural areas, an imbalanced gender structure, permanent migration outflow and low levels of social activity. However, the smaller population density, the more product-based nature of local agriculture, popularity among tourists and continuously improving access to War-

saw have constrained the threat of poverty and social exclusion to relatively small enclaves within the region.

One particularly valuable resource for research are the results of the questionnaires conducted in more than 1,000 households in Eastern Poland. The study revealed large differences in quality of life on both a broad, regional level and in the four categories of settlements (regional capitals, county capitals, small towns, villages). Analyses of selected conditions that determine the standard of living and quality of life assessments on a local level as expressed by the citizens jointly suggest that, in this respect, the Podlaskie Region is in the best situation. It should be noted that a large part of the questionnaires was carried out in Podlaskie's "milk basin," which registers relatively high levels of socio-economic development. This may contribute to somewhat more favorable assessments of the quality of life in the region. In the Podkarpackie Region, most of the characteristics we are interested in received the lowest grades; this is probably a result of the region's previously mentioned unfavorable set of socio-economic features.

It is difficult to formulate a single, conclusive assessment of quality of life by category of spatial unit. To boil it down to the core though, we are able to say that there are no significant differences between county and regional capitals in this respect. Compared to these two categories, the quality of life reported in villages and small towns is visibly lower. This pertains especially to the level and structure of income in the household; this factor is most reflective of the ability to diversify the family's spending structure, consumer preferences, access to medical services and different forms of leisure. The residents of small towns and villages have a more negative assessment of their financial situation, which goes in line with the less active ways of spending their leisure time and, more broadly, the less common tendency to use their vacation time. Another repercussion of this is a more pessimistic assessment of the quality of life in small towns and in the countryside. However, small towns also contain the highest percentage of individuals who are satisfied with their work, living conditions, position on the social ladder and place of residence. This is perhaps connected to lower aspirations, but this aspect merits further research given that the number of subjects in this specific administrative unit was relatively low.

Conditions and events of the past, as identified and analyzed, as well as contemporary circumstances favor the conclusion that the area of Eastern Poland will continue to face demographic problems. Regardless of how the projection is made, it is very likely that the problem of population shortage in the area will only get worse, and other signs suggest the additional processes of aging in the more traditional, peripheral rural areas and changes in the gender structure. The latter mostly involve an increase in the percentage of women at retirement age and a decreasing proportion of women at reproductive age. Regional and subregional capitals and their immediate vicinity will be an exception, mirroring other larger cities in the country with a more balanced demographic structure and a more diverse socio-professional one.

The relations we have discussed between socio-economic factors and the population potential of the region assume the form of a multiple feedback loop. Linking together demographic, social and economic elements indicates that complex solutions in planning further development in Eastern Poland must be adopted in order for it to work. It is not possible to construct a modern economy and society here if the population potential continues to erode.

Informacja dla Autorów

Studia Obszarów Wiejskich to seria wydawana w języku polskim lub/i angielskim. Publikuje oryginalne opracowania naukowe z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, geografii obszarów wiejskich, geografii rolnictwa i przestrzennego zagospodarowania kraju. Zapraszamy Autorów do nadsyłania wartościowych artykułów. Przestrzeganie poniższych zaleceń formalnych usprawni prace redakcyjne i przyczyni się do szybszej publikacji nadsyłanych materiałów.

Uwagi ogólne. Zgłoszenie przez Autora tekstu do Studiów Obszarów Wiejskich oznacza, że nie jest on przewidziany do druku w innym wydawnictwie. Jest także jednoznaczne z **wyrażeniem zgody na jego rozpowszechnianie przez IGiPZ PAN w formie drukowanej i elektronicznej.**

Podstawowym sposobem przekazania materiałów do druku jest przesłanie tekstu załączników na płycie CD na adres wskazany przez redakcję. Tekst artykułu powinien być napisany zwięźle, ale jasno, przy użyciu edytora MS WORD. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 6000 słów. Wszystkie załączniki graficzne muszą być dostarczone w formie osobnych plików. Preferowany format dla danych liczbowych to MS EXCEL, a dla załączników graficznych pliki w formacie JPG i TIF.

Nazwiska i imiona oraz afiliacja Autorów

Na początku artykułu umieszczane są imiona i nazwiska autorów. Cyfry arabskie po nazwisku, umieszczane jako indeks górny, określają odp. afiliację. Dane instytucjonalne i adresowe muszą zawierać: nazwę instytucji, adres oraz e-mail.

Tytuł artykułu

Tytuł nie może być dłuższy niż 120 znaków (wliczając spacje). Tytuł powinien być napisany czcionką Times New Roman 14 Bold w języku polskim i poniżej (oddzielony jedną spacją) tytuł w języku angielskim czcionką Times New Roman 12 Bold

Zarys treści

Zarys treści należy umieścić po części tytułowej. Tekst nie powinien przekraczać 200 słów. Zawarte w nim powinny być główne aspekty i kluczowe zagadnienia artykułu.

Słowa kluczowe

Słowa kluczowe są zamieszczane poniżej zarysu treści. Podaje się nie więcej niż 5 słów kluczowych.

Tekst artykułu

Tekst artykułu pisany jest czcionką Times New Roman 12, interlinia 1,5; marginesy boczne 2,5 cm. Śródtytuły pierwszego rzędu piszemy czcionką Times New Roman Bold 12, drugiego rzędu Times New Roman 12.

Rysunki, fotografie

Rysunki i fotografie powinny być zamieszczone w tekście, a ponadto dołączone w postaci osobnych plików posiadających numerację zastosowaną w tekście. Wymagana jest wysoka rozdzielczość rysunków i fotografii (min. 300 dpi, pliki JPG lub TIF). Wielkość ryciny nie powinna przekraczać 125 mm w szerokości, grubość najcieńszych linii 0,15-0,2 mm. Tytuł, objaśnienia znaków legendy i źródło w języku polskim i angielskim powinny znajdować się poza rysunkiem, w pliku tekstowym.

Tabele

Powinny być opracowane w programie MS Word i zamieszczone w tekście. Każda tabela powinna zawierać zwięzły tytuł (u góry) w języku polskim, kolejny numer i źródło

danych (u dołu). Maksymalny rozmiar tabeli nie może być większy od znormalizowanej strony A4 (marginesy 2,5 cm, czcionka Times New Roman 12). Wszystkie skróty powinny być objaśnione.

Cytowania i spis literatury

W tekście opracowania, przy powoływaniu się na literaturę, należy podawać nazwisko autora oraz rok publikacji, np. (Nowak 2004, Kowalski 2005) lub według A. Nowaka (2006), a przy cytowaniu również numer strony, np. według A. Nowaka (2006, s. 6). W powołaniach na więcej prac tego samego autora, które ukazały się w tym samym roku podaje się: (Nowak 1987a, b). W przypadku wspólnej publikacji dwóch autorów podaje się: (Kowalski i Nowak 1999), a trzech i więcej autorów: (Kowalski i in. 2006). W spisie literatury należy podać wszystkich autorów. Konieczna jest pełna zgodność między nazwiskami i rokiem publikacji w tekście i w spisie literatury.

Spis literatury

Ograniczony do literatury cytowanej, w porządku alfabetycznym, należy zamieścić poniżej tekstu artykułu według poniższego wzoru:

Artykuły w czasopismach:

Sokołowski D., 1992, *Zróźnicowanie małych miast Polski w aspekcie funkcjonalnym i infrastrukturalnym*, Czasopismo Geograficzne, 63, 3-4, s. 295–312.

Rozdziały w pracach zbiorowych:

Ciok S., Jakubowicz E., Łoboda J., 1998, *Konkurencyjność i przekształcenia strukturalne aglomeracji wrocławskiej w okresie transformacji*, [w:] T. Markowski, T. Marszał (red.), *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*, Biuletyn KPZK PAN, 182, Warszawa, s. 67–80.

Serie wydawnicze:

Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce* [w:] J. Bański, E. Rydz (red.) *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–17.

Książki

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Streszczenie

Na końcu opracowania powinno być zamieszczone streszczenie w języku angielskim, jeśli to możliwe – zweryfikowane przez *native-speakera*. Objętość streszczenia: około 250-400 słów.

Ocena artykułów i dopuszczenie ich do druku

Wszystkie artykuły nie spełniające powyższych zasad będą odsyłane do poprawy. Artykuły podlegają ocenie przez dwóch recenzentów. Wynik recenzji będzie miał decydujący wpływ na możliwość opublikowania materiału w „Studiach Obszarów Wiejskich”

Zasady recenzowania

Zasady dotyczące recenzowania zamieszczone są na stronie internetowej czasopisma.

Wersja pierwotna

Wersja papierowa i elektroniczna są tożsame. Jednakże Redakcja wskazuje wersję papierową jako wersję pierwotną czasopisma.

Celem opracowania jest zbadanie kierunków, skali oraz skutków oddziaływania współczesnych przekształceń społeczno-ekonomicznych na potencjał ludnościowy we wschodniej części kraju. Współczesnym trendem w rozwoju demograficznym wschodniej Polski jest polaryzacja struktury ludnościowej polegająca na kształtowaniu się korzystnych zjawisk w dużych ośrodkach miejskich i ich bezpośrednim sąsiedztwie oraz na „depresji” demograficznej na terenach peryferyjnych. Dynamika tych procesów zwiększa się prawdopodobnie wraz ze wzrostem tempa rozwoju społeczno-gospodarczego tego obszaru.

Ostatnie tomy *Studiów Obszarów Wiejskich*:

Tom 35 Marcin Wójcik (red.), 2013

Regionalny wymiar przemian polskiej wsi – aspekty społeczne i środowiskowe

Tom 34 Marcin Wójcik (red.), 2013

Regionalny wymiar przemian polskiej wsi – aspekty przestrzenno-ekonomiczne

Tom 33 Jerzy Bański, 2013

Polska wieś w perspektywie 2050 roku

Tom 32 Jerzy Bański, Gemma García-Blanco, 2013

European Land Use Patterns

Tom 31 Jerzy Bański (red.), 2013

Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne

Tom 30 Konrad Ł. Czapiewski, Roman Kulikowski, Jerzy Bański, Maria Bednarek-Szczepańska, Marcin Mazur, Mariola Ferenc, 2013

Wykorzystanie ICT w rolnictwie Mazowsza – ujęcie przestrzenne

Tom 29 Krystyna Kurowska, Marta Gwiazdzińska-Goraj (red.), 2012

Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej, (Planning spatial development in rural areas)

Tom 28 Jerzy Bański, Maria Bednarek-Szczepańska, Konrad Ł. Czapiewski, Marcin Mazur, 2012

Diagnosis and perspectives for agriculture of Vojvodina

Tom 27 Jerzy Bański (red.), 2012

Local and Regional Development – challenges and policy issues

Tom 26 Monika Wesołowska, (red.), 2011

*Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji
(Peripheral rural areas – conditions and factors stimulating to activity)*

Tom 25 Dariusz Świątek, 2010

*Infrastruktura techniczna a rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w regionie Płocka
(Technical infrastructure and development of non-agriculture enterprises in the Plock region)*

Tom 24 Ewa Kacprzak, Anna Kołodziejczak (red.), 2010

*Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich
(The role of EU funds in rural areas development)*